

Társadalmi tanítás és szociális kérdés. Az egyház társadalmi tanításának recepciója a katolikus értelmiség körében, 1931–1944

Petrás Éva

I.

A keresztény egyházak társadalmi és politikai szerepvállalásának bemutatása bármely történelmi időszakban szükségessé teszi, hogy az egyházak öndefiníciójával, valamint e fogalom történeti változásaival számot vessünk. A keresztény egyházak hosszú ideje fennálló, s ezért nem csupán az intézmény, hanem a társadalom- és a mentalitástörténet szintjén is kifejezést nyert tradícióját különösen a 18. század végétől érte kihívásként a társadalmi és politikai környezet gyökeres megváltozása. Európa-szerte az abszolutisztikus államberendezkedések megjelenésétől kezdődően a modern szekuláris állam létrejötté ugyanis fokozatosan megváltoztatta az egyházak államhoz és társadalomhoz való viszonyát. A francia és az ipari „kettős” forradalom eredményeként a 19. században megszűnt az állam „keresztény” jellegének alapja, vagyis az az egyház-definíció, amely szerint az egyház mint „területi alapon szervezett, kötelező vallásos közösség, amely teljes fedésben van a politikai közösséggel, vagy az állammal,”¹ a továbbiakban nem bizonyult érvényesnek. Ettől kezdve az egyházak csupán a társadalom egyik alrendszerként tekinthettek önmagukra, a katolikus egyház vonatkozásában pedig ekkortól beszélhetünk „katolicizmusról”, arról a rész- vagy ellentársadalomról, amelyet az intézményes egyház és a katolikusok alakítottak ki a római katolikus kereszténység társadalmi megjelenési formájaként.² A protestáns és a római katolikus egyházak egyház-felfogásának különbözősége miatt a laikus állam és társadalom kialakulása elsősorban a római katolikus egyház önértelmezésével ütközött össze.³

Ennek a folyamatnak az állomásai felfoghatóak szekularizációs jelenségként is.⁴ A társadalomtudományok legfőképp három jelenségcsoportot vizsgálva alakították ki szekularizációs tézisüket. A szekularizáció mint a

¹ CASANOVA, JOSÉ: *Public Religions in the Modern World*. Chicago–London, 1994. (továbbiakban: CASANOVA, 1994.) 40-66. p.

² ALTERMATT, URS: *A katolicizmus és a modern kor*. Bp., 2001. (továbbiakban: ALTERMATT, 2001.) 20. p.

³ Mivel a római katolikus egyház modern kori történetének egy szakasza képezi a tanulmány témáját, ezért a továbbiakban – kizárólag a stílári egyszerűség kedvéért – az „egyház” szót a „római katolikus egyház” kifejezés szinonimájaként használtam. A protestáns értelmezésben az egyház jellege spirituális és rejtett, ebből az egyház világi szervezetére nézve bizonyos közömbösség következik. Ha viszont katolikus értelmezés szerint az egyházi hivatalok, különösen pedig annak vezetése isteni alapításra mennek vissza, akkor megnehezedik a történeti változások elfogadásának lehetősége. Ld.: BRANDT, JULIANNE: *A vallás társadalomtörténete*. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Szerk.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp., 2006. (továbbiakban: BRANDT, 2006.) 261. p.

⁴ MARTIN, DAVID: *A General Theory of Secularization*. Oxford, 1978. 3-4. p.

világi és a vallásos intézmények, illetve normák egymástól való elválasztása, mint a vallásgyakorlat hanyatlása és mint a vallásosság magánéletbe való visszaszorulása vált bizonyító erejűvé abban az elméletben, amely a felvilágosodás valláskritikájából kiindulva a vallásosság, a vallásos világkép és az egyházak társadalmipolitikai szerepvállalásának hanyatlását, „a világ varázstalanítását” mint a modern kor egyik jellegzetességét fogalmazta meg – nem kis részben éppen elvárásaként.⁵ Bár a szekularizációs elméletet a jelenkori társadalmi és politikai folyamatok revidálására szorulóknak mutatják, mindazonáltal a szekularizáció (és az érem másik oldaláról tekintve: az egyház) mibenlétének újragondolása a 19. és a 20. század történetére vonatkoztatva olyan történeti folyamatokat vonhat a tudományos elemzés látókörébe, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyházak történetét ne csupán a politikátörténetbe, hanem a társadalomtörténetbe is integrálhassuk. Az egyházfogalom így részben szűkebb, amennyiben számot vet a társadalmi szekularizációval, részben azonban tágabb, hiszen az egyháztörténet-írás tárgyát túlterjesztheti az intézménytörténet határain.

Az egyháztörténet-írás tárgyának újradefiniálására azért van szükség, mert a vallási tényezőt az európai történetírásban jó ideig jelentőségénél kisebb mértékben vették figyelembe. Ez a fentiekből következően részben a modern történetírás laicista alapmagatartásával, a szekularizációs tézis dogmaszerű hitével, részben azonban a nemzeti történetírások társadalom- és kultúrtörténeti érdeklődésének hiányával, illetve ezek megkésetttségével magyarázható. Az egyháztörténet-írás gyökerei ugyan az antikvitásig nyúlnak vissza, hiszen a teológiai diszciplína részeként alakult ki, ám mint modern történettudományi szakág, amely az egyházak történetét nem üdvtörténeti perspektívából tekinti, mégsem nyúlik vissza korábbra a 18. századnál.⁶ Ettől az időtől kezdődően pedig az egyháztörténet a „világi” történetírás módszertani előfeltevéseit követte, és az egyháztörténészek az egyházzal elsősorban mint intézménnyel és mint politikai erővel foglalkoztak. Azonban az egyház társadalomtörténeti, illetve kultúratudományi vizsgálata, a katolicizmus-kutatás a köztörténet más területeihez viszonyítva lépéshátrányban volt.⁷

Egyház és társadalom egymásra vonatkozathatóságából következik, hogy a katolicizmus története az általános társadalomtörténetbe ágyazódik és annak fejlődését követi. Az egyház élete nem választható el a lakosság körében a gazdaságban, a politikában és a kultúrában végbemenő alapvető

⁵ A szekularizációról alkotott elképzeléseinket ugyan nagymértékben meghatározza Max Weber koncepciója, ám megfontolandó C. S. Lewis, angol író és irodalomtörténész megállapítása, miszerint „az elvallástalanodó világ nem lehet újra pogány, mint ahogy egy elvált nő sem lesz újra szűzlány.” A szekularizáció nem a vallás és az egyházak megszűnéséhez, hanem funkcióváltozásához vezetett. Ld. LEHMANN, HARTMUT: Religion und die Sakralisierung der Nation im 20. Jahrhundert: Varianten einer komplementären Relation. In: Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen, 1918-1939. Hrsg.: Maner, Hans-Christain – Schulze Wessel, Martin. Stuttgart, 2002. 13-27. p.

⁶ Az egyháztörténet címet viselő legrégebb mű caesareai Euszebiosznak, Constantinus kortársának az írása. HEUSSI, KARL: Az egyháztörténet kézikönyve. Bp., 2000. 9-14. p.

⁷ ALTERMATT, URS – METZGER, FRANZISKA: Vallás és kultúra. Kortörténeti távlatok. In: *Mérleg*, 2010 1-2. sz. 42-77. p.

folyamatoktól. A hosszú hullámmozgások a katolikus egyház modern kori történetében a vallási konjunktúrák és válságok ciklicitásában tükrözik vissza a társadalomtörténet fejlődését.⁸

A katolikus egyház társadalomtörténetébe illeszthető továbbá olyan vizsgálódás is, amely a katolikus politikai gondolkodás fejlődésének körülményeit, valamint ennek társadalmi befolyását kutatja.⁹ Ennek két lényeges kérdésfelvetése:

1. Lehetséges-e olyan egyházi megközelítése a politikai szférának, amely több, mint a történelmi hagyományból származtatott előjogokhoz való ragaszkodás újbóli megnyilvánulása?
2. Van-e olyan vallásos világnézet, amely több, mint a felvilágosodás valláskritikájának és a modern kor szellemi fejlődésének nyílt vagy burkolt elutasítása?¹⁰

Tanulmányomban annak a kísérletnek a történetét szeretném bemutatni, amelynek során Magyarországon katolikus gondolkodók és politikusok az 1930-as évektől kezdődően megkísérelték, hogy a fenti két kérdésre pozitív választ adjanak, s ez a válasz mégse az egyház totalizáló felfogását tételezze fel és jelölje ki elérendő célul. Ehhez segítséget a katolikus egyház társadalmi tanításában találtak, amelynek magyar adaptációja azonban lényeges pontokon hozott újat a magyar katolikus politikai gondolkodás történetében, és ekképp politikai eszmetörténeti előzményévé vált a második világháború utáni modern kereszténydemokrata párt, a Demokrata Néppárt politikai programjának.

Elsőként tehát a katolikus társadalmi tanítás főbb pontjait, ezután ennek magyar recepcióját mutatom be, majd a katolikus társadalomtudományi gondolkodás elemzése vezet el a kereszténydemokrácia eszmetörténeti előzményeinek vizsgálatához.

II.

A pápai enciklikákban megfogalmazódó katolikus társadalmi tanítás szellemi hatóerővé az 1930-as években vált Magyarországon, noha közismerten XIII. Leó *Rerum Novarum* kezdetű 1891-es enciklikája¹¹ hozta meg a római katolikus egyház történetében azt a fordulatot, amelytől kezdve az egyház tágabb összefüggésekben is kifejtette saját elképzeléseit az emberi társadalom és gazdaság optimális működéséről. Magyarországon azonban csak az 1930-as években alakult ki az a szellemi környezet, amelyben a katolikus társadalmi tanítás már nem csupán az egyház szűken vett belső nyilvánossága előtt jelenhetett meg, hanem az ország értelmiségi diskurzusában megjelölt témák alternatív megközelítését is felkínálhatta.

A társadalmi tanítás a 19. század végén abból a világegyházat érintő felismerésből indult ki, hogy létérdeke a modern kor felvetette problémák-

⁸ ALTERMATT, 2001. 20. p.

⁹ RANDT, 2006. 264. p.

¹⁰ SCHLUCHTER, WOLFGANG: Rationalism, Religion and Denomination. Berkeley, 1989. 251-254. p.

¹¹ Szövegét ld.: Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok. Szerk.: Tomka Miklós – Góják János. Bp., é. n. [1993.] [továbbiakban: Tomka–Góják (szerk.), 1993.] 27-55. p.

kal a hitélet érdekeltségi területén túl is foglalkoznia. A katolikus egyház 19. századi helyzete készítette az egyházvezetést a történeti idővel való szembesülésre, sőt messzemenőig igazolta azt. A hitélet általános hanyatlása, a pápai állam geopolitikai jelentőségének elvesztése, a liberális kormányzatú országokban kibontakozó kultúrharca és az általánossá váló társadalmi szekularizáció olyan válsághelyzetbe sodorták az egyházat, amely mind állami, mind társadalmi viszonylatban saját szerepének újradefiniálására készítette.¹²

XIII. Leó megújuló elméleti apparátus bevetésével és a kor uralkodó eszméinek, a liberalizmusnak és a marxizmusnak a kritikájával kezdte felépíteni a modern kor katolikus vízióját.¹³ Az általa előnyben részesített neotomizmus fogalmi keretei határozták meg azt a teológiai beszédmódot, amely egyaránt alkalmasnak tűnt a társadalom elemzésére és a megújuló katolikus nézőpont kifejtésére. A *Rerum Novarum*ban a társadalom organikus szemlélete és a természetjog katolikus felfogása a magántulajdon szentségével, a tőke és a munka egymásrautaltságának hangoztatásával, a közjó szolgálatának mindenkire érvényes kötelezettségével egészült ki. A katolikus társadalmi tanítás fogalomhasználatában a közjó (*bonum commune*) az a szervezőelv, amely képes kifejezni a társadalom legkülönbözőbb csoportjainak integrációját, egymáshoz tartozását, amennyiben munkaadók és munkavállalók lehetőségeik arányában közösen fáradoznak a társadalmi és állami közjó előmozdításán.¹⁴ A *Rerum Novarum* a munkásság követeléseinek és saját érdekképviselőinek pártolásával megnyitotta a keresztény szakszervezkedés lehetőségét, miközben gazdaságetikájával normarendszert állított a kapitalista vállalkozók elé. XIII. Leó ezzel a századforduló katolikus megújódását is elindította, amelynek két kiemelkedően fontos területe a katolikusok politikai szerepvállalása világnézeti alapon létrejövő érdekképviselői és politikai szervezetekben, illetve az a vallásos megújulás, amely a szekularizálódott társadalmakban a katolicizmus értékeit elevenítette fel.

A *Rerum Novarum* hazai fogadtatására, értelmezésére is a katolikus egyház és a liberális magyar állam egyházpolitikai küzdelmének időszakában került sor, s így ez a politikai katolicizmus megjelenéséhez vezetett, ám egyúttal az enciklikában egyébként affirmálódó, szociális tartalmak recepciójának megkérdésességét,¹⁵ illetve antikapalista és antiliberális

¹² CASANOVA, 1994. 11-39. p.

¹³ AGÓCS, SÁNDOR: Philosophy by Decree. XIII. Leo and the Thomistic Revival. In: Uő: The Troubled Origins of the Italian Catholic Labour Movement 1878-1914. Detroit, 1988. 20-32. p.

¹⁴ GYÁNI GÁBOR: A társadalmi igazság történelmi fogalma. In: Uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp., 2000. (továbbiakban: GYÁNI, 2000.) 71-80. p.

¹⁵ Kivételt képeznek ez alól a századforduló környékén induló, Giesswein Sándor nevéhez kapcsolódó pártszervezési kísérletek, amelyek azonban a Horthy-rendszer etablirozódása után már beleütköztek a katolikus hierarchia és az állam új közös frontjába, hiszen a két világháború közti időszakban az állam és az egyház már nem mint ellenfelek álltak szemben, hanem a katolikus egyház „illeszkedett” az államhoz. Vö: GERGELY JENŐ: A keresztényszocializmus Magyarországon, 1903-1923. Bp., 1977. (továbbiakban: GERGELY, 1977.) 62. p.; Uő: Katolikus hivatásrendi mozgalmak Magyarországon, 1935-1944. In: *Múltunk*, 1997. 3. sz. 3-42. p.

értelmezését eredményezte.¹⁶ A *Rerum Novarum*ban kifejeződő ún. „ralliement”-politika, vagyis a katolikus egyháznak a feudalizmustól való „eloldódása” és a polgári fejlődéshez való fokozatos csatlakozása – amely a szocialista eszméktől való elhatárolódást is magában foglalta – Magyarországon a tizenkilencedik század végén csak azzal a megszorítással érvényesült, hogy a magyar katolikus egyház ekkor nem csupán és nem elsősorban a szocialista eszmékkal, hanem a polgári fejlődéssel is szemben állt.¹⁷ Az első világháborút megelőző időszak „katolikus reneszánsza” tehát nem nélkülözte az apologetikus szempontot, célja a társadalom deszekularizációja és a katolikus egyház rendi világból öröklött politikai és gazdasági helyzetének visszaszerzése, illetve megőrzése volt.

Ezért a katolikus társadalmi, politikai és szociális gondolkodásnak Magyarországon csak az első világháború után alakult ki az a társadalomtudományos háttere, amely lehetővé tette, hogy versenyképesnek mutakozhasson, és önálló jövőképet alakítson ki. Igaz, akkor már lényegesen megváltozott hazai és nemzetközi körülmények között.

A katolikus alternatíva kifermálódásában nagy szerepe volt a megújuló társadalmi tanításnak, leginkább XI. Piusz *Quadragesimo Anno* kezdetű enciklikájának (1931),¹⁸ valamint annak a hazai szellemi környezetnek, amely a húszas évek sok szempontból rigid ideológiája után a harmincas évek intellektuális pezsgését eredményezte.¹⁹ A *Quadragesimo Anno* megjelenése egybeesik a harmincas évek gazdasági világválságával és a polgári demokráciák politikai stabilitásának megrendülésével.

A *Quadragesimo Annoban* XI. Piusz azt a társadalomszervezési gyakorlatot tartotta adaptálhatónak a 20. század első felének problémáira, amelyet a középkori céhek alakítottak ki, és olyan társadalmi modellt rajzolt fel, ahol a hivatásrendeken alapuló érdekérvényesítés tette volna lehetővé a különböző szociális státusú emberek békés együttműködését a közjó érdekében. A társadalom horizontális osztálytagozódása helyébe állított, bizonyos szakmai ágakat vertikálisan képviselő korporációknak egyesíteniük kellett volna az azonos foglalkozási ágakhoz tartozó munkavállalókat és munkaadókat, hogy érdekeiket az állam felé így képviseljék, míg az állam koordináló, a gazdaságpolitikát és a szociálpolitikát felülről megszervező tevékenységével járulhatna hozzá polgárai lét és anyagi biztonságának biztosításához.²⁰ Az ideálisnak elképzelt funkciómegosztás szerint a katolikus egyház ebben az új helyzetben morális, integráló szerepet szánt önmagának. Azonban a katolikus társadalmi tanítás XI. Piusz-i értelmezése is – mint *par excellence* corpus-elmélet – megváltoztathatatlanak tételezte fel a társadalmi egyenlőtlenségeket. A proletárok világorradalmától való félelmében a közjó elleni támadásnak tekintette a dolgozó osztályok bérharcát és sztrájkjait, amelyeket éppen ezért tiltott. A fentiekből következően a *Quadragesimo Annoban* javasolt

¹⁶ SZABÓ MIKLÓS: Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története, 1867-1918. Bp., 2003. 123-143. p.

¹⁷ GERGELY, 1977. 12-13. p.

¹⁸ Szövegét ld.: Tomka–Goják (szerk.), 1993. 57-103. p.

¹⁹ LACZKÓ MIKLÓS: Szerep és mű. Bp., 1981. 307-310. p.

²⁰ Ld.: *Quadragesimo Anno*: 65§, 83-85§ és 117§. – Tomka–Goják (szerk.), 1993. 78., 82-83., 91. p.

korporatizmus sehol Európában nem bizonyult a társadalmi megújulás eszközeként. Az állam csak annyiban érdeklődött a hivatásrendiség iránt, amennyiben azt politikailag hasznosnak tartotta.²¹ A fasiszta korporációs elképzelések és a katolikus hivatásrendiség közti észre nem vehető analógia pedig könnyen félreértelmezhetővé tette a társadalmi tanítást, és ez a körülmény a különböző nemzeti egyházakban sokáig visszavetette a katolikus társadalomtudományos gondolkodást.²²

III.

Magyarországon a megújuló katolikus társadalmi tanítás olyan környezetbe érkezett, ahol a szegénység és a gazdasági bizonytalanság nem csupán a nagy világválság hazai begyűrűzése folytán volt jelen, hanem olyan évszázados strukturális problémaként létezett, amelyen a 19. század nagy modernizációs hulláma is csak részlegesen segített.²³ Így itthon a társadalmi tanítás és a szociális kérdés más tartalommal telítődött. Nem csupán arról van szó, hogy az ország hagyományos agrárstruktúrájából következően a szociális kérdés a túlnyomó többségben paraszti tömegek, s nem az ipari munkásság problémáit takarta. És nem is pusztán arról, hogy az 1930-as években a társadalmi tanítás szükségképpen magában foglalta a katolikus egyház társadalmi jelenlétének, esetleg a gazdasági világválság okozta szegénységről való gondolkodásának aktuális kérdéseit is – noha már ez is egy lehetséges keresztény társadalmi jelenlét olyan teológiai újragondolását jelentette volna, amely célszerűvé tette az egyház hagyományos, karitatív tevékenységének meghaladását. A szociális kérdés – amely Nyugat-Európában eminensen 19. századi kérdés volt²⁴ – azonban ennél jóval átfogóbb tartalommal szerepelt a két világháború közti Magyarország szóhasználatában: egyet jelentett az ország társadalmi fejlődéséről, modernizációjáról és egyúttal demokratizálásáról való gondolkodással.

A harmincas évekre a Horthy-rendszer megreformálásának szükségessége széles értelmiségi rétegek konszenzusává vált.²⁵ A problématerületek szorosan összefüggtek: a rendies társadalom felbomlása és a jelen aktuális politikai, gazdasági és társadalmi problémái olyan komplex problémamegyüttest alkottak, amelyről már számottevő társadalmi diskurzus folyt. Elegendő, ha csak a népi mozgalom gyökereinél jelentkező megdöbbentő felismerésre gondolunk: az értelmiség odafordulása a magyar agrárium felé nem a trianoni sebekről vérző középosztályi nemzeti identitás gyógyírának, hanem a magyar parasztság minden képzeletet felülmúló nyomorú-

²¹ BALOGH MARGIT: A KALOT és a katolikus társadalompolitika, 1935-46. Bp., 1998. 17-19. p.; ORMOS MÁRIA: Politikai eszmék, politikai gyakorlatok a 20-21. században. Bp., 2009. (továbbiakban: ORMOS, 2009.) 199-207. p.

²² A katolikus társadalmi analízis és a belőle levezetett gyakorlat diszkrpanciájának történetéről és okairól ld.: HOBGOOD, MARY E.: Catholic Social Teaching and Economic Theory. Philadelphia, 1987.

²³ JANOS, A.C.: Politics of Backwardness in Hungary, 1825-1945. Princeton, 1982. 201-234. p.

²⁴ TÓTH ZOLTÁN: Elfelejtett előzmények. A régi társadalomtörténet sajátos kérdéseinek kialakulásáról. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerk.: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Bp., 2006. 74. p.

²⁵ LACZKÓ MIKLÓS: Sziget és külvilág. Bp., 1996. (továbbiakban: LACZKÓ, 1996.) 167-169. p.

ságának a felfedezését eredményezte.²⁶ Hasonlóképpen megemlítendő a magyar szociáldemokrácia ekkor már több mint fél évszázados küzdelme a társadalmi igazságosság és a szociális biztonság megvalósításáért. Bár a Tanácsköztársaság bukása után a baloldali gondolkodás válságba került,²⁷ a harmincas évekre a marxizmus társadalombírálatának értelmiségi körökben is vitathatatlanul nagy vonzereje volt.

A *Quadragesimo Annonak* a szociális igazságosság megvalósítását sürgető pontjai tehát a társadalmi egyenlőtlenségek okozta, szociális feszültségektől terhes országban új lendületet adhattak volna a fennálló rend bírálatának. Ezért a magyar püspöki kar a *Quadragesimo Anno* megjelenése után hamarosan, már 1931 novemberében saját körlevelet²⁸ bocsátott ki azzal a céllal, hogy az enciklikának a magyar helyzetre vonatkozó értelmezését az általa kívánatosnak ítélt mederben tartsa. Az egyházvezetés reagálását nagymértékben befolyásolta az a tény, hogy a katolikus egyház Magyarország tíz legnagyobb földbirtokosa közé tartozott,²⁹ s 1919-ben negatív tapasztalatokat szerzett a szociális jelszavak politikai használhatóságáról. A körlevél ezért tág teret szentelt a vagyon és a magántulajdon keresztény értelmezésének. A tulajdonjog neotomista felfogását követve a magántulajdon kettős funkcióját – egyéni és társadalmi jellegét – hangsúlyozta, és a magántulajdon morális használatának példaként mutatta be azt, ahogyan a katolikus egyház az egyházi földbirtokvagyonot használja. Az egyházi vagyon szociális funkcióinak hangsúlyozásával a magyar püspöki kar azt kívánta meggátolni, hogy a radikális társadalmi változások szükségességét hirdető eszmék beszüremkedjenek a katolikusok közé. Fontos mozzanat, hogy a *Quadragesimo Anno* helyi értelmezésével a körlevél tulajdonképpen áldását adta a hazai hivatásrendi mozgalmak szervezésének megkezdéséhez is. „A rendiség föllállítása a helyes szociálpolitikai célkitűzés” – hangzott a magyar püspöki kar válságkezelő programja a *Quadragesimo Anno* alapján.³⁰

A harmincas években elinduló sikeres hivatásrendi mozgalmak, elsősorban a KALOT, kellően bizonyítják, hogy itt nem csupán a katolikus társadalomelemzés kelt versenyre a kor uralkodó eszmeáramlataival, hanem az egyház társadalmi tanítása a gyakorlatban is hatékonynak bizonyult: képes volt létrehozni komoly tömegbázissal rendelkező szervezeteket. Ezt azzal a megszorítással is állíthatjuk, hogy az alapvetően szociális prevención alapuló hivatásrendi szervezetek, amelyek a *status quo* fenntartásában, vagyis a Horthy-rendszer társadalmi viszonyainak

²⁶ Ld.: BORBÁNDI GYULA: A magyar népi mozgalom. Bp., 1989.

²⁷ HAJDU TIBOR – L. NAGY ZSUZSA: A baloldali gondolat válsága Magyarországon a két világháború között. In: *Valóság*, 1985. 9. sz. 78-94. p.

²⁸ „A magántulajdonról és a munkáról – a *Quadragesimo Anno* enciklika magyarázata” címmel jelent meg. Szövegét ld.: A püspöki kar tanácskozásai. Összeáll.: Gergely Jenő. Bp., 1984. [továbbiakban: Gergely (szerk.), 1984.] 325-331. p.

²⁹ Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy az egyházi birtok nem egy kézben volt, hanem több száz birtokos között oszlott meg, és célvagyon jellege nem tette teljes mértékben azonos esetté a magánszemélyek földbirtokvagyonával. A katolikus egyház a földkérdésben azonban nemcsak anyagilag volt érdekelt fél, hanem erkölcsi síkon is. LÁSZLÓ T. LÁSZLÓ: Egyház és állam Magyarországon, 1919-1945. Bp., 2005. 231. p.

³⁰ A magántulajdonról és munkáról. Gergely (szerk.), 1984. 330. p.

konzerválásában érdekelt katolikus egyházvezetés támogatását élvezték, a *Quadragesimo Annonak* csak az egyik lehetséges értelmezését valósították meg.

Kevésbé közismert, hogy a *Quadragesimo Anno* magyar püspökkari interpretációja nem csupán a hivatásrendi mozgalmakat indította útjukra, hanem a laikus katolikus társadalomtudományos gondolkodásra is ösztönzően hatott. Katolikus értelmiségiek egy csoportja ugyanebben az időben jutott arra a felismerésre, hogy a szociális kérdésre az egyház társadalmi tanításában létezik egy addig kevésbé észlelt válaszkísérlet, amellyel a katolicizmus megjelenhet a társadalmelemzés és az ország jövőjéről való gondolkodás szellemi mezőnyében. E felismerés tétje jóval nagyobb volt az ideológiai paletta puszta színesítésének szándékánál: a reformok mellett elköteleződő katolikus értelmiségi kör nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy a katolikus társadalmi tanítást a magyar viszonyokra alkalmazva a rendszer jobb- és baloldali kritikájától egyaránt határozottan eltérő katolikus javaslatokat dolgozzon ki. Nem mellékes, hogy a kísérlet a magyar katolikus egyház életében is úttörőnek számított, olyannyira, hogy számos alkalommal összeütközésbe is került az intézményes egyház képviselőivel.³¹ Olyan kompetencia kialakulásának lehetünk tehát tanúi, amely az egyház szociális tanításának normatív belső kontrolljaként is működött, miközben kifelé igyekezett felvenni a versenyt a kor nagy eszmeáramlataival. Ennek lehetőségét a katolikus sajtó sokszínűsége és a harmincas évekre már kiforrott struktúrája teremtette meg: a katolikus középosztályi olvasóközönség megformálásával olyan nyilvánosság jött létre, amely célközönségként szolgálhatott a szociális kérdés katolikus értelmezésének kifejtéséhez.

Az 1930-as években új folyóiratok is indultak,³² amelyek a *Quadragesimo Anno* magyar viszonyokra történő alkalmazásának fórumává váltak. Legelső volt közöttük az 1931-ben alapított *Korunk Szava*, amely 1938-ig működött. 1935-ben a *Korunk Szavából* kiváló szerkesztőgárda újabb folyóiratokat alapított: a kultúrát és a katolikus spiritualitást középpontba állító *Vigiliát*, valamint az aktuálpolitikában állást foglalo *Új Kort*. Az újonnan induló katolikus folyóiratokban és a katolikus közírók műveiben a társadalmi tanítás korporatív értelmezése az 1930-as években napirendre került, majd ennek felívelése után az azzal szembeni kétségek – nem csekély részben a magyar belpolitikai helyzet alakulásával párhuzamban – megerősödtek, később pedig, az 1940-es években a korporatizmus elméleti és gyakorlati elvetése is autochton módon megfogalmazódott.

³¹ Ld. pl. azt a vitát, amely 1935-ben bontakozott ki Bangha Bélával, aki kritikus hangnemen írt az új katolikus folyóiratokról: BANGHA BÉLA: Egy új folyóirat margójára. In: *Magyar Kultúra*, 1935. 9. sz. 404-409. p.

³² *Korunk Szava* (1931-1938), *Vigilia* (1935-től) és *Új Kor* (1935-1937).

IV.

A *Quadragesimo Anno* enciklika katolikus értelmiségi recepciójának ez a nem túl erős áramlata a második világháború utáni Demokrata Néppárt eszmerendszerében felbukkanó szociális elkötelezettségnek és kereszténydemokrata politikai eszmerendszernek vált az előzményévé, és végső soron a II. Vatikáni Zsinat által megnyitott lehetőségek irányába mutatott. Ez adja jelentőségét. Ugyanezen premisszák alapján azonban más közírók és gondolkodók a harmincas évek közepén a társadalom korporatív átalakításának és Gömbös politikájának híveivé, később akár szélsőjobboldali nézetek propagátorává is váltak. Magyarországon ekként egymással éles ellentétben álló elképzelések születtek a kereszténység társadalmi jelenlétének módozatairól. A fő kérdés tehát a katolikus társadalmi tanítás korporatív értelmezhetőségének kérdése, tágabban pedig a kereszténység társadalmi üzenetének tematizálhatósága volt. Vásárhelyi Miklós ennek fogadtatásáról így ír:

„A hivatalos egyház a múltban fenntartással kísérte a katolikus progresszió útkeresését, visszafogott kritikáját, korai kísérleteit az ‘aggiornamento’-ra, és csak e múltnak nagyon elhatározott önelemzése, szigorú lelkiismeretvizsgálat eredményezhetné a korabeli tévedések fel- és elismerését. Ha katolikus részről a merev tradicionalizmus akadályozta a *Korunk Szava* irányzatának kibontakozását, majd történelmi rehabilitációját, a hagyományos baloldal – a liberálisoktól a kommunistákig – általában bizalmatlanul szemlélte a hagyományosan konzervatív magyar katolicizmus kereteit feszítő progresszió első tétova és ellentmondásos lépéseit.”³³

A *Korunk Szavát* 1931-ben kifejezetten a *Quadragesimo Anno* magyarországi fogadtatásának előmozdítására alapította gróf Széchenyi György laptulajdonos és főszerkesztő. Munkatársai a későbbi katolikus újságírás olyan jelentős személyiségei voltak, mint Balla Borisz, Aradi Zsolt, Katona Jenő, Possonyi László és Rónay György. A folyóiratban rendszeresen jelentek meg írásai Mihelics Vidnek, Csávossy Elemérnek, Kovrig Bélának és Barankovics Istvánnak. A publikációk a vízvázlat 1935-ös évig a katolikus közélet nemzetközi és hazai eseményeinek nyomán követése mellett főként a társadalmi tanítás bemutatásának, a benne kirajzolódó társadalomkép, ill. gazdaságetika magyarázatának szenteltek tág teret, körüljárva a hazai viszonyokra való alkalmazhatóságának kérdését. A *Korunk Szava* írógárdáját kezdetben elmélet és gyakorlat metszéspontjainak keresése kötötte össze, amelyet a katolikus társadalomtudományos elemzés és a népi szociográfia tényfeltáró módszerének összeegyeztetésével kísértek meg kialakítani. A *Korunk Szava* körül megjelenő és leginkább Balla nevével fémjelmezhető ifjúkatolikusok a *Quadragesimo Annoban* olyan lehetőséget láttak, amelynek segítségével a generációs ideológiaként is működő reformkatolicizmuson belül kerestek választ az egyház és az ország válságjelenségeire.³⁴ Az idősebb

³³ VÁSÁRHELYI MIKLÓS: Bilincsbe vert beszéd. Bp., 2002. 116. p.

³⁴ A generációs ideológiaként is működő nemzedéki gondolatnak Európa-szerte reneszánsza volt a jobboldali gondolkodásban az első világháború után. Erről bővebben

nemzedékhez tartozó és keresztény politikusként is tevékeny Széchenyi ehhez anyagi háttérrel biztosított, miközben őt a keresztény politizálás és társadalmi jelenlét más, a korabeli katolikus politikai tradícióhoz jobban kötődő lehetőségei foglalkoztatták. A kétféle törekvés ideiglenesen összefonódott, és ez az 1931 és 1935 közötti időszakban a *Korunk Szava* mozgalmas, kísérletező, katolikus avantgardjának új hangját eredményezte. A Széchenyitől 1935-ben részben személyi, részben azonban politikai okok miatt elszakadó szerkesztőgárda (Balla, Aradi) újabb folyóiratokat alapított: a *Vigiliát*, valamint a Gömbös Gyula mellett állást fogláló *Új Kort*.

A pápai társadalmi tanítás harmincas évekbeli magyarországi adaptációja Prohászka Ottokár³⁵ nyomdokain indult útjára. „Foszladozó, bomladozó régi társadalom. Íme, ez a társadalmi kérdés” – idéz tőle a szociológus Kovrig Béla a *Korunk Szava* Prohászka-émlékszámában 1932 őszén. Prohászka a magyar katolikus szociális gondolkodás számára mindig is megkerülhetetlen vonatkoztatási- és kiindulópont volt, ám a *Korunk Szavában* a rá való hivatkozás a szociográfiai realizmus elvárásával gazdagította a székesfehérvári püspök eszméiből táplálkozó, katolikus, szociális gondolatot. Kovrig szerint a társadalmi reform első lépése a reális helyzetfelmérés, amelyet szociálpolitikai célkitűzések megfogalmazása, majd a kettő összhangjának megteremtése követ. Realitás és teoretikus célkitűzések összehangolásának alapja lehet a *Quadragesimo Annoban* megfogalmazott társadalmi tanítás, amennyiben megmutatja, hogy milyen irányban haladhat meg a régi – a karitászra épülő – szociális gondoskodás. Kovrig, aki ennek az útkeresésnek később egész kötetet szentelt³⁶ és bizonyos mértékig saját szociálpolitikai pályáját is ennek a feladatnak a megvalósításaként fogta fel, e helyütt csupán a nemzeti szociálpolitikai irányelvek kidolgozásának sürgetését említi, amely a korporatív szervezetek életre hívásában nyerhetne „modern” formát.

A Prohászka-ra való hivatkozás szinte magától értetődik egy szociális elkötelezettségű katolikus orgánus számára. Annál újszerűbb viszont Szekfű Gyulának, a kortárs történetírónak és gondolkodónak példaképként való szerepeltetése.³⁷ Szekfű Gyula történelemfelfogását a társadalmi tanításban konzervatív reformprogram lehetőségét felismerő, katolikus újságírás Szekfű katolicizmusa miatt fogadta rokonszenvvel.³⁸ A jelenkor válságának katolikus módon történő megközelítésében a reformok mellett érvelő katolikus írók olyan szellemi közösséget tételtek fel Szekfű és önmaguk között, amely az alakulófélben levő katolikus társadalomtudományos gondolkodás egyik sajátosságára hívja fel a figyelmet. A válságot ugyanis sosem csupán magyar kérdésként fogták fel, hanem a kor és a világ

Id.: TRENCSENYI BALÁZS: A történelem rémülete. In: A szabadság értelme – az értelem szabadsága, filozófiai és eszmetörténeti tanulmányok. Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Bp., 2004. 299-324. p.

³⁵ KOVRIG BÉLA: Prohászka társadalom-szemlélete. In: *Korunk Szava*, 1932. X. 15. 11-13. p.

³⁶ Vö. KOVRIG BÉLA: Szociálpolitika. Bp., 1936.

³⁷ GR. SZÉCHENYI GYÖRGY: Szekfű Gyula védelmében. In: *Korunk Szava*, 1931. XII. 1. 3. p.

³⁸ Ld.: HATOS PÁL: Szekfű katolicizmusa. In: *Múltunk*, 2010. 1. sz. 232-257. p.

egyetemes problémájaként.³⁹ Szekfű *Három nemzedéke*, majd elsősorban e mű 1934-es átdolgozása és konzervatív reformprogrammal való kiegészítése nagy hatással volt a *Korunk Szava* körül kialakuló kör szellemi útkeresésére.

A jelenkor válságát Szekfű a múlt „bűneire” vezette vissza, s ezáltal olyan értelmezési modellt nyújtott, amely a politikai és egyházi identitásukat kereső katolikusok számára átvehetővé vált.⁴⁰ Ezen a ponton a nemzedéki gondolat kapcsolódik be az új katolikus folyóiratok szociális kérdés és katolikus válaszkérés uralta diskurzusába, hiszen a szekfűi kétosztatú gondolkodással párhuzamosan nem csupán a kor nagy eszméivel szembeállított katolicizmus kínálkozik, hanem a harmincas években szellemi érettségre jutó új nemzedéknek az a szándéka is megfogalmazódik, hogy elkülönüljön az idősebb generációtól, annak megnevezhetővé vált mulasztásai miatt.⁴¹ Ekképp a Szekfűtől átvett értelmezési modell az új katolikus folyóiratokban a nemzeti történelem helyett a magyar katolikus egyház története felé fordult. Míg Szekfűnél a földkérdés, a felekezeti kérdés, a zsidóság és kapitalizmus kérdése, a nemzedékprobléma és a határon túli magyarság ügye egyként mint feloldásra váró hasadtság jelent meg a trianoni Magyarország életében,⁴² addig az ifjúkatolikusok az egyházi helyzet elemzését építették fel hasonló módon, és az egyházon belüli reform szükségességét hangoztatták.⁴³

Figyelemre méltó, hogy a Szekfű által pejoratív értelemben „neobarokk” társadalomként leírt Horthy-kor „neobarokk” attribútuma a szükségesként felismert egyháztörténeti paradigmaváltás jelölőjévé és magyarországi követelésévé válik a reformokat sürgető katolikus újságírásban. Ez leginkább a *Vigilia* spirituális útkeresésével illusztrálható. A XIII. Leóval kezdődő egyháztörténeti korszak önértelmezésének már nem a barokk „pásztor és nyája” metafora felelt meg,⁴⁴ hanem Aquinói Szent Tamás erőteljes hatására előtérbe került a világ racionális megismerhetősége, a természettörvény és az ember morális szabadságának hangsúlyozása. Az egyház Krisztus misztikus testeként való ábrázolását a kor ekkleziológiája a barokk hagyomány megkerülésével a keresztény

³⁹ ERDEI FERENC: A magyar társadalom a két világháború között. In: *Valóság*, 1976. 4. sz. 33-36. p.

⁴⁰ Szekfű Gyula hatása a katolikus gondolkodásra az itt vázoltnál lényegesen több figyelmet érdemel. Ehelyütt csupán a tárgyalt témához illeszkedő néhány pont felvetésére nyílt lehetőség. Vö.: DÉNES IVÁN ZOLTÁN: Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával. Bp., 1999. 42-73. p., Uő: Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19-20. századi Magyarországon. Bp., 2001. 159-168. p.; STRAUZ PÉTER: Korporáció vagy hivatásrend? Az érdekképviseleti rendszer átalakításának kérdése Európában és Magyarországon, 1926-1940. In: *Múltunk*, 2010. 1. sz. 83-122. p.

⁴¹ RAKOVSKY TIBOR: Reformnemzedék és katolicizmus. In: *Új Kor*, 1935. 1. sz. 11. p.

⁴² SZEKFŰ GYULA: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., 1934. 416-465. p.

⁴³ VIDA IMRE: A mai magyar katolikus ifjúság feladatai (küzdelem a korszerűtlen társadalom ellen). In: *Vigilia*, 1936. 4. sz. 11-48. p.

⁴⁴ A pápák szociális enciklikáinak csoportosítására és a belőlük kibomló egyházkép vezérmotívumainak értelmezéséről ld.: SCHUCK, MICHAEL J.: *That They Be One. The Social Teaching of the Papal Encyclicals, 1740-1989*. Washington D.C., 1991. 1-45. p.

középkorra vezette vissza. Ez a korokon áthajoló gesztus – amely a katolikus tradíció tárházából a középkort, a gótikát, a skolasztikus filozófiát és a késő középkori misztikát emelte ki – vált francia minta alapján a magyar ifjúkatolikusok avantgardjának példaképévé, szemben a „barokkosnak” érzékelt hazai egyházi környezettel. A korabeli katolikus sajtó és a keresztény perszonalizmust zászlajára tűző *Vigilia* hangneme, tematikája és értékszempontjai közötti különbséget leginkább a katolikus identitásnak ezzel a stílusbeli különbségével szemléltethetjük. A *Vigilia* hasábjain az egyetemesként értett „katolikus” jelző már úgy bukkan fel, hogy az integráló erőként felfogott katolicitás nem kiveti, hanem befogadja és saját szempontjai szerint elismerőleg értelmezi a szekuláris kultúrát és művészeteket. Possonyi László, Rónay György és Sík Sándor esszéikben a katolikus milió ezen új útjait járták be.⁴⁵

Ugyanakkor a katolicizmus viszonyát a szekuláris világnézetekhez – s nem a szekuláris kultúra teljességéhez – az új katolikus társadalomtudományos gondolkodás a konfrontáció jegyében tematizálta. Szekfű maga is hajlott dichotómiák képzésére – gondoljunk csak az európai tradíció és a nemzeti hagyomány ellentétpárként való megjelenítésére Szekfű történeti munkáiban, vagy a feljebb már említett antagonizmusokra. Az idealizmus kontra materializmus, hagyomány kontra forradalmiság, kereszténység kontra pogányság típusú szembeállítás azonban a bontakozó laikus katolikus társadalomtudományos gondolkodás számára már sokszor nemcsak mint ellentét, hanem egyenesen mint kozmikus harc jelenik meg. Ezt leginkább a katolikus szociológus, Mihelics Vid munkáiból vett példákkal bizonyíthatjuk. Mihelics például így ír:

„Amíg a liberalizmus csak az elszigetelt egyént, a marxizmus pedig csak az embert mint a társadalmi szervezetnek egyenlő jogú és kijelölt helyű sejtjét veszi figyelembe, ne lehessen olyan megoldás, amely biztosítja az emberi létigények kielégítését, de ezzel együtt az egyéniség kifejezhetését is? Nos, nekünk katolikusoknak hitünk és meggyőződésünk, hogy ezt a harmadik megoldást, amely az individualizmus és a szocializmus előnyeit azok hátrányai nélkül egyesíti magában: a közel kétezer éves kereszténység szociális tanítása nyújtja. Krisztus egyháza mint a történelemnek már annyi fordulópontján, ismét előlép, hogy megmentse az emberiséget a lelki és kulturális összeomlástól.”⁴⁶

Mihelics e művében eljut annak kifejtéséhez, hogy minden szociális probléma oka az igaz hit és megértés elvesztése,⁴⁷ amelynek visszaszerzése, az ő szóhasználatával: a ragyogó visszatérés, meggyőződése szerint a szociális bajok megszűnését vonná maga után. A katolikus szociális gondolkodás és társadalomtudomány fejlődését leginkább az ő és Kovrig Béla nézeteinek

⁴⁵ Rónay György például később Pergel Ferencsel beszélgetve a következőképpen összegezte a *Vigilia* irodalomszemléletét: „...éppen azt a tévhitet akarta lerombolni, hogy katolikus irodalom az, ami ájtatos, imádságos. Nem. Katolikus irodalom az, ami irodalom, és úgy irodalom, hogy szellemében keresztény.” In: RÓNAY GYÖRGY: Interjúk, nyilatkozatok, vallomások. Bp., 2004. 166. p.

⁴⁶ MIHELICS VID: Világproblémák és katolicizmus. Bp., 1933. 8. p.

⁴⁷ MIHELICS VID: Modern katolikus fejek. Bp., 1936. 7. p.

alakulásán lehet szemléltetni. Mihelics, aki sokkötetes szerzőként és közíróként a *Quadragesimo Anno* egyik legelső magyarországi népszerűsítőjévé vált, a megújuló katolikus társadalmi tanításban olyan eszközt látott, amely a századelő katolikus szakszervezkedési formáival szemben hatékonyabb társadalmi jelenléte eredményezhet. Az út pedig, amint természetjogi következtetéseinek végén kijelenti, a *Quadragesimo Anno* által javasolt korporatizmus.⁴⁸ Írásaiban a társadalmi igazságosság és felebaráti szeretet őskeresztény elveiből kiindulva, a természetjogi megközelítésen keresztül, jut el az organikus társadalom-felfogás csúcspontjához tekintett korporatív eszméig.⁴⁹

Kovrig viszont nem csupán társadalomtudós volt, hanem szociálpolitikusként közvetlen kapcsolatot is teremtett az állami társadalompolitikával. 1927-től a Népjóléti és Munkügyi Minisztérium munkatársaként foglalkozott a szociális biztosítás ügyével, majd az Országos Társadalombiztosítási Intézet (OTI) aligazgatójaként részt vett az öregségi és rokkantsági biztosításról szóló törvény kidolgozásában. Imrédy Béla 1938-ban felkérte a Miniszterelnökség akkor alakuló új ügyosztálya, az V. Társadalompolitikai Osztály vezetésére,⁵⁰ Teleki Pál miniszter-elnöksége idején pedig a Nemzetpolitikai Szolgálat vezetője lett. Mint Teleki Pál bizalmasa, szerepe volt Teleki „korporatív alkotmányreform tervé”-nek a kidolgozásában,⁵¹ amely az állam által támogatott korporációk végsőkéig vitt részletezése miatt egy sok szempontból zavarba ejtő kompendium. Kovrig klasszikus konzervatív, később reformkonzervatív, a korporatizmust preferáló időszakában is mindvégig hitt a Horthy-rendszer megreformálhatóságában, és a korporatív eszméktől csak a világháború vége felé határolódott el.⁵²

Sokkal élesebben elemzi azonban a magyar katolikus egyház és társadalom viszonyát Barankovics István. A Demokrata Néppárt későbbi vezetője egy cikkében már 1932-ben a földosztás megkerülhetetlen voltára hívta fel a figyelmet. A magyarországi földbirtoktulajdon aránytalanságainak megszüntetése biztosíthatja csak a társadalmi békét és a nemzet fennmaradását – állítja Barankovics.⁵³ Szerinte a földosztás elkerülhetetlenül bekövetkezik majd, a kérdés csupán az, a katolikus egyház beleegyezésével vagy nélküle történik-e meg. Amennyiben a katolikus egyház akarata ellenére történik meg, annak egyháztörténelmi jelentősége lesz:

„Mivel a katolikus egyház hatalmának jó részét az uralkodó osztályokkal való időleges és káros szövetség miatt veszítette el, [...] hasonló mó-

⁴⁸ MIHELICS VID: A szakszervezkedés elmélete és iránya. Pécs, 1928. 172-176. p.

⁴⁹ CSÁVOSSY ELEMÉR, S.J.: Az egyház szociális arca. In: *Korunk Szava*, 1932.I.1. 7-8. p., 1932.I.15. 5-6. p., 1932.III.15. 5-6. p., 1932.IV.1. 5-6. p., 1932.IV.15. 6. p.; Az új társadalmi rend. In: Uo. 1932.V.15. 5-6. p., 1932.VI.1. 6. p., 1932.VII.1-15. 7-8. p.

⁵⁰ HÁMORI PÉTER: Kísérlet egy „propagandaminisztérium” létrehozására Magyarországon. A Miniszterelnökség V., Társadalompolitikai Osztályának története, 1938-1941. In: *Századok*, 1997. 2. sz. 353-380. p. (továbbiakban: HÁMORI, 1997.)

⁵¹ TELEKI PÁL: Válogatott politikai írások és beszédek. Szerk.: Ablonczy Balázs. Bp., 2000. 443-463. p.

⁵² Ld.: KOVRIG BÉLA: A magyar társadalompolitika. Bp., 2011.

⁵³ BARANKOVICS ISTVÁN: Új földbirtok-reform felé. In: *Korunk Szava*, 1932.VIII.1-15. 15-19. p.

don bizonytalan időre el fogja veszíteni morális és spirituális befolyását is, ha nem a legszélesebben értelmezett emberi jogok érvényesítését és a legprogresszívabb szociális gondolkodást fogja támogatni.”⁵⁴

Végül pedig arra a következtetésre jut, hogy a „magyar föld történetében nem csak a nemzet története, hanem a katolikus egyház sorsa is meg van írva”.⁵⁵

A katolikus egyház nemzetközi és hazai közéleti eseményeinek nyomán követése oda vezetett, hogy a *Korunk Szava* a harmincas évek nagy politikai eseményei kapcsán politikailag is állást foglalt. Szerzőiben épp a szélsőjobb oldali eszmék nemzetközi és hazai térnyerése keltette fel azt a szándékot, hogy tisztázni próbálják a katolikus társadalmi tanítás és a jobboldali társadalomszervezési kísérletek viszonyát. A nemzetiszocializmus és a kereszténység összeférhetetlenségéről nagyon hamar világos képet kaptak. Például már 1932-ben ankétot rendeztek a hitlerizmusról. A szerkesztők prominens, egymással ellentétes nézeteket valló közszereplőket kértek fel arra, hogy kifejtsék álláspontjukat. Milotay István és Eckhardt Tibor mellett írást adott a *Korunk Szavának* Kéthly Anna is, a katolikus társadalomtudósok közül pedig Mihelics Vid és Szekfű Gyula nevét kell kiemelnünk.⁵⁶

A főszerkesztő, Széchenyi György a továbbiakban is egyre inkább a nemzetiszocialista eszmék elleni fellépést sürgette több írásában. Mussolini, de még inkább Salazar politikájának értékelése azonban korántsem volt ilyen egyértelmű,⁵⁷ miként a *Korunk Szava* körének későbbi történetét is meghatározta Gömböshöz való viszonyulásuk különbözősége. Az ellentétek 1935-ben szakításhoz vezettek. Gömbös Gyula személyében ugyanis 1932-ben egy olyan katonatiszti múlttal rendelkező politikus került hatalomra, aki a parlamenti demokráciának az állam irányította korporációkkal történő fokozatos felcserélésében látta a hatékony eszközt arra, hogy Magyarország leküzdje a gazdasági világválság negatív következményeit és a húszas évek konszolidációja utáni politikai válságot.⁵⁸ Kormányzásának kezdetén kiadott *Nemzeti Munkaterv*⁵⁹ az öncélú nemzetállam megteremtését tűzte ki célul, amely a különböző társadalmi osztályok e cél szolgálataiba állított munkájának központi irányításával valósult volna meg. Különösen a második Gömbös-kabinet megalakítása körüli időkben, 1935-ben Gömbös megkülönböztetett figyelemmel kísérte a saját tömegbázisát is növelni képes kezdeményezéseket: így kísérletet tett a népi mozgalom írói-

⁵⁴ Uo. 15. p.

⁵⁵ Uo. 19. p.

⁵⁶ *Korunk Szava*, 1932.VI.1. 7-11. p.

⁵⁷ Mihelics 1938-ban *Az új Portugália* címen Salazar rendszeréről könyvet is publikált. A könyv keletkezésének történetéről ld.: HÁMORI, 1997.; UÓ: Portugália mint „bezzegország”. In: *Valóság*, 1994. 6. sz. 56-65. p.

⁵⁸ VONYÓ JÓZSEF: Diktatúra – olasz mintára. In: UÓ: Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Pécs, 2001. 52-65. p.

⁵⁹ A Gömbös-kormány Nemzeti Munkaterve: Magyarországi pártprogramok 1919-1944. Szerk.: Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. Bp., 1991. 330-344. p.

nak megnyerésére,⁶⁰ de személye és politikája döntően hozzájárult ahhoz is, hogy a *Korunk Szavát* legtehetségesebb újságírói elhagyják.⁶¹

1935-ben a *Korunk Szavából* kiváló szerkesztőgárda új folyóirata, az *Új Kor* ugyanis Gömbös politikájának támogatása mellett érvelt. Döntésüket a következőképpen indokolták:

„Nem lehet letagadni, hogy Gömbös Gyula reformterveit, az ő rezsim-jét legalább is olyan 'jóindulattal' kellene katolikus oldalról figyelni és kezelni, mint ahogyan Bethlen rendszerét figyelték és kezelték. [...] A közjó szolgálata akkor is támogatandó a katolikusok által, ha nem katolikus ember az, ki a közjó érdekében dolgozik. Bethlen protestáns volt, miért vett részt kormányzatában a keresztény párt? [...] Miben volt Bethlen katolikusabb, mint Gömbös?”⁶²

Vagy tömören: „Gömbös reformtervei egytől egyig belegyökereztetők a katolikus társadalmi szemléletbe.”⁶³ Ennek módja pedig a következő:

„Hisszük és valljuk, hogy Krisztusnak is kedvesebb az, aki [...] a szegény népet fel akarja szabadítani, aki birtokreformot akar, modernebb társadalmi rendet, gyökeres változást a magyar életben. [...] Ha a katolikus politika rozoga feudális klikkekhez köti magát s ma már nevétségesen elavult ideológiákkal tart rokonságot, akkor az *új kor* el fogja gázolni. [...] Törekvésünk átmenteni, fenntartani, sőt sokkal nagyobbra fejleszteni a katolikus örök értékeket, egy új, népies irányú és szociális Magyarországon.”⁶⁴

Az *Új Kor* szerkesztőinek kiválása után Széchenyi egyre inkább a szélsőjobboldali ideológiákkal szembeni küzdelemre helyezte a hangsúlyt. Nem véletlen, hogy kereszténypárti képviselőként a képviselőházban egyike volt azon keveseknek, akik 1938-ban az első zsidótörvény ellen szavaztak,⁶⁵ és nevét a Makay-nyilatkozat tiltakozó aláírói között is megtaláljuk.⁶⁶ 1938-ban azonban Széchenyi meghalt. Halálának ürügyén az Imrédy-kormány bevonta a radikalizálódó *Korunk Szava* lapengedélyét, s csak több parlamenti képviselő közbenjárásának köszönhetően szerveződhetett újra a folyóirat 1939-ban *Jelenkor* néven, de akkor már Katona Jenő szerkesztésében.⁶⁷ Eszmei utódának tekinthető a Barankovics által szer-

⁶⁰ LACZKÓ, 1996. 136-150. p.

⁶¹ Gömbös és a katolikus egyház kapcsolatáról ld.: SPANNENBERGER NORBERT – VONYÓ JÓZSEF: Felekezeti béke és társadalomszervezés. (Társadalomszervezési kísérletek és a katolikus egyház a Gömbös-érában.) In: Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére. Szerk.: Horváth István és Kikindai András. Bp.–Pécs, 2007. 135-164. p.

⁶² BALLA BORISZ: Mi az igazság? In: *Új Kor*, 1935.V.4. 5-6. p.

⁶³ MIHELICS VID: Katolikusok a választáson. In: *Új Kor*, 1935.V.4.) 9-10. p.

⁶⁴ BALLA BORISZ: Olvasóinkhoz. In: *Új Kor*, 1935.IV.20. 3. p.

⁶⁵ Széchenyi György tiltakozása az I. zsidótörvény ellen: Képviselőházi Napló, 1935-41. XVII. köt. 416-419. p. (1938. március 31.)

⁶⁶ „Makay-nyilatkozat”. – Országgyűlési Könyvtár C41 5015 (3895/1940)

⁶⁷ VÁSÁRHELYI MIKLÓS: Katolikusok a szellemi ellenállásban – beszélgetés Katona Jenővel. In: *Literatura*, 1980. 1. sz. 112-127. p.

kesztett *Az Ország útja* című folyóirat is. A második világháború előestéjén nagy jelentőségre tett azonban szert az a korporatív eszméktől való elhatárolódás, amely először a *Korunk Szavában* és a körülötte csoportosuló katolikus társadalomtudományos gondolkodók írásaiban fogalmazódott meg. Almásy József több írásában számolt le a hivatásrendiséggel, mint életképes katolikus társadalomszervező elvvel.⁶⁸ A világháború végén Mihelics Vid és Kovrig Béla is ebbe az irányba mozdult el.⁶⁹ Mint Kovrig írja:

„Különböző uralmi formákban megvalósított társadalompolitikák és a nép életére gyakorolt hatásaik hosszú megfigyelése alapján valljuk, hogy a parlamentáris demokrácia az az államforma, amely egy modern, iparosodott népesség életében lehetővé teszi a társadalom belső egységének, egyensúlyának igazi (és nem részredek felé tájékozódó) társadalompolitikával kifejtett szolgálatát.”⁷⁰

A magyar katolikus gondolkodók fokozatos elvi elhatárolódása a korporatizmustól önálló szellemi teljesítmény. Ugyanakkor párhuzamos a Vatikán fokozatos irányváltásával is, amely az 1937-es *Mit brenneder Sorge* kezdetű, náciizmus elleni és a szintén ez évben kiadott *Divini Redemptoris Mater* kezdetű, kommunizmus ellen állást foglaló pápai megnyilatkozásokban⁷¹ világegyházi szinten is feladta a korporációs elméletek proponálását, és helyette a parlamentáris demokráciában vélte szövetségesét megtalálni, immár a kommunizmus és a nemzetiszocialista totális állammal vívott eszmei harcában.⁷²

A magyar katolikus társadalomtudományos közgondolkodás az 1940-es években tehát már a kereszténydemokrata pártszerveződés szociális programjának kialakítása irányába fejlődött, és végül eljutott nem csupán a társadalomtudományok területére, hanem a demokratikus politikai változások sürgetéséig is.⁷³ A korporatív eszméktől való szakítás, valamint a szociális jogok és a politikai demokrácia összefonódásának felismerése teremtette meg ugyanis a hidat a világháború utáni kereszténydemokrata politikai program felé.⁷⁴ 1943. augusztus 23-án az Apor Vilmos, győri püspök által összehívott megbeszélésen döntöttek az 1944 őszi útjára induló Kereszténydemokrata Néppárt előzményének tekinthető, Katolikus Szociális Népmozgalom nevű szervezet megalapításáról. A titkos megbeszélésen

⁶⁸ ALMÁSY JÓZSEF: Népképviselő vagy új rendiség, 1-2. In: *Jelenkor*, 1940. 1. sz. 7-8. p., 1940. 13. sz. 5-6. p.; Uő: Hivatásrendi országgyűlés és diktatúra. In: *Jelenkor*, 1940. 17. sz. 7-10. p.; Uő: Magyar hivatásrendiség? In: *Magyar Szemle*, 1944. 67-76. p.

⁶⁹ Ld.: MIHELICS VID: Katolikus tanítás a tulajdonjogról. Bp., 1946.; KOVRIG BÉLA: Magyar társadalompolitika. Kolozsvár, 1944.

⁷⁰ KOVRIG BÉLA: Magyar társadalompolitika. Bp., 2011. 30. p.

⁷¹ GÁRDONYI MÁTÉ: Bevezetés a katolikus egyház történetébe. Bp., 2006. 334-337. p.

⁷² TAKÁTS JÓZSEF: Modern politikai eszmetörténet. Bp., 2007. 110. p.

⁷³ GERGELY JENŐ: A Kereszténydemokrata Néppárt előtörténete. In: *Műhely*, 1984. 3. sz. 3-21. p.; BALOGH MARGIT: A keresztényszociális mozgalmak az 1930-as években és a kereszténydemokrácia. In: *Az élő hagyomány*. Barankovics István és a magyarországi kereszténydemokrácia öröksége. Bp., 2007. 87-125. p.

⁷⁴ IZSÁK LAJOS: Pártok és politikusok Magyarországon, 1944-1994. Bp., 2010. 98-105 p.

Kovrig Bélát bízták meg azzal, hogy kidolgozza a magyarországi kereszténydemokrácia szociális programját. Kovrignak az ekkor megírásra kerülő és először 1944-ben napvilágot látó *Magyar Társadalompolitika* című műve lett a kiindulópontja a DNP világháború utáni politikai programjának.

A két világháború közti időszak katolikus politikai eszméit vizsgálva Ormos Mária joggal állapítja meg, hogy ez a kereszténydemokrácia előzményének tekinthető „keresztény áramlat mintegy elveszett az irányzatok sűrűjében, és nem alakult ki mérvadó, a politizálás szempontjából hatékony párt vagy mozgalom”.⁷⁵ A sok áramlat között valóban nem volt erős Barankovics István és körének befolyása, de főként 1943 nyarától, a Katolikus Szociális Népmozgalom létrejöttétől egyre erősödött. A harmincas és negyvenes évek katolikus társadalomtudományos gondolkodása és az a szociálpolitikai tevékenység, amelyet képviselői kifejtettek végül is kitermelték azt a belátást, amely a második világháború után a Demokrata Néppárt programjában⁷⁶ annak a háború utáni európai kereszténydemokrata politikai gondolkodásnak a magyar megfelelőjeként jelentkezett, amely a szociális piacgazdaság és a parlamentáris demokrácia összekapcsolásával kísérte meg az európai történelmi fejlődés egyik nagy adósságát, a szociális jogok politikai elismerését pótolni.⁷⁷

⁷⁵ ORMOS, 2009. 205. p.

⁷⁶ BARANKOVICS ISTVÁN: Kereszténydemokrácia. Mit akar a Demokrata Néppárt? Bp., 1947. 6. p.

⁷⁷ GYÁNI, 2000. 76. p.

Benkő István és a Tanácsköztársaság

Molnár Sándor Károly

A közelmúltban vizsgált levéltári dokumentumokból jobban megismerhető a magyar református egyház tanácsköztársaság alatti, valamint az azt követő tárgyalások és nyugalmi időszak története. Voltak olyan történészek 1945 és 1989 között, akik leginkább csak a 133 nap eseményeire fókuszáltak, mégsem találtak az e tanulmány alapját képező dokumentumokra. Azért lényegesek ezek a források, mivel a Tanácsköztársaság alatti református lelkészi megnyilatkozások tartalmáról a legtöbb esetben csak kivonatokból és visszaemlékezésekből értesülünk, legtöbbször másodlagos vagy harmadlagos forrásokra hagyatkozunk. A most közlésre kerülő dokumentumokból világosan kirajzolható egy elvi kép, ami nélkül nem lehetséges az események megértése.

Még mielőtt azonban a címben szereplő személyre és ügyének dokumentumaira térnénk rá, kiindulásnak egy részben kortárs visszaemlékezést érdemes áttekinteni. Az emlékező a Tanácsköztársaság idején alig 10 éves, de családi szálai, valamint az általa használt források és későbbi egyházi munkássága autentikus forrássá teszi a következő korszakos értékelést:

„A századvégi, maradi nagypapi réteg utolsó mohikánjai egy-két kivételtől eltekintve is érdekesek, ezek közé tartozott Haypál Benő (1869–1926) is, szemben állt minden egyházi reformmozgalommal, ébredéssel. Először Szabó Aladár (1860–1944) tudta áttörni ezt a frontot, s éppen a világháború végén jelentek meg a küzdőtéren, persze főként kápláni, hitoktatói sorban azok a fiatalok, akik részben az ő inspirációjára létrejött egyesületekben, a KIE-ben, a Bethániában, a Lorántffyban, majd mind többen, főként dr. Victor János (1888–1954) hatása alatt, a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség kis létszámú, de országos konferenciáin olyan döntő hatásokat kaptak az evangéliumból, hogy egész életüket odaszánták az egyház megújulására. [...] Amikor Kunfi Zsigmond (1879–1929) egyházellenes támadása megindult, a Diákszövetség fiatal lelkésztagjai, közöttük Forgács Gyula (1879–1941), Benkő István (1889–1959), Deme László (1889–1987), Bereczky Albert (1893–1965) és az idősebbek közül Csűrös István vezér nélkül vették fel a harcot az evangélium ügyének megmentéséért. Valamennyien bizonyosságot tettek már korábban is arról, hogy céljuknak tekintik a társadalmi igazságtalanságok megváltoztatását. Nem is egy mögött munkásgyülekezetekben szerzett tapasztalatok álltak, s a proletariátus tagjai között több, most befolyásossá vált hívük közül. A nagy kérdés elsősorban abban jelentkezett, hogy kikben számíthatnak szövetségesekre.

A nagypapság megbénult. Csak az evangéliumi egyesületekkel foghatlak össze. Elsősorban a Lorántffy Zsuzsanna Egyesülettel és a Bethániával. A Lorántffy élére alig néhány hónappal korábban hívta meg Szabó Aladár Szilassy Aladáron (1847–1924) keresztül a Dunántúl

legtöbbet ígérő, fiatal segédlelkészét, Szabó Imrét (1891–1955). Azonban az ő helyzete rendkívül kényesnek bizonyult.”¹

A legtöbb esetben a fentihez hasonló korrajzokból építkeznek a 20. század elejének egyháztörténetét bemutató memoárok.² Ezen szubjektív beszámolónak lehet egy másik, a köztörténeti kutatásokhoz illeszkedő olvasata is. Bodoky Richárd arról számolt be, hogy a Tanácsköztársaság ideje alatt a fiatalok voltak aktívak, az idézetből is kiolvasható egyfajta generációváltás lehetősége. Ezt alátámasztja az említett személyek születési idejének egybevetése, azaz a legtöbben az 1880-as években látták meg a napvilágot. Tehát, a budapesti református egyházköztségben történt események vizsgálatánál azt láthatjuk, hogy az harmonizál az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó időszakának, valamint az azt követő időszak társadalomtörténetében megfigyelhető generációváltásaival. Tovább erősíti a generációváltás melletti érvt az 1921. évi püspökválasztás a Dunamelléki Református Egyházkerületben. Összesen hét jelölt közül választhattak a gyülekezetek, a két legtöbb szavazatot kapott jelölt (Ravasz László és Kováts J. István) is a fentebb említett „fiatalabb generációhoz” tartozott.³ Bár jelentős különbség volt a két püspökjelölt között, azt bizonyosan tudjuk, hogy közöttük, valamint az előbbi idézetben szereplők között a kollegialitási kapcsolatokat jelentősen meghaladó, erős baráti viszony is létrejött. A református egyházban, közelebről a budapesti és agglomerációs egyházközségek történeti emlékeinek értékelésekor előkerülő személyes hangú visszaemlékezésekből a Pareto-féle elméletre gondolhatunk. Arra, hogy az egyház vezetésében, illetve vezetőinek cseréjekor egyfajta „oroszlánok” és „rókák”⁴ párharcat láthatjuk, amit az eseményekben résztvevők maguk is megfogalmaztak:

„Az új helyzet a mi munkánkat is más keretekbe kényszeríti, hogy elkészülve rá, hogy mire hazaérsz, a tekintetben befejezett tények fogadnak. Ha más nem, a lakáshiány fogja ezt siettetni.

¹ BODOKY RICHÁRD: Égi sziget. Jövevények és vándorok. Családtörténeti töredékek III. (1919-1922) Bp., 1999. (továbbiakban: BODOKY, 1999.) 37-39. p. A „nagypapi réteg” fogalma nem hivatalos egyházi gyűjtőnév, általában ez alatt értették az esperesek, egyházkormányzók közösségén túl a kiemelt nagy, városi gyülekezetek vezető lelkészeit. KIE = Keresztyén Ifjúsági Egyesület.

² Pl.: KOVÁTS J. ISTVÁN: Egy élet prédikációja. H.n., é.n. [2005] (továbbiakban: KOVÁTS, 2005.) 200-202. p.

³ HATOS PÁL: „Ravaszról azt hallom, szabadműves, jó lesz vigyázni!” Református püspökválasztás a Dunamelléken 1921-ben. In: *Kommentár*, 2012. 3. sz. 49-65. p.

⁴ Az „oroszlánok”: „Nem nyitottak a világ változó viszonyaihoz való alkalmazkodásra, és ezért uralmuk esetén a társadalom elkerülhetetlenül a megmerevedés, a lemarás fázisába kerül.” A „rókák”: „Felismerik a kor követelményeit és igyekeznek hozzá alkalmazkodni, sőt újításaikkal egyúttal a társadalmi-gazdasági fejlődés hajtóerői. Ugyanakkor visszariadnak, igazában nincs meg bennük az elhatározottság és a képesség az erő, az erőszak alkalmazására, és ezért ha uralomra kerülnek, hatalmuk rendkívül labilis. Uralmuk alatt a társadalom kétségtelenül előrehalad, de ugyanakkor a kormányzás és az uralom rendkívül költségessé válik, mert uralmukat – erőszak híján – csak az elégedetlenkedő rétegek és az uralomra törők megvesztegetésével, megfizetésével tudják biztosítani.” ILLÉS IVÁN: Nemzedékek, elitek, ciklusok. Bp., 1991. 15. p.

A Tanácsköztársaság megalakulásakor mi is elérkeztünk láttuk a lélektani pillanatot arra, hogy nekifeszülünk az egyházi reformnak. Tettünk néhány energikus lépést [Gombos] Ferivel és [Deme] Lacival az élünkön, pillanatnyi eredményekkel, de most – amint én látom – alkonyulóban van az egész akció a reakciók aknamunkája, s a magunk gyerekes állhatatlansága miatt. Nagy baj a mi öregeink mozdíthatatlan maradisága, s az, hogy ők tátott szájjal, értetlenül nézik az új világot, de még nagyobb a baj az, hogy a mi kis csoportunk soha nem tud céltudatosan dolgozni, az erőviszonyokkal számot vetni s kitartani. Azért sok jó szolgálatot tettünk a magunk eszményeinek, s nagy bizalommal, s igen otthonosan élünk az új társadalmi rendben, mélyen meg vagyunk róla győződve, hogy a kommunizmussal együtt felkelt a mi napunk is, és soha nem képzelt fejlődés útjára léptünk március végén. Röviden szólva: lelkiismeretünkben és munkánkban megbarátkoztunk az új renddel.”⁵

Az egyház életében elitváltás – hasonlóan a köztörténethez – szintén az 1920-as évek elején következett be.

A „Benkő István és társai” perének felelevenítésekor figyelembe kell venni a generációváltás nagy nyertesének, Ravasz Lászlónak a véleményét, aki egy nekrológban így összegezte azt: „Éltem egyik nagy ajándékának tartottam mindig azt, hogy kitűnő munkatársaim voltak: Muraközy Gyula, Szabó Imre, Victor János, Benkő István, hogy csak a dunamellékiek közül említsek néhányat. Mindegyik félig tanítványom, félig tanítóm volt, amint ez igazi barátok között szokott lenni életkor és szolgálati viszony ellenére is.”⁶ Az előbbi sorok önmagukban nem tűnnek érdekesnek, akkor sem, ha egy nekrológ formai és tartalmi sajátosságaira tekintünk. Ami igazán érdekessé teszi, az a szerző és az írás pillanata. Ravasz László nyilvános írói pályafutása a politikai ellehetetlenüléssel együtt szakadt félbe. Így mondhatni, hogy 1956 utáni írói pályafutásáról szinte semmit sem tudunk. Sőt, történészek, egyháztörténészek, politológusok alig foglalkoztak Ravasz László 1956 utáni írásaival, még kérdésfelvetés szintjén is csak szórmen-tén.⁷ Ugyanakkor családi kapcsolatai révén elemzik a Ravasz-Bibó kapcsolatot,⁸ az 1921 és 1948 közötti egyházkormányzói tevékenységét vagy 1956-os szereplését, de elmaradt a csendes magány időszakának feltárása.⁹ Pedig

⁵ Fiers Elek levele Victor Jánoshoz, 1919. április 13. – Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének Levéltára (továbbiakban: RL.) C/99. 4. dob.

⁶ RAVASZ LÁSZLÓ: Benkő István. In: Túl életen és halálon. Benkő István rákospalotai lelkipásztor élete. Szerk.: Szabó Imre. Kiskunfélegyháza, 1998. 7. p.

⁷ Ez alól kivétel, sőt hiánypótló tanulmányok: KÓSA LÁSZLÓ: A leányfalui évek. „Ki most Guttenberg előtti időben él”. In: Ravasz László emlékezete. Szerk.: Kósa László. Bp., 2008. 136-159. p.; HATOS PÁL: Ravasz László, az olvasó – A sárospataki Ravasz hagyatékából. In: *Kommentár*, 2010. 3. sz. 67-82. p., küln. 78-82. p.

⁸ Erre a problémára utal pl.: HALMOS KÁROLY: Teológiai politika. (Tóth-Matolcsi László: Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében.) In: *Holmi*, 2011. 8. sz. 1052-1062. p. (Könyvismertetés.)

⁹ Ravasz László életének 1956 utáni időszakába és életvitelére enged bepillantani: SZACSVAY ÉVA: A leányfalui évek – életvitel, család. In: Ravasz László emlékezete. Szerk.: Kósa László. Bp., 2008. 111-135.p.

az előbbi sorokat 1965 novemberében írta Ravasz László Benkő Istvánra emlékezve, akit korát megelőző lelkészegyéniességként mutatott be. Az egykori egyházkormányzó és barát párhuzamot vont Benkő István szolgálata és Pierre Theilhard Chardin, illetve Pierre-Charles Marcel (1910-1992) egyes elméleti munkái között. A hasonlóságokat és egyezőségeket ebben az írásban Ravasz László arra használta fel, hogy barátjának és kollegájának „szellemi portréját” megrajzolja. Az írás elkészült, de annak megjelenésére majd harminc évet kellett várni.¹⁰ A kötet szerzői között többen is aktív részesei voltak az 1919-es budapesti eseményeknek, Benkő Istvánhoz hasonlóan. Ezen eseményekről mindegyik szerző egy-két mondatban emlékezik meg. Lényegi eltérés ezek között nincs. Így a következő dokumentumok súlyát növeli, hogy azok eddig szinte „elfeledve” porosodtak egy egyházi bírósági iratcsomóban. Ebből részletesen kibontható a budapesti reformátusokkal kapcsolatos események jelentős része a tanácsköztársaság első hónapjaiban. Tisztázható néhány félreértés is. Az előbb említett visszaemlékezések erősen szubjektívák, az írók nézőpontja felőli értékelések mellől még mindig hiányzik a legfontosabb források közzététele, illetve azok értékelése. Az elsődleges történeti forrásokból, illetve az azokhoz kapcsolódó iratanyagokból, újságcikkekből a magyar reformátusság tanácsköztársaság alatti történetének mélyebb vonulata kerülhetne felszínre.

A cím első olvasatra többekben visszatetszést kelthet, aminek háttérében Benkő István személye, személyisége áll. Akik egy kicsit részletesebben ismerik a magyar reformátusság 20. századi történetét, azok előtt nyilvánvaló, hogy egy köztiszteletben álló lelkipásztorról és esperesről van szó. Óvatosságra is int mindez. Ez az óvatosság leginkább a személyeskedésre vonatkozik. A kutatás elején fel sem merült bennem, hogy Benkő Istvánnal foglalkozzam. A kutatás alapvetően korábbi tanulmányom hozadékaként született.¹¹ Az itt bemutatásra kerülő dokumentumok, illetve azoknak ütköztetése azért lényeges, mivel a Tanácsköztársaság időszakáról finoman szólva is hiányosnak tekinthetők forrásaink. Így tehát a Benkő István által írt szövegek és azoknak más forrásokkal történő ütköztetését korszakosnak ítélem. Tapasztalatok szerint azon református lelkészeknek, akik valamilyen módon aktivizálták magukat a Tanácsköztársaság idején, még ha van is személyi fondjuk, azok pont erre az időszakra nézve igencsak hézagosak. Így a következő forrás értékét tovább növeli, hogy azt maga az érintett jegyezte le.

¹⁰ A Benkő István életét és munkásságát bemutató kötet írásai mind az 1960-as évek második felében készültek. A kötet szerkesztője az előszóban nem utalt arra, hogy miként gyűjtötte össze, válogatta és rendezte az írásokat, visszaemlékezéseket. Az írók szerzőinek jelentős része ugyanakkor ebben a tanulmányban is említésre kerül, mint az 1919-es év résztvevője, szemtanúja. További kérdést vet fel az, hogy ha Benkő István és társai 1919-ben aktív résztvevői voltak a Tanácsköztársaságnak, és bekerültek szinte rögtön a Magyar Életrajzi Lexikonba is, és készen voltak az emlékkötet írásai, akkor azok miért nem jelentek meg már 1989 előtt. Ld.: Túl életen és halálon. Benkő István rákospalotai lelkipásztor élete. Szerk.: Szabó Imre. Kiskunfélegyháza, 1998.

¹¹ MOLNÁR SÁNDOR KÁROLY: Bereczky Albert levele Forgács Gyulához 1920. szeptember 2-án, és ami utána következett. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2011. 4. sz. 110-124. p. (Online: www.egyhtortszemle.hu – 2012. december, továbbiakban: MOLNÁR, 2011.)

A forrásokról

A Ráday Levéltár őrzési egységét képező Pesti Egyházmegye bírósági iratai között találhatóak meg a „Benkő István és társai” ellen folytatott peranyag folyamán keletkezett dokumentumok. A fentnevezett pallium több apró részre osztható, melynek jelentős részét képezik az ebben a tanulmányban felhasznált források: a Pesti Egyházmegye ügyészenek vádirata a „Benkő István és társai” ellen folytatott perben (gépirat); Benkő István 1919. április 2-án mondott beszédének másodpéldánya (a szerző kézírata); Benkő István védőbeszéde, melyet a per folyamán mondott el (a szerző kézírata).¹²

Mindhárom irat jelentős számú hivatkozást tartalmaz olyan dokumentumokra, melyek nincsenek a peranyaghoz csatolva. Ahol csak lehetett, a vonatkozó dokumentumok felkutatása megtörtént. A levéltári forrásokon kívül az események rekonstrukciójához a legfontosabbaknak a korabeli, illetve nem sokkal az események után íródott cikkek bizonyultak.

A magyar egyháztörténet-írásra rányomja bélyegét a megmaradt források egyenetlensége. Sajnos Benkő Istvánnak, annak ellenére, hogy a Dunamelléki Református Egyházkerületnek, valamint a budapesti reformátusságnak meghatározó szereplője volt, még sincs levéltári hagyatéka. Jelenlegi ismereteink szerint egyetlen közgyűjteménybe sem került levelezése vagy más személyes anyaga. A Rákospalotai Egyházközségben, ahol Benkő István 1921-től haláláig (1959) lelkészként szolgált, nincs személyi fond. Valószínű, hogy ha még megvannak a források, akkor azok a család birtokában lehetnek.

A források átírásánál napjaink helyesírási szabályait követtük. A bibliai részek idézésének módjánál az 1990-es Biblia útmutatását használtuk fel, csakúgy, mint a bibliai idézetek esetében is.

Kronológia(i kiegészítés)

A Tanácsköztársaság kronológiája ismert.¹³ A református egyház fontosabb eseményei kronológiájának alapját részben a Bolyki-Ladányi szerzőpáros tanulmánya adja.¹⁴ A budapesti események sorrendjét, valamint az azokon előadóként résztvevők neveit a tanulmányban nem minden esetben kronologikus, hanem tematikus ismertetésben találjuk meg.¹⁵ Az utóbbi évtizedben a Reformátusok Budapesten kötetben jelent meg „A budapesti refor-

¹² RL. A/7. (= Pesti Egyházmegye Bírósági iratai, 1914-1922) 11. dob. A per ítélete megjelent: MOLNÁR, 2011.

¹³ KÓNYA ISTVÁN: Az 1918–19-es forradalmak és a magyar református egyház. In: Tanulmányok a kálvinizmusról. Bp., 1975. 126-136. p.

¹⁴ BOLYKI JÁNOS – LADÁNYI SÁNDOR: A Magyarországi Református Egyház 1918–1948 között. In: A Magyarországi Református Egyház története, 1918-1990. Szerk.: Barcza József – Dienes Dénes. Sárospatak, 1999. 7-100. p. (továbbiakban: BOLYKI-LADÁNYI, 1999.) Rövidebb formában először megjelent: A magyar protestantizmus, 1918–1948. Szerk.: Lendvai L. Ferenc. Bp., 1987. 25-127. p. A kronológiai rész megtartása mellett tartalmi értelemben vett lényegi különbség nélkül közlésre került még: LADÁNYI SÁNDOR: A Tanácsköztársaság és az egyházak. In: Magyarország a XX. században. 2. köt. Szekszárd, 1997. 331-336. p.

¹⁵ BOLYKI-LADÁNYI, 1999. 24-26. p.

mátusok történeti időrendi áttekintése a kezdetektől 1989-ig”.¹⁶ A legújabb kronológiában a Tanácsköztársaság kikiáltásának és bukásának időpontjával együtt összesen hét tételt jelent. A legjelentősebb eseményeket a közműn első 10 napjára helyezte a redaktor.¹⁷ Az új kronológiai lista alapvetően az egyháztörténészek által már korábban elfogadott eseményeket tartalmazza. A köz- és egyháztörténet eseményei pedig nagyon is összeérnek. Egyik a másiknak következménye. A közlésre kerülő dokumentumokban szereplő események, illetve az azokra történő utalások leginkább akkor értelmezhetőek helyesen, ha a köztörténetbe vagy legalábbis Budapest 1919 áprilisának szűkebb eseményeibe helyezzük el.

A vádiratban és a védőbeszédben az események ismertetése egyaránt kitér az 1919. március 30-ai istentiszteletre. A vád szerint már ezen a napon is vétet Benkő István az egyházi törvénykönyvben foglaltakkal szemben. Az események rekonstruálásakor figyelembe kell venni, hogy már ezen a vasárnapon sem volt prédikáció, csak igeolvasás. A forrásokból egyértelműen kitűnik, hogy az istentisztelet előtt, alatt (cédulákon, személyes beszélgetésekben), valamint után egyaránt terjedt az április 2-i alkalom híre.¹⁸

A II. dokumentum a Tanácsköztársaság 11. napjába – azaz 1919. április 2. – ad betekintést. Ez önmagában nem lenne érdekes. De ha hozzátesszük, hogy ezen a napon hirdették ki, hogy 1919. április 7-én Budapesten „Munkás- és katonatanács tagjainak megválasztására kerül sor”, máris egy felfokozott nap történetét vetíti előre. Másrészről a dokumentum súlyát növeli, hogy ezen a napon – azaz április 2-án – a IX. kerületi Munkás- és Katonatanács székhelyét a Református Teológia épületébe – Budapest, Ráday utca 28. – helyezte át, ahol minden este 6 órai kezdettel gyűlést tartottak. Tehát első alkalommal 1919. április 2-án.¹⁹ A budapesti reformátusság szempontjából azért lényeges ez a nap, mert ekkor egy konferenciára került sor, melyen három előadó volt. A II. számú dokumentumból az derül ki, hogy az előadások nem egymás után, hanem párhuzamosan folytak. Más beszámolókból az derül ki, hogy az előadások egymás után következtek. Előadók voltak Benkő István mellett Deme László és Forgács Gyula.

Az is bizonyos, hogy április első hetében jelentős szervezeti változás állt be a Kálvin-téri Egyházközségben és a Dunamelléki Református Egyházkerületben egyaránt. Az április 5-i presbitéri gyűlésen: „Haypál Benő elnök felolvastatta az elnökségnek, Petri Elek lelkesznek és Kovácsy Sándor főgondnoknak, továbbá Szilassy Aladár és Kósa Zsigmond gondnokoknak lemondó leveleit.”²⁰

¹⁶ KÓSA LÁSZLÓ: A budapesti reformátusok történetének időrendi áttekintése a kezdetektől 1989-ig. In: Reformátusok Budapesten. Szerk.: Kósa László. 2. köt. Bp., 2006. 1425-1467.p.

¹⁷ Uo. 1437. p.

¹⁸ Ld. pl.: Y.: Istentisztelet a kommunista forradalom alatt. In: *Kálvinista Szemle*, 1920. 10. sz. 7. p.

¹⁹ „A IX. kerületi munkás és katonatanács minden szervével a volt »Református Theologia« Ráday utca 28. szám alatt lévő házába költözött. Az üléseit a tanács továbbra is este 6 órakor tartja az új helyiségben.” In: *Népszava*, 1919. április 2. 11. p.

²⁰ A budapesti egyházközség f. hó 5-én tartott egyháztanácsi ülésén [...] In: *Új Reformáció*, 1919. 15. sz. 8. p.

A III. számú dokumentum egyik központi cselekménye az 1919. április 6-i vasárnap eseményeinek a bemutatása. Az előzőekben már jeleztük, hogy másnap, azaz április 7-én közösségi választásra került sor, melyet munkaszüneti nappá is tettek. Így az események értékelésénél ezt is figyelembe kell venni.

Kronológiai szempontból fontos és lényeges hangsúlyozni továbbá, hogy húsvét ünnepe 1919-ben viszonylag kései időpontra esett, hiszen április 20-án volt. Tehát a Tanácsköztársaság kikiáltása és „felfutása” a böjti időszakban történt. Bár a protestáns felekezetek ünnepei nem annyira tagoltak, mint a katolikusoké, mégis a húsvétot megelőző böjti időszak kiemelten fontos. Feltételezhető, hogy az egyház bizonyos köreiből a vesztes háborút követő első húsvéti időszakot kiemelt időszaknak tekintették.²¹

Szereplők

A tanulmány alapját képező források jelentős részét ifj. Benkő István írta, akinek életével és munkásságával több tanulmány is foglalkozik.²² Amiért külön foglalkozni kell személyével, annak oka éppen az 1919–20-as év személyes és családi vonatkozása. A dokumentumokból nem lesz egyértelmű, de tudjuk, hogy 1912 és 1914 között Benkő István a levélben többször idézet Petri Elek püspök segédlelkésze volt. Sajnos eddig nem kerültek elő levelek vagy más olyan iratok, melyekből személyes kapcsolatukat mélyebben értékelhetnénk. A magyar protestantizmus 19–20. századi történetében azonban a püspökök mellett szolgáló segédlelkészek közül többen is szép karriert futottak be, vagy hamarabb kaphattak önálló parókiát, gyülekezetet.

A dokumentumok Benkő István életének egy fontos metszéspontjára mutatnak rá. Bár az eseményekkor 1919-ben Benkő István a Rákospalota-Újvárosi Református Egyházközség lelkipásztora, tehát édesapja gyülekezetének, a Rákospalotai Református Egyházközségnek a szomszédságában szolgált. Id. Benkő István 1920. dec. 2-án elhunyt, ami egy teljesen új helyzetet teremtett. A gyülekezet és az egyházkormányzó között feszültség alakult ki a lelkészválasztás kapcsán. Az esperesnek más jelöltje volt a Rákospalotai Református Egyházközség élére, de a presbitérium kitarított ifj. Benkő István mellett. Itt tehát vizsgálható lehetne a modern értelemben vett ún. dinasztia-alapítás.²³ Ez a református egyház 19–20. századi törté-

²¹ Ld. Ravasz László első ígehirdetését és annak értékelését Budapest felszabadítása után: RAVASZ LÁSZLÓ: Amit vet az ember, azt is aratja. (Prédikáció Kálvin tér 1945. február 11. ostrom utáni vasárnap.) In: Válogatott írások, 1945–1968. Szerk.: Bárczay Gyula. Bern, 1988. 23–27. p.

²² Legátfogóbb: BOLYKI JÁNOS: Benkő István: egy munkástelepülés papja, a Pestkörnyéki (Külső-Budapesti) Református Egyházmegye megszervezője és első esperese. In: Reformátusok Budapesten. Szerk.: Kósa László. Bp., 2006. 529–536. p. Ld. még: ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. kiad.) 67. p.

²³ Dinasztia-alapítás fogalmán több mindent is érthetünk. Egyrészt az ún. „ároni házak” történetét, azaz egyes jelentős befolyással rendelkező családoknak a történetét. De érthetjük az adott családnak egy településen, egy gyülekezetben betöltött szerepének a vizsgálatát is, itt erre utalok. A Rákospalotai Egyházközség történetében előfordult

netében leginkább egy-két generációra vonatkozott.²⁴ A Benkő családból kikerülő két lelkész ugyanakkor majd 80 évre meghatározta a Rákospalotai Református Egyházközség történetét. A vonatkozó ügyiratból kiderül, hogy ez egzisztenciálisan érintette Benkő Istvánt, mivel a fegyelmi eljárás alatt álló lelkészt hivatalosan nem választhatták meg addig, míg ügye le nem zárult.

Az II. dokumentumban nem találunk neveket. Az előadás teljesen elvi kérdéseket feszegetett. Ezzel szemben a III. dokumentumban sokan vannak megnevezve, másokra pedig utalás történik. Voltak szép számmal, akiket be lehetett azonosítani, a legfontosabb személyeket itt mutatom be. Másokat pedig az első előfordulás alkalmával jegyzetben.

Benkő István írásában ugyanúgy, mint a bírósági feljegyzések között többször előkerül Csűrös István neve.²⁵ Tanári munkásságáról és a Kálvin téri Egyházközségben betöltött szerepéről alig rendelkezünk adatokkal. Az bizonyos, hogy Csűrös István a Budapesti Református Gimnázium vallás-tanára volt, „aki a konfirmált ifjak körében személyesen is foglalkozott növendékeivel”,²⁶ így a gyermek Benkő Istvánnal is 1904 és 1907 között. Valószínűsíthető tehát, hogy ebben az esetben is egy baráti viszonyt láthatunk.

Benkő István a III. sz. dokumentumban, tehát a védőbeszédében utalt arra, hogy „a beszéd [mármint az április 2-án tartott alkalom után] elhangzása után felállott egy ember a hatóságból, ki a Népszava pénztárosa volt, s a következő kijelentést tette”. Szinte szó szerint megtalálható ez a megállapítás a Bolyki-Ladányi-féle tanulmányban is.²⁷ A hozzászólónak egyelőre csak a vezetékneve ismert, akit az egyik egyházi folyóirat „Pintér egyháztag”-ként említ meg.²⁸

az, hogy egy fiú követte édesapját a gyülekezet vezető-lelkészi státuszában. Ebben az esetben nem helyi jelenségről beszélhetünk, inkább véletlenről.

²⁴ „Abban az időben már tizennegyedik éve nagybányai lelkész voltam, s lassanként az egyházmegyei aljegyzőségen és tanácsbírószágon keresztül megörököltem a családi hivatalt, az egyházmegyei főjegyzőséget.” SOLTÉSZ ELEMÉR: Emlékeimből. In: Emlékkönyv Szentpéteri Kun Béla hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Révész Imre. Debrecen, 1943. 486. p. Ez a töredékes önéletrajz megjelent még: VARGA A. JÓZSEF: Dokumentumok és visszaemlékezések dr. Soltész Elemér altábornagy protestáns tábori püspök életéről és munkásságáról. Bp., 2000.

²⁵ Csűrös István (1870–1947) református lelkész, vallás tanár, a Budapesti Református Gimnáziumban tanított 1899 és 1935 között. Az 1912–13-as tanévben európai tanulmányúton vett részt, ahol leginkább az angliai kollégiumi modellel ismerkedett meg. Legfontosabb munkáinak bibliográfiai adatai megtalálhatóak: SZILÁGYI ERZSÉBET: A Budapesti Református Gimnázium, a „Lónyay” története. Események, 1859-1952, 1993-2009. Tanárok, 1859-1952, 1993-2009. 2. köt. Bp., 2009. (Schola Orbis Magyar Iskolatörténeti Adattár 2.) 163-164.p. Csűrös István személyéről és munkásságáról csak visszaemlékezésekből következtethetünk. Ld. pl.: BODOKY, 1999. 27-28. p.

²⁶ DEME LÁSZLÓ: Emlékezés Benkő Istvánra. Túl életen és halálon. Benkő István rákospalotai lelképásztor élete. Szerk.: Szabó Imre. Kiskunfélegyháza, 1998. 13. p.

²⁷ BOLYKI-LADÁNYI, 1999. 25. p.

²⁸ A budapesti egyházközségben. (Belföldi hírek.) In: *Új Reformáció*, 1919. 13-14. sz. 8. p. Sajnos ma még nem tudunk többet erről a bizonyos „Pintér egyháztagról”.

Szintén a III. dokumentumban kerül említésre név nélkül a kálózi református lelkész, aki tájékoztatta a dunamelléki és a dunántúli püspököt a a településén történekről. Vargha Kálmántól²⁹ három levél maradt fenn az egyházkerület iratai között. Benkő István érveléséből kitűnik, hogy ismerte a legbelsőbb egyházi vezetéshez címzett egyes levelek tartalmát, ami áttételesen, de igazolja ezen időszak alatti aktív vezető részvételét, és/vagy Petri Elek püspökhöz való bizalmas viszonyát.

Elemzés

A két dokumentum szorosan összefügg, a bírósági iratokban mindig együtt idézik azokat, és a levéltári őrzési egységben is egymás után következnek. Elemzésükkor azonban külön kell választani az iratokat. A II. számú szöveg alapvetően egy előadás írott változata, a III. számú pedig Benkő István védőbeszéde az egyházi bíróság előtt.

Mielőtt a szövegek elemzésére térnénk, fontos megvizsgálni a vonatkozó események helyszíneit. A beazonosítás azokban az esetekben viszonylag egyszerű, amelyek ma is ugyanott vannak. Így a Kálvin téri református templom. De a teológia épülete már nem egyértelmű helymegjelölés. A teológia ugyanis a Kálvin térről a Ráday utca 28. szám alá költözött még az első világháború előtt.³⁰ Az épületet az utóbbi száz évben többször átépítették. A ház belső struktúráját érintő változások miatt ma már szinte lehetetlen egy-egy szoba, terem pontos beazonosítása, ugyanígy lehetetlen megbecsülni az egykori termék befogadóképességét, tehát a hallgatóság nagyságát.

Az április 2-án elmondott beszéd súlyát tovább növeli, hogy ismereteink szerint a Tanácsköztársaság idején számos hasonló kisebb-nagyobb gyűlést rendeztek.³¹ Ezekről leginkább sajtóforrásokból és visszaemlékezésekből³² tudunk. Egyelőre Benkő István szövegén kívül más előadó beszédét teljes terjedelmében nem ismerjük, sajnos sem Forgács Gyuláét, sem Deme Lászlóét. Pedig az egyik beszámoló szerint az előadások után egy tíz pontból álló „határozati javaslatot” is előterjesztett Csűrös István. Feltételezhetően ez az ún. „határozati javaslat” lehetett az egyik valódi kiváltó oka a perbefogásnak.³³ A korabeli újságokból tudjuk, hogy Benkő István még

²⁹ Vargha Kálmán (1876–1935) református lelkész, mezőföldi esperes, 1896 és 1900 között Pápán teológus hallgató, Kálózon segédlelkészként szolgált, majd 1901 és 1905 között Berhidán és Lepsényben, később újra Kálózon volt lelkész, végül esperes. BAKÓ LAJOS: Görzsönyi Vargha Kálmán. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1935. 46. sz. 1-3. p.

³⁰ „1919. nov. 2-án avatták fel az Akadémia Ráday utcai épületét.” A Budapesti Református Theológiai Akadémia története, 1855-1955. Szerk.: Pap László – Bucsay Mihály. Bp., 1955. 83. p.

³¹ Ld. BOLYKI-LADÁNYI, 1999. 24-26.p.

³² „1919. április első napjaiban értekezletet hívott össze a budapesti teológia dísztermébe az evangéliumi munkások direktórium, s ott arról folyt a tárgyalás, miként lehetne átmenteni a református egyházat, esetleg már csak a keresztyénséget a kommunista rendszerbe.” ENYEDI ANDOR: Az egyház, ahogy én láttam. (Kézirat.)

³³ „1., A református egyházközség több, egymástól független gyülekezetté szerveztetik. / 2., A gyülekezetek tagokból és tanítványokból állnak. / 3., Tagok mindazok a férfiak és nők, akik 18. életévüket betöltötték és a következő nyilatkozatot teszik: a) van evangéliumi keresztyén hitem; szeretem Istent és embertársaimat; b) a gyülekezetet

április 9-én is tartott egy előadást, ez azonban nem került a vizsgáló bíróság elé.³⁴

A II. sz. dokumentum struktúráját két részre osztotta Benkő István. Az első részben elvi kérdést feszegetett: „...a mi keresztyénségünk milyen viszonyban áll azzal a programmal, amit a proletárkormány magénak vall”. A második részében a kialakult helyzet adta gyakorlati szolgálati lehetőségekről szólt: „...milyen munka kívánkozik a lelkek világában, más szóval, hogy a mai viszonyok között mi a kötelességünk”. Az előadás érvrendszerében többször visszaköszönnék a Heidelbergi Káté kérdés-feleletei, valamint a II. Helvét Hitvallás formulái, tehát a református egyház hitvallási irataiban foglaltak.³⁵ Az előadás bevezetőjében, illetve a pragmatikus második szakaszban találhatóak olyan megállapítások, melyek különösen is érdekesek és mélyebb vizsgálatokat kívánnak.

A bevezetőben Benkő István a következőket mondta: „Hiszen a proletárkormány éppen a napokban olyan intézkedéseket fogantatosított, amik nem csak a régi társadalmi rendet, hanem mindnyájunk egész gondolkodásmódját, egész világnézetét az alapjaiban támadják meg. Mert a kommunizmus célja az, hogy a külső keretekkel együtt az egyének és tömegek öntudatát is megváltoztassa.” Az általános megfogalmazás végett nem lehetünk teljesen bizonyosak abban, hogy mit is értett Benkő István és a hallgatósága az előbbi bevezető sorokon. Az általános köztörténeti vonatkozásokon túlmenően van ennek a bevezetésnek egyháztörténeti jelentősége is. Bereczky Albert 1920-as leveléből az ószirózsás forradalom, valamint a Tanácsköztársaság idején történtek értékeléséhez ad más szempontot is.³⁶ De az előbbi soroknak teljesen más értelmet ad, ha együtt olvassuk azt Benkő István védőbeszédének vonatkozó részével: „Ezenkívül Petri Elek püspök úr rendeletére kihirdettem: hogy addig is; amíg a gyermekek vallási

anyagi és erkölcsi erőmhez képest rendszeresen támogatom; c) alávetem magam a gyülekezeti testvéries fegyelemnek. – A tagokat a presbitérium veszi föl. / 4., Tanítványok mindazok, akik a felvételt megelőző vallásos nevelésnek alávetik magukat. / 5., Minden tag választható, de csak a gyülekezeti munkát végző tagok választhatók. / 6., A presbitériumot alkotják az összes választott munkások és az önként munkát végzők közül meghatározott létszámban választottak. / 7., A presbitériumnak egy elnöke van, akit évről-évre a presbitérium választ. / 8., A fizetett gyülekezeti munkásokat a presbitérium ajánlottai közül a közgyűlés választja. / [9.,] Az egyes gyülekezetek a lelki gondozás érdekében testvéries kapcsolatba lépnek. / 10., A gyülekezet anyagi ügyeinek intézésére minden gyülekezet külön szervet állít fel. – A határozati javaslatot és az abban foglalt alapelveket úgy a gyülekezeti munkások, mint a tagok gyűlése elfogadta.” N.N.: „A budapesti egyházköztségben...” (Belföldi hírek) In: *Új Reformáció*, 1919. 14. sz. 7-8. p. ugyanez a határozat megjelent még a következő beszámolóban is; N.N.: Mi történt?, In: *Olajág*, 1919. 4. sz. 6. p.

³⁴ „A délutáni ülésen ifj. Benkő István rákospalotaújfalui lelkész az egyetemes pásztorokodásról tartott előadást, amelyben élénk színekkel festette meg az evangélisták, diakonisszák, iratterjesztők, vasárnapi iskolai tanítók és tanítónők és ifjúsági munkások önkéntes pásztorokodása alatt virágzó, elsősorban a jövődöbéli független falusi gyülekezetek képét.” A ref. egyházi megújulás [...] In: *Új Reformáció*, 1919. 15. sz. 7. p.

³⁵ Így a Heidelbergi káté 3-4., 26. és 33. kérdés-feleleteit mindenképpen érdemes figyelembe venni.

³⁶ Vö. MOLNÁR, 2011.

neveléséről az egyház gondoskodni [nem] tud, a szülők maguk oktassák otthon gyermeküket hitünk igazságaira. Nem történt tehát semmi olyan hirdetés, mely a fennálló törvényes rendet negligálta volna.”

A Benkő-féle 1919. április 2-án elmondott beszéd előbb említett szakasza a hitoktatásra is vonatkoztatható. A gyermekek otthoni vallásos és erkölcsi oktatására tért ki ebben a részben, melyben kérte a szülőket annak otthoni megtartására. Ez azért volt égetően fontos, mert a Tanácsköztársaság Közoktatásügyi Népbizottsága az 1919. március 27-én kiadott rendeletében megszüntette az iskolai vallásoktatást, aminek helyébe társadalmi ismeretek kerültek.³⁷ A hitoktatás kérdését azonban jobban körbe kell járni. Előzményként mindenképpen meg kell említeni, hogy az őszirózsás forradalom első napjaitól kezdve napirenden volt az egyház és az állam szétválasztásának kérdése, az egyháziaknak juttatott államsegély mértéke és folyósítása, valamint a hitoktatás formai és tartalmi átszervezése. A hitoktatással kapcsolatosan az *Új Reformáció* hasábjain élénk vita alakult e témát illetően. Ezek közül a leglátványosabb a *Közoktatás és hitoktatás* c. cikk köré csoportosítható. A szerző Zoványi Jenő véleményét ismertette először: „A debreceni egyetem református teológiai tanára az ottani radikális párt vitaelőadásainak sorozatában közvetlenül karácsony előtt előadást tartott az egyház és állam szétválasztásáról, és az iskoláknak az egyház kezéből való kivételét s az iskolai vallásitanítás megszüntetését sürgette.”³⁸ Ezzel a véleménnyel kisebbségben volt Zoványi, az *Új Reformáció*ban megjelenő cikkek is mind a hitoktatás mellett érveltek. De nemcsak a lapok hasábjain, hanem a presbiteri üléseken is. Így például az Erzsébetvárosi Parókiális Tanács 1919. március 11-én tartott ülésén a következők hangzottak el:

„Kovács Emil lelkész elnök foglalkozik a vallásoktatásnak az iskolákból való kiküszöbölése életbevágó nagyfontosságú kérdésével. Úgy véli, hogy a parókiális tanácsnak, mint vallás-erkölcsi testületnek kötelessége tárgyalni erről. A maga hatáskörében tennie is kell a vallásoktatásnak az iskolákban megmaradása érdekében, a közeledő nemzetgyűlési választások alkalmával pedig, a parókiális tanácsi tagoknak azon pártot kell támogatniuk, a mely e kérdésben hozzánk hasonló programot hirdet. Dr. Semsey József elnök szintén szükségesnek tartja ezen országosan izgalmat keltő kérdésnek a parókiális tanácsban való tárgyalását. Helyesli a politikai állásfoglalást is azon pártokkal szemben, melyek a vallásoktatás iskolákból való kiküszöbölését ajánlják.”³⁹

³⁷ A magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája, válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek. Sajtó alá rend.: PETRÁK KATALIN – MILEI GYÖRGY. Bp., 1959. 7. p. Korabeli újságcikkek: Eltörölték a vallásoktatást a fővárosi iskolákban. In: *Friss Újság*, 1919. március 28. 4. p.; Eltörölték a vallásoktatást a fővárosi iskoláiban. In: *Kis Újság*, 1919. március 28. 3. p.

³⁸ V.J. [feltehetően: VICTOR JÁNOS]: Közoktatás és hitoktatás. In: *Új Reformáció*, 1919. 1. sz. 5. p.

³⁹ Kivonat az Erzsébetvárosi Református Parókiális Tanács 1919. évi március hava 11. napján VII. k. Fasor 7. sz. a-i tanácstermében tartott ülésének jegyzőkönyvéből. – RL. D/7c. (= Pesti Egyházközség. Vegyes igazgatási iratok, 1917-1919.) 33. dob. 7/1919. sz.

Az újságban, valamint a különböző egyházi fórumokon megjelenő vélemények markánsan az éppen aktuális politikai kurzus ellen érveltek. Ezt erősíti továbbá Petri Elek 650/1919. sz. püspöki körlevelének 2. pontja: „Az iskolák államosításával más helyiségekben gondoskodjatok a vallásoktatásról, és minden igyekezettel azon legyetek, hogy gyermekeink ezután még erőteljesebben és behatóbban neveltessenek Isten félelmében és a Krisztus szeretetében, különös súlyt fektetvén a szentírás olvasására és egyházi énekeink gyakorlására.”⁴⁰ Valószínűsíthető, hogy ezek a vélemények nemcsak a református, hanem minden történelmi egyház vezetőségében többséginek tekinthetőek. Ezen gondolatmeneten továbbmenve nem meglepő, hogy a vörös katonák megtiltották az április 6-ai prédikáció tartását, mely akár a másnapi szavazás eredményét is befolyásolhatta volna.

Az előadás második felében visszatérő kifejezés az „evangéliumi keresztyén”. Ez a fogalom tipikusan a magyar protestáns egyháztörténet-írás problémáira irányítja a figyelmet. Az „evangéliumi keresztyén” formula megtalálható a MEKDESZ, azaz a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség nevében is. Ez jó kiindulópont lehetne az értelmezést illetően. De akkor jelentősen leszűkíthető a hallgatóságot. Feltehetően nem csak MEKDESZ tagok és szimpatizánsai vettek részt ezen az alkalmon. Ugyanakkor kézenfekvő ez az értelmezés, ha az előadók „egyesületi” beágyazottságát vizsgáljuk, hiszen mindhárman - Forgács és Deme is - a MEKDESZ-hez kötődtek. Az „evangéliumi keresztyén” kifejezésnek van egy tágabb értelmezése. Az 1881-ben ülésezett egyesítő zsinat „Az evangélium szerint reformált magyarországi keresztyén egyház”-ként hozta meg törvényeit. A Református Egyház hivatalosan 1907-ig ezen a néven jelent meg minden hivatalos ügyben. Ezek szerint az „evangéliumi keresztyén” kifejezés jelölhette a református egyház tagjait is. Legbővebb jelentéstartalmát az „evangéliumi keresztyén” kifejezésnek a két világháború között megjelent forrásgyűjtemény sorozatcímében találhatjuk meg: „A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) írói”. Azaz „evangéliumi keresztyén” alatt érthette Benkő István mindkét nagy protestáns felekezet tagjait. Az „evangéliumi keresztyén” kifejezés az 1910-es évektől egyre inkább elterjedt, anélkül, hogy azt pontosan meghatározták volna.⁴¹ Az előbbieket mellett lehetséges még további jelentéstartalommal bővíteni az „evangéliumi keresztyén” kifejezést, mely a belmisszióhoz és „ébredési mozgalmakhoz” köthető. Az előbbi fogalom többször előfordul a Bethánia-egylet életével és tevékenységével kapcsolatosan. Több újságcikkben az „evangéliumi keresztyén” kifejezés a megtért és aktív egyesületi tagok gyűjtőfogalmaként jelent meg.⁴² Az tehát, hogy

⁴⁰ RL. A/1b. 1919. 1. dob. 650/1919. sz.

⁴¹ Pl. a Baar-Madas Gimnázium működését bemutató egyházkerületi jelentésben a következőt olvassuk: „Az intézetben a nevelés iránya evangéliumi keresztyén szellemű. Munkás, erőteljes, öntudatos, házias, keresztyén leányokat óhajt nevelni. Igyekszik minden tekintetben első-rendűt nyújtani a nélkül, hogy fényűzésre való hajlamot, nagyravágyást vagy nagy igényeket nevelne növendékeiben.” A Dunamelléki Református Egyházkerület 1912. november 2-ik és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Bp., 1912. 183. p.

⁴² „Megjegyezzük még, hogy a makói szövetségesek példáját követve a pécsi szövetségesek is fiókegyeletet alapítottak, úgy, hogy most már két fiókegyeletünk van; a pécsi, az

Benkő István kiknek és milyen jelentéstartalommal használta az „evangéliumi keresztyén” kifejezést, további találgatásokra ad lehetőséget. Az előbbieken vázolt valamennyi lehetőséget figyelembe lehet venni a szöveg értelmezésekor.

Érdekes, hogy Ravasz László egyik első nyilvános püspöki megnyilatkozásokor szintén használt olyan hasonlatot, mint 1919-ben Benkő István. A két beszédben ellentétes értelemben használták ugyanazokat a képeket. A helyzetismertetéskor megállapította Benkő, hogy örültekkel telnek meg a szanatóriumok. Ez a kép fordítva jelenik meg Ravasz László gondolataiban nem sokkal a Tanácsköztársaság bukása után:

„Érthető tehát, hogy a kommunizmus azzal a dogmával jött: ami eddig felül volt, az legyen alul, aki eddig künn volt, az legyen belül, aki eddig belül volt, az legyen kívül. Ebből következett, hogy becsületes emberek csak a fegyházban voltak, azok miután nem voltak becsületes emberek, oda rövid idő alatt becsukandók voltak. Nem tudom, hogy ugyanezt például a bolondok házára nézve keresztül vitték-e, mert ott is általános felfogás, hogy csak a tébolydában van józan ember, akik künn járnak, azok igazi bolondok.”⁴³

A III. sz. dokumentum Benkő István védőbeszéde, melyben igen izgalmas részkérdéseket vet fel. Az irat kilenc pontot tartalmaz, melynek felosztási lehetősége a következő: Kálvin-téri istentiszteleti alkalmak, és azokhoz kapcsolódó megjegyzések (1-4., 7. pontok); 1919. április 2-án tartott beszédhez kapcsolódó megjegyzések (5-6. pontok); egyéb, a Tanácsköztársaság idején történetekhez kapcsolódó megjegyzések (8-9. pontok).

A Tanácsköztársaság időszakában Benkő István két alkalommal tartott a Kálvin-téri templomban istentiszteletet, március 30-án és április 6-án. A védekezésben szereplő érvet, miszerint a szolgálatokat Petri Elek tudtával és engedélyével végezte, támasztja alá a püspök rövid igazoló levele is: „Igazolom, hogy ifj. Benkő István rákospalotai lelkész márc. 30-án és ápr. 6-án délelőtt a Kálvin-téri templomban végezte a templomi szolgálatokat. A kálvin-téri lelkészi hivatalnál történt szerepléséből kifolyólag ellem semmi panaszom nincsen.”⁴⁴ Ezt erősíti tovább a 7. pontban említett lelkészi és világi tagoknak az említése, akik közül Csűrös István az április 2-i rendezvényen is részt vett.

Tény, hogy egyik istentiszteleten sem volt prédikáció, csak biblia-olvasás. Ez volt pro forma a valódi oka Benkő István perbefogásának. Egy újságcikk tájékoztatása szerint:

„A pap [Benkő István] Mt 19,16-30 és IKor 13,1-13. versét olvasta. »Bizonny mondom – nektek, ti, kik engemet követtetek, amaz újonnan való

alakulás nehézségei közt s a makói, amely csendesen és áldásosan folytatja azt az egyleti munkát, amelyet tagjai, mint evangéliumi keresztyén gondolkozású polgárok, pár évvel ezelőtt megkezdtetek.” A Bethánia-egylet 1910. évi működéséről. In: *Dunántúli Protestáns Lap*, 1911. 28. sz. 200. p.

⁴³ RAVASZ LÁSZLÓ: A szocializmus evangéliuma és az evangélium szocializmusa. Bp., 1922. (továbbiakban: RAVASZ, 1922.) 11. p.

⁴⁴ RL. A/7. 11. dob.

születéskor, mikor ülend az embernek Fia az ő dicsősége székébe, ti is ültök tizenkét székbe és megítélitek Izraelnek tizenkét nemzetségét... Sok elsők pedig lesznek utolsók és sok utolsók elsők.« – Óh, mennyi vigasztalás a szent igékben! Nem, nem halt meg az Isten, az Igazság él örökké! – és felszáradt a könnyünk. Megnyugodtunk. Csak a papot féltettük még: mi lesz vele.”⁴⁵

Tehát Benkő István „a gazdag ifjú” történetét, valamint az ún. „szeretet himnusz” olvasta fel az istentisztelet keretében. Mindkét igeszakasz az ismertebbek közé tartozik. A „gazdag ifjú” történetében elhangzik a Tízparancsolat második felének tanítása, azok, melyek az emberi együttélésre vonatkoznak. A Tízparancsolat nem tartozik alapvetően a liturgikus szövegek közé, ám más sajtóforrások is megerősítik, hogy ebben az időben a gyülekezeti fegyelem fenntartására megpróbálták felhasználni:

„Ahol a prédikálást megszüntették, a támadó úrt töltsé ki a tízparancsolat s alkalmas bibliai szakaszok felolvasása és a Hiszekegy együttes hangos elmondása. Én a következőképen csinálom. Közének után előfóhász, imádság (aki még ezután is könyvből akar és csak abból tud imádkozni, annak sorsa és a gyülekezetéé is meg van pecsételve), tízparancsolat felolvasása, karének (van női énekarunk, minden második vasárnap ez, máskor meg az iskolás gyermek hozsannából énekelnek), bibliaolvasás (micsoda megható figyelemmel hallgatták a Máté 11:28-30 és Máté 5:1-16 felolvasását!), Hiszekegy. Ezután betegért mondtam imádságot, Miatyánk, adakozásra való felhívás, áldás, karének, közének.”⁴⁶

A Tanácsköztársaság időszakának textuáriuma feltehetően segítené annak rekonstruálását, hogy mit is hallhattak a gyülekezetek azokon a vasárnapokon, amikor nem lehetett prédikációt tartani. Erre azonban vajmi kevés esély van, hiszen a források a legtöbbször esetlegesek. Bizonyítja ezt, hogy arról már nincs adatunk, hogy Benkő István április 6-án mely textusokat olvasta fel a Kálvin-téri istentiszteleten. A reformáció korától megszokott mód, hogy amikor valamilyen oknál fogva a prédikáció elmarad, akkor igeolvasás, illetve ígét magyarázó igeverseket olvas fel a lelkész.

Benkő István védekezésében van egy érdekes utalás, miszerint „a munkástanácsok néhol tényleg megakadályozták az ige hirdetést, azt a kálózi ref. Lelkésznek Püspök Úrhoz küldött átirata igazolja”. Felveti a kérdést, hogy honnan és kik ismerhették még ezeket a leveleket. Miért erre hivatkozott Benkő István? Annyi bizonyos, hogy a kálózi református lelkész három levelet is küldött Budapestre a Tanácsköztársaság megalakulása és a bőjti időszak vége között. Ezek a fejtér megyei események rekonstruálásához szolgáltatnak adalékokat. Vargha Kálmán március 31-én kelt leveléből kiderül, hogy számára is megtiltották a prédikálást.⁴⁷ Ez azt is jelentheti,

⁴⁵ Ld. 18. sz. jegyz.

⁴⁶ KIS DÁNIEL: Egyházunk újjászervezése. In: *Új Reformáció*, 1919. 13-14. sz. 3. p.

⁴⁷ Bodoky Richárd is arról számolt be, hogy gyermekként emlékezett erre az időre: „A vasárnapi istentiszteleten ezt most már engedélyezték a hatóságok – mindig ott ült az első sorban.” BODOKY, 1999. 70. p.

hogy Benkő István valóban bizalmi embernek számított, és belevetett a püspöki levelezésbe. De jelentheti azt is, hogy Vargha Kálmán levelét széles körben ismertették és ismerték.

Mind a vád, mind a védelem érveiben szerepel a helyettes lelkész állítása a Rákospalota-újbátori Református Egyházközségben. Sajnos sem a nyomtatott, sem a levéltári kutatások nem vezettek ez ügyben eredményre. Nem tudjuk, hogy ki helyettesítette ekkor Benkőt. Ez a személyi háló további építésében lehetne segítség.

Sem a Benkő ellen felhozott vádagnál, sem a védekezésben nem találunk utalást nagyszámú zsidó áttérőkre. Mégis meg kell említeni, hogy a névtelenségbe burkolódzó „Y” szerző a Tanácsköztársaság utáni évben a következőket jegyezte le a március 30-ai istentiszteletről: „A templom zsúfolásig megtelt. Feltűnő volt a sok sémita. Áttérni akarók voltak-e, vagy csak a kíváncsiság hozta be őket az utcáról, avagy a »direktórium« kirendeltjei voltak, nem tudjuk. Kémeknek hittük őket s megvetéssel és gyűlölettel néztünk rájuk.”⁴⁸ Ezt azért érdemes kiemelni, mivel a Tanácsköztársaság ideje alatt számos zsidó tért át reformátussá.⁴⁹ Az áttérések mögött a legtöbb alkalommal nem feltétlenül hitbéli meggyőződés állt, hanem a félelem.

A védőbeszéd 5-6. pontjai az április 2-ai beszédre vonatkoznak, melyek a II. sz. dokumentumhoz kapcsolódnak. A védőbeszéd utolsó egysége Benkő István személyes élményeinek a felelevenítése:

„Úgy, hogy egészen természetesnek találtam azt a hírt, amit a diktatúra bukása után kaptam, hogy egy listát találtak a rákospalotai községházán, mely a kommunisták által proskibáltak neveit tartalmazta, s amin állítólag ott szerepeltek a papok mind, közöttük én is.”

A lelkészi memoáirodalomban találunk ehhez hasonló leírásokat:

„Híre járt egy augusztus 18-ára tervezett tömegmészárlásnak. »Megvolt az ún. 'fekete lista', s aki arra rákerült, azt előbb-utóbb elérte volna a rettenetes kivégzés, mint ahogy a tömegesen előkerült hullákon eddig is megállapították a sátáni kegyetlenséggel végbevitt legyilkolást. Ez a szörnyűség elkövetkezett volna a tiszteletes úrra [id. Biberauer Richárd]: fel volt írva a neve....«⁵⁰

Sajnos azok a listák, amelyekre itt utalások történtek, nem maradtak fenn, így csak egy forrástípus áll a kutatók előtt. Nem lenne szerencsés a lelkészek visszaemlékezéseinek ezt a mozzanatát megkérdőjelezni bizonyos források hiánya miatt. De lehetséges, hogy más lelkészek is próbálkoztak hasonló érveléssel maguk igazolására 1920 után. Ugyanígy ellenőrizhetetlen Benkő Istvánnak az az állítása is, miszerint „keresztényszocialista vezetőemberek engem kértek fel, hogy deputációjukat Clarkhoz vezessem s

⁴⁸ Ld. 18. sz. jegyz.

⁴⁹ „A kommunizmus alatt áttért zsidók száma a budapesti ref. egyház lelkészi hivatalának kimutatása szerint több ezerre tehető. A legtöbb áttérő a budai lelkészi hivatalban jelentkezett.” *Kálvinista Szemle*, 1920. 1. sz. 8. p.

⁵⁰ BODOKY, 1999. 84. p.

nevükben angol szónoklatot tartsak”. Tény, hogy ifj. Benkő István kiválóan beszélt angolul, mivel az 1911–12-es tanévet a Free Church of Scotland ösztöndíjasaként Deme Lászlóval együtt Edinburgh-ban töltötte.⁵¹ Ezt feltehetően tudták róla a rákospalotaiak és újpalotaiak, akik között felnőtt és élt. Az viszont, hogy az angol követre hivatkozott védőbeszédében, nem szokványos. Bár Kováts J. István visszaemlékezéséből tudunk arról, hogy is találkozott az angol diplomatával. Ez azonban teljesen más okból történt. A tárgyaláson Kováts J. nem mint lelkész, hanem mint Nagyatádi Szabó István titkára vett részt.⁵² Feltételezhető, hogy itt az angol követre történt utalással Benkő menteni próbálta magát.

Hipotézisek a perbefogásra

Rákospalota ekkor még önálló település volt. Súlyát ugyanakkor mutatja, hogy az ország egyik leggazdagabb gyülekezete is volt. Jelentőséggel bírt tehát, hogy ki tölti be a vezető lelkészi szolgálatot.

Egyházi értelemben jelentős különbség van ugyanakkor a március 30-i és az április 6-i istentiszteletekhez kapcsolódó engedélyek, igazolások tekintetében. A vádiratban az ügyész „felsőbb egyházhatósági engedély” beszerzésének elmulasztását hozza fel Benkő elleni érvként. Ez megállja a helyét, hiszen a vonatkozó egyházi törvények értelmében az esperestől kellett volna erre engedélyt kérnie. A március 30-ai istentisztelettel kapcsolatosan egyébként Petri Elek is kiállíthatott volna egy egyházhatósági engedélyt, igaz ezzel eljárási hibát okozott volna. Az viszont bizonyos, hogy Petri Elek április 5-én lemondott lelkészi szolgálatáról a Pesti Református Egyházközségben, ezzel együtt pedig megszűnt püspöki jogköre is, így tehát valóban vétett Benkő a hivatalos és érvényben lévő törvények ellen. De ennek a momentumnak van egy másik olvasata is, mégpedig ezzel próbálta meg az esperes Benkő Istvánt kellemetlen helyzetbe hozni, pontosabban jogi értelemben nem választható lelkésszé nyilvánítani. Ha ez a manőver sikerrel járt volna, akkor feltételezhetően nem Benkőt választotta volna meg a Rákospalota-óvárosi Egyházközség, hanem egy másik jelöltet.

Nem lehet rekonstruálni teljes bizonyossággal az eseményeket. De Petri Elek 1919. április 5-ei lemondása lavinát indított el a Dunamelléki Egyházkerületben. Többen más és más érdekek mentén ekkor már püspökválasztásra készültek. Mindenki tudta azt is, hogy Petri Elek öreg, és ezért egészségügyi állapota már többször akadályozta egyházkormányzói teendőinek ellátásában. Az 1921-es püspökválasztás tehát nem volt teljesen véletlen, erre számítani lehetett. A püspökválasztás történetét bemutató tanulmány alapvetően Ravasz Lászlóra, a püspökválasztás nyertesére koncentrál. A „vesztesek” helyzetének vizsgálata azonban éppen ilyen izgalmas.

⁵¹ A Free Church of Scotland ösztöndíjasainak jegyzékét Hörcsik Richárd összeállította: *History of the Hungarian Scholarship at Edinburgh*. Edinburgh, New College Manuscript Theses, HOR I. 1985. 1-54. Az ösztöndíjasok listája megtalálható: SÍPOS ETE ÁLMOS: „Kérjétek az aratás Urát”. Forgács Gyula (1879-1941), a magyar református belmisszió úttörője. H.n., 2008. 239-241. p.

⁵² „Nemsokára megkezdődnek a Clark-féle tárgyalások Apponyi Albert Vár-béli lakásán. Egy megbeszélést, alkalmasint az utolsót a belügyminisztériumban tartanak. Ezekre a tárgyalásokra a kisgazdapárt is hivatalos. Nagyatádi engem visz magával.” KOVÁTS, 2005. 256. p.

A hét jelölt közül - mint már korábban említettük - Ravasz és Kováts, valamint Forgács Gyula tartoztak a fiatalabbak közé, az idősebbek azonban mind esperesek voltak, tehát a középszintű egyházigazgatásnak az irányítói, akiknek szavuk volt a lelkészválasztások alkalmával is. Az 1904. évi egyházi törvény, illetve annak végrehajtási utasításai között pontosan meghatározták a gyülekezetek szavazati értékét esperes- és püspökválasztásokra, azaz nagy valószínűséggel az esperesek ekkor már saját matematikájuknak megfelelően kívánták volna egy-egy nagyobb szavazati értékkel rendelkező egyházközség élén bizalmi embereiket látni. Az, hogy a feltárt forrás, a „Benkő István és társai ellen” indított per ezt a nevet kapta, szimbolikusnak kell tekinteni. Az események, illetve a barátok levelezéseiből egyértelműen kitűnik, hogy Benkő István nem volt irányítója az eseményeknek. A peranyag elnevezése mögött inkább sugalmazás állt. Erre az időszakra nekrológirója így emlékezett vissza:

„Amikor az 1918-19-es forradalom ideje elkövetkezett, a Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség szenior-tagjai zászlóvivőivé lettek az egyházban a reform, sőt a forradalmi törekvéseknek. Ifjú Benkő István rákospalota-újvárosi lelképásztor is részt vett az egyházi életet megújítani kívánó mozgalomban, a vezetők között is az első és legjobban felkészült harcos volt. Az Új Reformáció című lapban az ő cikkei voltak a legjobban megalapozott írások teológiai, filozófiai és szociológiai szempontból egyaránt. A Tanácsköztársaság bukása után az egyházi bíróság őt is perbe fogta. Az eljárásról és ítéletről halála előtt egy héttel így fogalmazta meg véleményét: »Abban az időben még a legenyhébb bírósági ítélet is súlyos megbélyegzésnek számított és az egyházi életben kitétte az elítéltet a kiközösítés szegyenének.« Hosszú ideig visszavonulva csak gyülekezetének élhetett. Édesatyja halála után a rákospalota-óvárosi gyülekezet hívta meg lelképásztorának.”⁵³

Összegzés

Ravasz László szerint a szocializmust „az jellemzi, hogy féligazságai, de egész emberei vannak, az evangéliumot pedig az, hogy egész igazságai, de fél emberei vannak”.⁵⁴

A forrásban lévő mondatok közül több is csupán nyelvi átalakításokkal olvasható a Bolyki-Ladányi féle többször is megjelent tanulmányban. A jegyzetelésből kitűnik, hogy a szerzők *A budapesti református egyházban 1919. március 21. és április 12. között lezajlott események vázlata* c. kéziratot használták fel.⁵⁵ Nagy valószínűséggel a vázlat készítője ismerte a „Benkő István és társai” ellen folytatott per anyagát. A peranyagra azonban egyik alkalommal sem találunk utalást. A tanulmány és a forrás érvrendszerére nagyon hasonló, így joggal feltételezhető, hogy Benkő István védőbeszédének egyes részleteit és érvrendszerét teljes mértékben vette át a Bolyki-Ladányi szerzőpáros.⁵⁶ Az, hogy miért nem hivatkoztak ezekre a forrásokra, kérdéseket vet fel. Semmi esetre sem tudományetikai jellegűe-

⁵³ PATAY PÁL: Benkő István emlékezete. In: *Református Egyház*, 1959. 17. sz. 367-368. p.

⁵⁴ RAVASZ, 1922. 14. p.

⁵⁵ BOLYKI-LADÁNYI, 1999. 21. p.

⁵⁶ BOLYKI-LADÁNYI, 1999. 24. p.

ket, hanem sokkal inkább a szocializmus utolsó évtizede egyháztörténetírásának irányaival és tartalmával kapcsolatosakat. (Miről lehetett már és nem lehetett még írni?)

Az eddigi kutatásokból arra lehet következtetni, hogy a magyar református egyháztörténet 20. századi eseményeinek egyik fókuszpontja az 1918 és 1922 közötti időszakra teendő. A Magyarországi Református Egyház teljes egészét tekintve jelentős hatásai voltak 1918–19-es év eseményeinek. Ennek az időszaknak alaposabb megismerése adhat kiinduló- és támpontot minden későbbi történésnek. A Tanácsköztársaság elmúltával számtalan lelkész és egyházi személy (gondnok, tanító, stb.) ellen indult egyházi bírósági eljárás. Az ítéletek igen tág körűek voltak, így a büntetési tételek megfeddéstől egészen palást- vagy állásvesztésig terjedtek. Ma már lehet vizsgálni, értékelni azokat a fennmaradt dokumentumokat, amelyek a Tanácsköztársaság utáni időszak után keletkeztek. Az, hogy ezek a perek milyen hatással voltak a perbefogottak életére és további munkásságára, még mindig nincs teljes körűen feltárva. Több esetben olyan lelkészek is eljárás alá kerültek és különféle büntetést kaptak, akik később halálukig hűséges szolgálói voltak egyházuknak. A Tanácsköztársaság ideje után perbe fogott egyháziak egy szűk listáját, valamint ügyük kimenetelét ismertette Kádár Imre *Egyház az idők viharában* c. kötetében.⁵⁷ A Kádár Imre által propagált történeteszmélet kb. egy évtizeden keresztül volt meghatározó, azóta pedig margóra került.⁵⁸ Az azonban elgondolkodtató, hogy a Református Egyház hivatalos kiadvány a mai napig válasz nélkül hagyta a felvetődő kérdéseket. Bár a lap szemléletét már az 1970-évektől egyre inkább megváltoztatták a modern(ebb) történetírási eredményeket felvontató szakcikk. Továbbmenve Kádár Imre munkájában a Tanácsköztársaság eseményeinek ismertetéséből teljes mértékben hiányoznak azok a szármányok és dokumentumok, melyekre ez a tanulmány is épül, miközben egyes beszámolók szerint ő maga is tevékeny részese volt az 1919-es eseményeknek:

„Jó félórát baktattam [Bodoky Richárd], vékony matrózkabátomban borzongva a csiklandós tavaszi szélben. Mennyi mindent végig lehetett ezalatt gondolni! Az iskolai eseményeket is. Mert például eltörölték az osztályzást. Nem lesz többé kitűnő, jeles, jó, elégséges és szekunda, csak megfelelt, vagy nem felelt meg. A szellemi képességek minősítésének burzsuj osztálykülönbségeit is el kell törölni, – legalábbis így magyarázta nekünk az egész iskola színe előtt a tornateremben az a füstölgő fejű, ifjú tanférfi, aki Kunfi elvtárs megbízásából az egész tanári kar és valamennyi tanuló jelenlétében menesztette ősz hajú igaz-

⁵⁷ A Tanácsköztársaság után perbe fogott egyháziak egy szűk listáját, valamint ügyük kimenetelét ismertette: KÁDÁR IMRE: *Egyház az idők viharában*. A Magyarországi Református Egyház a két világháború, a forradalmak és ellenforradalmak idején. Bp., 1957. 47-57. p. Fontos megemlíteni, hogy a magyar protestáns egyháztörténet 1919 és 1956 közötti időszakáról német és angol nyelven szinte minden nyugati könyvtárban elérhető ez a kötet.

⁵⁸ Vö. CSOHÁNY JÁNOS: Református egyháztörténeti szaktanfolyamok, 1963-1971. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2003. 2. sz. 87-92. p. (Online: www.egyhtortszemle.hu – 2012. december.)

gatónkat az országszerte tisztelt dr. Hittrich Ödönt. Sok esztendővel később furcsa kérdés ütötte meg a fülemet – még mindig nem tudod, hogy ki volt ez a sűrű, göndör fekete hajú bozontos szemöldökű fiatalember? – Nemmel válaszoltam. Pedig Kunfi titkárát, az egyház elleni harc kiváló szakértőjét fel kellett volna ismerned azóta – hangzott szinte szemrehányóan felém. – Ugyan honnét? – kérdeztem vissza. Még mindig nem tudod, hogy dr. Kádár Imrének hívták?”⁵⁹

Összegzésként megállapítható, hogy Benkő István Tanácsköztársaság alatti tevékenysége, majd az azt követő perbefogása dokumentumainak helye van a korszak forrásanyagai között. Miként az már korábban ismertetésre került, a reformátusoknál ebben az időben jelentkezett generációváltás hangsúlyozása elengedhetetlenül fontos szempont a korabeli források értékelésekor. Az Illés Iván által is elemzett elit- és generációváltás megfigyelhető a Magyar Református Egyház történetében is, mely érv eddig kevésbé hangsúlyosan jelent meg az egyháztörténet-írásban.

⁵⁹ BODOKY, 1999. 50. p.

DOKUMENTUMOK**I.**

A Pesti ref. Egyházmegye ügyésze
19/1919 ehm. üsz.

Nagytiszeletű Egyházmegyei Elnökség!

Tisztelettel kérem a Nagytiszeletű Egyházmegyei Elnökséget, hogy az egyházi V.t.-c. 42§-ának b. pontjával biztosított hatáskörben méltóztassék ifj. Benkő István rákospalotai lelkész ellen a fegyelmi eljárást az egyházi V.t.-cz 34§. A.1.2.3. pontjaiba ütköző fegyelmi vétség miatt elrendelni s a fegyelmi eljárást hivatalból elrendelő határozatot (43.§.) méltóztassék az egyházmegyei bíróság nagytiszeletű egyházi elnökéhez további (60-74.§.) eljárás végett áttenni.

Megokolás

Ifj. Benkő István rákospalotai lelkész az egyházi törvények és szabályrendeletek által reá rótt kötelezettségét (V.t.-cz 34.A.1.) megszegte akkor, a midőn 1919. évi március hó 30-án felsőbb egyházhatósági engedély nélkül saját egyházközségét elhagyta s ugyanakkor Budapesten, a Kálvin téri templomban bevett istentiszteleti rendünktől indokolatlanul eltérve egyházi beszéd nélkül tartott istentiszteletet, melynek végeztével az eddigi törvényes rendet negligáló hirdetményt olvasott fel s a híveket 1919. április 2-án du 5 órára a teológia dísztermébe ülésre hívta össze.

Ezen a gyűlésen erősen kommunista ízű beszédet mondott, melynek befejeztével a budapesti első proletár református gyülekezetet éltette.

1919. évi április hó 6-án – saját egyházközségének engedély nélküli elhagyásával – újból a Kálvin téri templom szószékét foglalta el a törvényes faktorok beleegyezése nélkül, vagy ezen beleegyezésnek erőszakos úton való megszerzésével.

Mindezeket elkövette ifj. Benkő István a proletár diktatúra legrettenetesebb első napjaiban, amikor mindenki, aki Istenéhez, hazájához és egyházához ragaszkodott és csak egy kissé is gondolkozni volt képes – megdöbbenve szemlélte a reánk szakadt „borzalmak idejét,” amikor enyhülést és áhítatot kerestünk az Isten házában, ő akkor igyekezett beszédeiben az osztályellentéteket szembeállítani, a szegény és gazdag közötti különbségeket kiélezni, a magántulajdon megszüntetését ünnepelni, szóval az amúgy is felzaklatott lelkeket nem megnyugtanni és Istenhez vezetni, de lázadás útjára terelni.

Ifj. Benkő István ezen ténykedése nemcsak a hivatalos kötelességek súlyos megszegése, de a vallásos érzületbe és a hithűségbe is mélyen beleütközik, a lelkészi állás méltóságát sérti és az egyházi felsőbbség törvényes rendelkezéseivel szemben is nyílt ellenszegülés, így ellene a fegyelmi eljárás elrendelése a felhívott törvényszakaszok alapján indokolt.

Budapest, 1919. szeptember 26.

Tóth Dezső
egyházmegyei ügyész.”

II.

Ifj. Benkő István beszéde ápr. 2-án a Teológia dísztermében

Testvéreim!

Az a nagy átalakulás, ami a proletárdiktatúrával bekövetkezett, borzasztó izgatottságot és zavart váltott ki mindenfelé. Mi is ennek a zavarnak és izgalomnak a hatása alatt állunk. Jóformán alig tudjuk, hogy mi történik körülöttünk. De ez a zavar és tájékozatlanság bármennyire kínos is, mégis természetes. Hiszen a proletárkormány éppen a napokban olyan intézkedéseket fogantatott, amik nem csak a régi társadalmi rendet, hanem mindnyájunk egész gondolkodásmódját, egész világnézetét az alapjaiban támadják meg. Mert a kommunizmus célja az, hogy a külső keretekkel együtt az egyének és tömegek öntudatát is megváltoztassa. Ha hozzáveszünk; hogy az egész változás milyen váratlanul ért bennünket, meg fogjuk érteni, hogy a szanatóriumok miért telnek meg örültekkel, hogy miért hallunk hírt annyi öngyilkosságról. Ezekben a komoly órákban azért jöttünk össze, hogy az általános zavarban tájékozást, az általános izgalomban megnyugvást nyerjünk és megtudjuk, hogy nekünk hívő keresztyéneknek a mai viszonyok között mi a kötelességünk, mit kell cselekednünk.

Két oldalról akarok szólni előttetek:

1., Hogy a mi keresztyénységünk milyen viszonyban áll azzal a programmal, amit a proletárkormány magának vall, s aminek a hangoztatását most mindenütt hallhatjuk.

2., Hogy a hívő keresztyén ember számára most milyen munka kívánkozik a lelkek világában, más szóval hogy a mai viszonyok között mi a kötelességünk, mit kelljen cselekednünk. Ez a gyakorlati szempont.

Ha egy vallásrendszert, vagy bármely filozófiát meg akarunk ítélni, véleményünk akarunk alkotni róla, három kérdést kell feltennünk:

- 1., Milyen Istenfogalmat,
- 2., milyen emberfogalmat,
- 3., milyen világfogalmat képvisel.

Ez a három szempont megadja minden világnézet legfőbb karakterisztikumait. Ha a keresztyén vallás lényegét meg akarjuk ismerni, a keresztyénységben rejlő Istenfogalom, emberfogalom és a keresztyén világfogalom világos felismerésére kell törekednünk.

A keresztyén Istenfogalom a legvilágosabban akkor domborodik ki előttünk, ha a pogány vallások Istenhitének sötét háttérébe állítjuk azt. Minden pogány vallás megegyezik abban, hogy Istent olyan lénynek képzele el, aki nemcsak emberfeletti, hanem az embertől mereven elkülönülő, megközelíthetetlenül felsőbbrendű valóság, aki mint egy kényúr uralkodik az emberiség, minden teremtmény felett. Az ő alattvalói szolgák, rabszolgák, akiknek a dolga az örök engedelmes rabszolgaság és nincs semmi remények, hogy valaha a kényszerszolgaságnak erről az alacsony nívójáról felemelkedhetnek valami tökéletesebb, szebb, boldogabb fokra, hogy Istennel valami más, kedvesebb, belsőbb viszonyba juthatnak. Nincs a számmunkra fejlődés, az Istenhez való közeledésnek még a gondolata is blaszfémia. Örök egyforma, sivár alávetettségben élnek az Istenükkel szemben.

A keresztyén Istenfogalmat pedig az jellemzi, hogy az az Isten, akit az Úr Jézus Krisztus megmutatott nekünk egy személyben Eszmény, Atya és Megváltó. Eszmény, a legfőbb eszmény azért, mert benne minden emberi erény tökéletes megvalósulását látjuk, akiben a bölcsesség, igazság, jóság, hatalom és szeretet fénye egyetlen izzó pontba koncentrálódik. Eszmény, a legfőbb eszmény azért, mert minden komoly keresztyén ábrándja az, hogy egykor a fejlődés csúcspontján hasonló lehessen Óhozzá. Ezt a vakmerő gondolatot Krisztus világosan csengő szavakban fejezte ki: „Legyetek tökéletesek, mint a ti mennyei Atyátok.”⁶⁰ és ezzel az emberi, egyéni fejlődés számára olyan eszményi célpontot tűzött ki, mely minden értelmet felülhalad.

Hogy Isten Atyánk nekünk, ez azt jelenti, hogy gyermekei vagyunk neki, tehát valami ősi, szent rokon kapocs fűz össze vele, az, amit az ember teremtésénél olvasunk, hogy lelkünket a saját lelkéből adta. Azt jelenti, hogy az emberi természet, bármennyire romlott, mélyre bukott is, mégis fejlődésre, az Isten felé való fejlődésre képes.

És hogy az Isten megváltó Isten, ez mit jelent mást, ha nem azt, hogy Isten maga állandóan munkál azon, hogy a lesüllyedt, a mélyre bukott embert felemelje, mai nyomorult helyzetének, romlott természetének hálóból kiszabadítsa, tehát hogy Isten az emberi fejlődés, az evolúció hatalmas mozgatója.

A keresztyén Istenfogalom szerint, tehát Isten eszmény, Atya és Megváltó, – vagy más szavakkal: Ő a cél, de olyan cél, mely velünk rokon s mely az emancipáló fejlesztő erőt is képviseli. – Milyen más ez ugyebár, mint a pogány Istenek hideg, elzárkózó kényurasága! Az ember sorsa nem a sivár, stagnáló rabszolgaság, hanem a fejlődés, átalakulás, „dicsőségről dicsőségre.” A pogány vallásos emberfogalmát általában ezzel a szóval lehetne legjobban jellemzi: heterogenitás. Ami alatt azt értem, hogy a pogány vallások legtöbbje az embert osztályonként különemű lénynek fogja fel. Annyira különeműeknek, hogy egyik kasztból, vagy társadalmi osztályból a másikba átlépni lehetetlen, mert a kasztok nem csak társadalmilag, hanem mintegy biológiailag is felette állnak egymásnak. A hindu brahman, katona, földműves és páriák kölcsönösen annyira különbözik egyik a másiktól, mint az ember az állattól. A földműves a páriával szemben felsőbbrendű ember, aki még azt sem tűri el, hogy a másiknak az árnyéka reá essék, mert már ez is megfertőzheti, ez is mintegy az alacsonyabb természet fertőző erejével megronthatja.

Ezzel szemben azt az emberfogalmat, amit az Úr Jézus Krisztus hozott, jellemzi a homogenitás, az embertestvériség. Mikor Krisztus azt a parancsot adta, hogy szeresd felebarátodat, mint tenmagadat,⁶¹ ezzel megállapította azt a tényt, hogy engem az embertársamhoz sokkal erősebb fonalak fűznek, mint gondoljuk. Valami mély egység van az emberek között úgy, hogy embertársamat szeretni annyi, mint önmagamot szeretni, s ha önmagamot jobban szerethetem, mint embertársamat, ezzel rosszat teszek saját magamnak is. Ez a keresztyén testvériség, a szeretet törvénye, mely nem ismer el semmiféle korlátot és semmi féle akadályt, még magát a bűnt sem, mert még a bűn felett is győzedelmeskedik. Nem ismer el osztályokat az

⁶⁰ Mt 5,48.

⁶¹ Ez két bibliai helyre is utalhat: Mk 12, 29-31. ill. Gal 5,14.

emberek között, sőt még a szellemi kiválóságot is így határozza meg: aki közöttetek első akar lenni, legyen mindenknek szolgája.⁶² De nincs is szükség arra, hogy én mindezeket elmondjam! Hisz jól tudjuk mindnyájan, hogy az embertestvériség gondolatát Jézus hozta a világnak és Jézus volta az, aki ennek a célnak megvalósításáért küzdelmet indított és küzdelmet folytat azóta szüntelen.

Végül ami a világfogalmat illeti, a pogány vallások a világot, az élő és halott természetet emberfölöttinek képelték és tabu-nak, szentnek tartották. Babonás tisztelettel nézték a sziklákat, csermelyeket, fákat, helyeket – a természet titkaihoz közeledni se mertek, mert rejtélyesen szent volt előttük még a villám is, mely agyonsújtotta őket. A keresztyénség viszont a világot az ember alá vetette, az embert a teremtés koronájának nevezte, s maga Jézus azt hirdette, hogy a mi szavunkra még a hegyek is megmozdulnak majd. Minden a miénk, mindenhez jogunk van; – ez a világ egy rejtély, amit ha valakinek, úgy nekünk kell megfejtenünk.

A keresztyénség tehát, mint láttuk, három ponton változtatta meg forradalmi módon a régi pogány világ eszmekörét, világnézetét: az Istenfogalom az emberfogalom és a világfogalom terén. Megfelelőképpen három irányban indult meg új élet a keresztyénség nyomán:

1., Az egyéni fejlődés terén. Az egyéni fejlődést, tökéletesedést, emelkedést a keresztyénség tette milliók ambíciójává.

2., A társadalmi fejlődés terén. A keresztyénség megteremtette a szociális lelkiismeretet. Ma már a keresztyén ember, akár a proletárok, akár a burzsuák közé sorozzák őket, nem tudja elviselni, hogy embertársai a saját hibájukon kívül nyomorogjanak és szenvedjenek. A szocializmus növekedését nem a gyárak szaporodása, nem a munkástömegek összehalmozódása tette lehetővé, hanem a keresztyénség, mert a keresztyénség teremtette meg azt a közszellemet, mely nem tűri meg többé a nyers munkaerőnek igazságtalan kihasználását épp úgy, mint ahogy nem tűri meg egyének, osztályok és népek elnyomását sem. És ha az a kommunizmus, amit a mostani proletárkormány hirdet meg tud valósulni, és képes lesz igazabb, boldogabb, világot teremteni: Ne feledjük el, hogy a testvériséget Jézus Krisztus hozta a földre és a keresztyénség, az evangéliumi keresztyénség harcolt érte. Igaz, hogy nagy különbség van a keresztyénség társadalmi programja és a kommunista program között, mint látni fogjuk; igaz az is, amivel most vádolnak minket, hogy éppen a legnagyobb keresztyén egyház nem képviselte a krisztusi programot és a többi egyházak sem dolgozták még ki programszerűleg a maguk keresztyén társadalmi elveit, de mégis az evangéliumi keresztyénség volt a társadalmi fejlődés igazi mozgatója.

3., A keresztyén világfogalom a kulturális fejlődés alapja és motívuma lett, mert egyenesen kötelességünké tették, hogy uralkodni akarjunk és tudjunk a világ felett, hogy annak minden kincsét, minden erejét minden titkát felismerjük és felhasználjuk Isten országának építésére.

Íme így látom én a keresztyénség eszmei tartalmát és ilyennek látom a szerepét, a jelentőségét az emberiség történelmében. Mármost láttuk, mit akar a kommunizmus?

Mindnyájunknak új ez a rendszer, és én sem ismerem annyira, hogy behatolhatnék a mélyébe. De három jelszót hallunk ma mindenütt. En-

⁶² Mt 20,27.

nek a három jelszónak a nevében történik minden körülöttünk: az evolúciót, a testvériség és a kultúra jelszavát. Már pedig a fentiekből világos, hogy a keresztyénség volt az a szellemi mozgalom, mely egyrészt az evolúciót, az egyén fejlődését, nemesedését, másrészt a testvériséget, végül, a tudományos, gyakorlati haladást, a kultúrát munkálta, s így ha a kommunizmus ugyanezen célokat tűzte maga elé, akkor a kommunizmus a maga eszményeit a keresztyénségtől vette. Hol van tehát a különbség a kettő között?

A különbség a kettő között abban áll, hogy a kommunizmus a maga célját az osztályharc útján akarja megvalósítani, a keresztyénség pedig szeretetből jövő önkéntes felajánlás által. A kommunizmus szerint a proletársztyályoknak külön kell szakadni, tömörülni és erőszakkal, forradalommal kell kiküzdeniük a többi osztályokkal való egyenlőséget, a politikai jogokat, a termelt javakban való egyforma részesedésüket stb. A keresztyén program szerint pedig előbb azoknak az osztályoknak, amik a hatalmat, a vagyont, a jogokat a kezükben tartják, azoknak az osztályoknak át kell hatni a szeretet és önzetlenség lelkével annyira és addig, míg önként, saját szívük indításából, a köz javára áldozzák oda mindazt, amijük van, még saját magukat is, mint Krisztus tette. Íme, itt élesen elválik egymástól a két program.

Különböző véleményű, különböző gondolkodású emberek vannak itt együtt, de nyugodjunk meg egy dologban: hogy Isten országa, amit Jézus Krisztus hirdetett, eljön majd a földre, előbb-utóbb meg fog valósulni és akkor igazán testvérek leszünk, nem lesz úr és szolga, nem lesz háború és igazságtalanság, hanem béke és boldogság a földön. Ezekben a mai forradalmi időkben is a közelgő Isten országa jelét kell látnunk.

2.,

Tárgyam gyakorlati részéről kevés mondani valóm van, de ez talán fontosabb, mint az egész elmélet, amit itt előadtam. Reánk, akik evangéliumi keresztyéneknek tartjuk magunkat, minő kötelességeket ró és minő munkaalkalmakat nyit meg ez a mostani vihar? Három fő pontba foglalom össze a mondanivalómat:

1., Legfőbb feladatunk az, hogy abból a hatalmas erőforrásból, amit a mi keresztyén hitünk képvisel, elsősorban saját magunk számára merítsünk bátorságot, lelki harmóniát, energiát az átalakulással járó megpróbáltatások, szenvedések elviselésére. Most kell, hogy kitűnjék, mennyit ér a mi keresztyénségünk nekünk, saját magunknak. Sokan közülünk elveszítették a vagyonukat, az állásukat, a megélhetésüket, ránk szakadt az a rém, amit létbizonytalanságnak neveznek. Testvéreim, ami kevesem volt, én is elveszítettem, a létbizonytalanság keserűségeit én is érzem, de tudom azt is, tudnunk kell, mindnyájunknak, hogy a mi kincsünk nem itt a földön van, hanem mennyekben van. Keresztyénnek lenni annyit jelent, mint mentnek lenni az anyagiasságtól, az anyag varázsától. Tudom, hogy ez távoli eszmény még a keresztyének számára is, de most a megpróbáltatások idején kell, hogy hatalmasan megnövekedjék bennünk hitünknek ez az oldala. Jusson eszünkbe, hogy egy napon úgy is mindent itt kell hagynunk, hogy minden földi kincs egy nagy teher és nagy felelősség a lélek számára, jusson eszünkbe Jézus szava: Add el minden vagyonodat és oszd ki a szegé-

nyek között és kincséd léssen a mennyben.⁶³ És minden anyagi veszteség között is uralkodják lelkünkön az a békesség, az a harmónia, amit senki el nem vehet tőlünk.

2., Ha ez sikerült, ha legyőztük magunkban minden félelmet, minden titkos kétségbeesést, akkor siessünk mások, embertársaink segítségére. Telve van a szívem fájdalommal, mikor annyi könnyező szemet látok, mélyen együtt érzek azokkal, akik úgy látják, úgy érzik, hogy mindent, életüknek minden reménységét elveszítették. Kitől kapjanak vigasztalást, ha nem tőlünk, akik ugyancsak szenvedjük, mint ők és mégis győzelmesen tudunk megállni a viharban? Minden keresztyénnek kötelessége most sorba járni az ismerősöket, a szomszédokat, szóba állni az utcán mindenkivel, akiről lerí a bánat, és árasztani magából azt a békességet, amit Istentől kapott. Ennél nagyobb szolgálatot ma senki sem tehet felebarátjának, és ez a szolgálat a mi szolgálatunk. Az örültek házai megtelnek, az öngyilkosságok szaporodnak, ki tudja elnézni tétlenül, mikor szívében olyan balzsamot hordoz, ami minden sebet gyógyít, minden fájdalmat enyhít.

(A jelenlévő vörös örök felé:) Nem azt mondom ezzel, hogy a diktatúra által alkalmazott terrort próbáljuk ellensúlyozni, vagy megszüntetni, hiszen ennek a terrornak csak a rend fenntartása lehet a célja, ami mindnyájunk közös érdeke. Hanem hordjuk szét azt a vigaszt és azt a békét, amit nehéz időben mindig a hívó keresztyén lelkektől nyert a világ.

3., Végül még egyet. A kommunizmus a testvériség jelszavával lépett fel, s a testvérség nevében tette meg azon első lépéseit, amiket eddig láttunk. Hogy tovább milyen lépések következnek, nem tudjuk. De bizonyosnak tartom azt, hogy a proletárdiktatúra bármilyen intézkedéseket tesz is, csak a kereteket tudja megváltoztatni, de az emberek szívét nekünk kell megváltoztatnunk. Ez a kormány nem tehet mást, mint hogy az intézmények, a berendezkedés körül eszközöl változtatásokat, amik bármily fontosak is, mégis csak külsőségek. Így átalakíthat sok mindent, de magát a testvériséget, a testvéri érzületet nem adhatja meg, mert a testvériség nem intézmény, nem berendezkedés, nem külső keret, hanem a szívekben rejlő lelkiség. Ezt a szellemet, ezt az érzületet nekünk kell elhoznunk, a hideg szíveket testvéri szívekké nekünk kell átalakítanunk, mert mint evangéliumi keresztyéneknek ez volt a munkánk eddig is, és ez marad ezután is. Isten országának munkásai voltunk és Isten országának munkásai kell, hogy maradjunk szüntelen, alkalmas és alkalmatlan időben.

Ezen kéziratban nem foglaltatott, de tény, elhangzott még egy apróbb részlet, mely arról szólt, hogy a kommunisták a testvériség nevében lépnek fel, de testvériség alatt az egyenlőség és igazság keverékét értik. Pedig az egyenlőség és igazság soha sem ad testvériséget, bárhogyan próbálják is vegyíteni a kettőt; sőt ez a két eszmény így nem is tud összeolvadni egymással, mert az „igazságban” és az egyenlőség”-ben egymásnak ellentmondó elemek vannak. Az egyenlőség nem igazság (!) – és az igazság nem az egyenlőség. Hogy e két [...] elem vegyülni tudjon egymással, szeretetet kell még hozzájuk adni, s akkor tényleg vegyülni fognak, s előáll egy egészen új elem: a testvériség, ami már keresztyén testvériség lesz.

Ifj. Benkő István

⁶³ Mt 19,21.

III.

Nagytiszteletű Esperes Úr!

A pesti református egyházmegye ügyésze által ellenem emelt 15/1919 eln. ü. szám alatt az egyházmegyei elnökséghez intézett s Nagytiszteletű Úrnak, mint az egyházmegyei bíróság elnökének 223/1919 bir. számú végzésével velem közölt panaszra a következő pontokkal kívánom magam igazolni:

1., Azon váddal szemben, hogy saját egyházközségemet márc. 30-án és ápr. 6-án felsőbb egyházhatósági engedély nélkül elhagytam, hivatkozom a következő tényekre:

a., hogy a jelzett napokon saját egyházközségemet Főtiszteletű Petri Elek püspök úr tudtával, tehát legfelsőbb egyházi hatóságom tudtával hagytam el, ki ez ellen nem tiltakozott, sőt kifejezte megnyugvását és megelégedését afelett, hogy akadnak felelősségteljes emberek, akik az egyház védelmére ilyen nehéz időkben vállalkoznak. Főtiszteletű Petri Elek püspök kálvin téri lelkész úrnak az én kálvin téri szereplésem, azon részéről, akik az egyház védelmére az akkori veszélyes viszonyok között vállalkoztak, formálisan is bejelentett, és ő ezt jegyzőkönyvileg tudomásul vette.

b., hogy saját egyházközségemet mindkét alkalommal református egyházam és püspököm védelméért, az ő érdekükben hagytam el, amint az a Nagytiszteletű Esperes Úrhoz beküldött Memorandum-ban felsorolt részletekből világosan kitűnik. Ezen cselekedetem által saját személyemmel kívántam fedezni egyházam legmagasabb rangú képviselőjét és legnagyobb gyülekezetét azon súlyos fenyegetésekkel szemben, amik akkor ellenünk elhangzottak. Kitettem magam esetleges veszélyeknek a nélkül, hogy ebből rám bármi előny származhatott volna.

c., hogy ezt a feladatot nem akartam elvállalni, csak az egyházvédelmet végző egyháztagok részéről jövő legerősebb kapacitálás bírt reá – mint ők igazolják –, mely lelkiismereti kérdéssé tette számomra az egyházam védelmét; továbbá rábírt az a tény, hogy Főtiszteletű Püspök Úr sem ellenezte. Bizony, hogy egyetlen tiltakozó szóra visszavonultam volna.

d., hogy az említett napokon saját egyházamban helyettesről gondoskodtam, azt magam fizettem és saját gyülekezetemben a legteljesebb rendben folyt el mindkét nap.

2., Azon váddal szemben, hogy márc. 30-án a kálvin téri templomban nem tartottam igehirdetést s így indokolatlanul eltértem az Istentisztelet rendjétől, megjegyzem, hogy

a., az ige hirdetését hosszabb bibliaolvasással pótoltam

b., az igehirdetést azért, hagytam el, mert az egyház védelmét végző egyháztagok részéről figyelmeztetést kaptam, hogy a munkástanácsok csakis ceremonális istentisztelet fognak megtérni, tanítást pedig nem, s mind úgyis éppen erre a vasárnapra botránnyal fenyegették meg a Kálvin téri gyülekezetet. Jobbnak látszott annak elkerülése végett az igehirdetést elhagyni, illetőleg bibliaolvasással helyettesíteni. Hogy a munkástanácsok néhol tényleg megakadályozták az igehirdetést, azt a kálózi ref. Lelkésznek Püspök Úrhoz küldött átirata igazolja. Biztos forrásból értesültem arról is, hogy pl. Fehér megyében négy hétig nem volt szabad prédikálni. Az istentisztelet rendjétől való eltérés tehát nem indokolatlanul történt. Azután

meg nem én voltam az egyetlen, aki így cselekedtem, hanem közmegegyezéssel így történt ez az összes budapesti ref. Templomokban.

3., Hogy ezen Istentisztelet végén az eddigi törvényes rendet negligáló hirdetményt olvastam fel, – erre nézve közlöm hogy:

a., azok a budapesti egyháztagek, akik az egyház védelmére tömörültek, tényleg megformáltak egy hirdetményt; hogy azt felolvasásra ajánlják a különböző templomokban. Ennek a hirdetménynek az volt a célja, hogy a gyülekezetek tudomására hozza, hogy az előző vasárnap rk. templomokban és egy református vallásos összejövetelen történt botrányoktól többé nem kell félniük, mert egyházvédelmi szerv alakult, mely ezeket meg fogja akadályozni. A hirdetménynek olyannak kellett lenni, hogy az Istentiszteleteket szigorú ellenőrzés alatt tartó munkástanácsi megbízottak bele ne köthessenek. Ezt a hirdetményt nemcsak a kálvin téri, hanem az összes budapesti templomokban felolvasták.

b., Ezt a hirdetményt én, az eredeti fogalmazást megváltoztatva, egy-két félreérthető kifejezést kihagyva a köv. formában olvasván fel: „Értesítjük a gyülekezetet, hogy az egyház szívéből direktórium alakult, mely kinyilatkoztatja, hogy a testvériségnek eseménye, melyet a proletárdiktatúra, hirdet, a mi evangéliumi meggyőződésünkkel nem ellentétes”.

Ezenkívül Petri Elek püspök úr rendeletére kihirdettem: hogy addig is; amíg a gyermekek vallás neveléséről az egyház gondoskodni [nem] tud, a szülők maguk oktassák otthon gyermeküket hitünk igazságaira. Nem történt tehát semmi olyan hirdetés, mely a fennálló törvényes rendet negligálta volna.

4., Hogy a szószékről kihirdettem a Teológia dísztermében tartandó összejövetelt, ez az egyház védelmét végző egyháztagek testületének felkérésére történt. Az összejövetelt az a testület rendelte, ez szerezte meg hozzá a IX ker munkás és katonatanács engedélyét, ez kérte fel az előadókat stb. A gyűlés rendezésében nekem semmi szerepem sem volt, tehát nem lehet úgy beállítani a dolgot, hogy én hívtam össze ülésre a híveket.

Hogy a felkérésnek eleget tettem, kihirdettem az összejövetel idejét, ez természetes, hiszen az egyháztageknak azt a területét, mely erre felkért, tudtommal úgy a kálvin tér parókus lelkész úr, mint a többi lelkész urat egyházvédelmi testületnek tekintették s nekik ebből a szempontból bizonyos szabadságot engedtek. Mint a parókus lelkészek tudtával működő szerv – leírt bizonyos jogcímekekkel egy vallásos összejövetel rendezésére s arra, hogy ennek a templomban való kihirdetését kérje.

5., Azokat a váddal szemben, hogy ezen ülésen erősen kommunista ízű beszédet mondtam, válaszul mellékelem ezen beszéd szövegét másolatban. Az eredeti kézirat nálam van és mindenkor a Nagytiszteletű Esperes Úr rendelkezésére áll. A beszédre különben a következő megjegyezni valóm van még:

a., Az összejövetel három teremben folyt egyszerre, rajtam kívül tehát még két előadás hangzott el más két teremben.

b., Beszédem egész esszenciája azok ellen a vádak ellen irányult, amiket akkor oly sűrűn emeltek a keresztyénség ellen, hogy t.i. a keresztyénség sötét, reakciós szellemi hatalom, mely útjában áll az emberi haladásnak és fejlődésnek.

c., Kimutattam azt, hogy a kommunista jelszavak közül melyek szórványosak a keresztyénségből, de megmondottam élesen és világosan azt is,

hogyan válik el a keresztyénség programja a szocialisták és kommunisták programjától, megmutattam azt a szakadékot, mely a kettőt elválasztja egymástól s amit áthidalni nem lehet.

d., A beszéd elhangzása után felállott egy ember a hatóságból, ki a Népszava pénztárosa volt s a következő kijelentést tette: „Amit az előttem szóló elmondott, arra nekem csak egy megjegyzésem van. Örülök, hogy a keresztyénség nem valósította meg a maga programját, amiről hallottunk, mert ezzel útját állta volna a kommunizmus eljövételének, amit most már nem tehet.” – Ez a kijelentés beszédemet egyáltalában nem kommunista ízű beszédnek tünteti fel.

e., Állítom, hogy a tiszta keresztyénséget hirdettem úgy, amint minden református lelkész megtette és megteszi, akiknek a lelke át van hatva krisztusi szeretettől, de elismerem, hogy még ezt sem lett volna szabad, hogy ezeknek a bestiáknak uralma alatt egyetlen tevékenység volt jogosult: az ellenforradalmi tevékenység. De legyen szabad utalni arra, hogy minden a proletárdiktatúra legelső hetében történet, amikor még csak a folyton hangoztatott ideális jelszavak hazug álarcában mutatkozott s amikor még az a hír tartotta magát, hogy Károlyi Mihály gróf diplomáciai sakkhúzása az egész ország védelmére. Ezek a tények magyarázzák meg, hogy elhangozhatott ez a beszéd, mely a keresztyén programot a kommunista programmal összehasonlította.

f., Végül hadd utaljak arra, hogy többen lehettek jelen, akik bizonyára csalódva távoztak el, mert nem számoltak azzal az egyszerű ténnyel, hogy a terem tele volt vörös katonákkal és munkástanácsi megbízottakkal, akiket oda kirendeltek.

6., Hogy a gyűlés végén éltettem volna a „budapesti proletár református gyülekezetet”: erre egyáltalán nem emlékszem, de nem emlékeznek azok sem, akik az összejövétel végéig ott voltak s akikhez eziránt kérdést intéztem. Ezért ezt az állítást tagadásba veszem azzal, hogy ott valami félreértésnek, vagy tévedésnek kell fennforognia.

7., Hogy Főtiszteletű Petri Elek kálvin téri lelkész úr beleegyezése nélkül mentem fel a szószékre, ez nem áll. A parókus lelkész úr egész kálvin téri szereplésembe beleegyezett, s hogy ezt nem erőszaknak engedve, hanem önként és teljes jóindulattal tette, azt úgy ő maga, valamint a jelen volt Szilassy Aladár főgondnok úr, Nemes Árpád, a gazdasági hivatal vezetője, továbbá Dr. Papp Gyula és Szalay Lajos egyháztagok bizonyíthatják. Legfőképpen hivatkozva azonban Csűrös István vallástanár lelkész úr bizonyosságára, ki a parókus lelkész úr engedélyének kieszközlésében közben járt. A dolog lefolyását illetőleg hivatkozom a Nagytiszteletű Esperes Úrhoz benyújtott „Memorandum” idevágó tényeire.

Itt csak annyit jegyzek meg, hogy kálvin téri szereplésemhez az engedélyt nem én kértem a magam számára, hanem kérték azok az egyháztagok, akik az egyház védelmét magukra vállalták. Ők eszközölték ki az engedélyt, főképp Csűrös István, aztán Dr. Papp Gyula és Szalay Lajos útján. Hangsúlyozom azt aényt, hogy sem őket, sem másokat én fel nem kértem, egyetlen szóval sem bíztattam arra, hogy ezt az engedélyt nekem megszerezzék, vagy hogy a kálvin téri szerepléshez nekem módot nyújtsanak, sőt ameddig tudtam, menekültem előle, mint rám nézve roppant kellemetlen feladat elől.

8., Hogy a panasztételek mind a proletárdiktatúra legrettenetesebb első napjaiban történt eseményekre vonatkoznak, ezt a parancslevél súlyosbító körülménynek tünteti fel, holott még ha tényleg vétség forogna is fenn, felfogásom szerint enyhítő körülménynek kellene elismerni. A jelen esetben pedig az a tény, hogy az egyház védelmére épen a legelső, legzavarosabb és legveszélyesebb napokban volt szükség s megfelelőképpen az összes egyházvédelmi intézkedéseknek, melyek közé az én tevékenységem is beilleszkedik, csakis ezen első napokban volt értelme: eléggé indokolja azt, hogy miért szorítkozott az egész egyházvédelmi mozgalom a diktatúra első hetére.

9., A parancslevél azon tételére, hogy „mikor enyhülést és áhítatot kerestünk az Isten házában, ő akkor igyekezett beszédeiben az osztályellentéteket szembeállítani ...” stb. Azt a tekintélyes kérdést kell feltenni, hogy mely templomi beszédemre vonatkozik ez az állítás? Mert a kálvin téri templomban csak kétszer végeztem szolgálatot. Az első alkalommal nem tartottam beszédet. A második alkalommal pedig egy teljesen elvont, eszmei magaslatoiban járó beszédet mondtam az emberi léleknek az égi ideálok után való örök sóvárgásáról, amire az egyetlen kritika, amit hallottam, az volt, hogy túlságosan platonikus volt a gondolatmenete. Erre tehát a megjegyzés nem vonatkozhatik. Templomi beszédek ezen az egyen kívül kizárólag a saját gyülekeztemben mondtam. Ezek pedig, mint száz tanú igazolja, teljesen és kizárólag evangelizáló, politikailag semleges beszédek voltak, sőt attól kezdve, hogy a gyülekezetem munkásait a fehér hadsereg ellen vezényelték s így a magját a magyar ellen uszították, minden óvatosságot félretéve kimondottan ellenforradalmi beszédek tartottam; amiknek a híre még Pestre is eljutott. Úgy, hogy egészen természetesnek találtam azt a hírt, amit a diktatúra bukás után kaptam, hogy egy listát találtak a rákospalotai községében, mely a kommunisták által proskribáltak neveit tartalmazta, s amin állítólag ott szerepeltek a papok mind, közöttük én is. Hivatkozom még arra a tényre, hogy mikor a kommunizmus legnagyobb erőben volt, egyházam vagyonának sok részét atyámmal együtt megmentettem a likvidálás alól s ezzel mondhatom – mivel a dolog kizárólag – olyan helyzetbe jutottunk, hogy ha csak még egy tanút tudnánk találni ellenünk, mindkettőnkre a börtön és a bolsevikok borzasztó ítélete vár, amit maguk az ellenünk való tanúskodásra felhívott presbiterek igazolnak. Hivatkozom végül arra, hogy saját községemben, ahol pedig engem minden ember ismer, senkinek még a gondolatában sem fordult meg, hogy engem kommunistának tartson, sőt dacára annak, hogy mindig távol tartottam magam a katolikus mozgalmaktól, mégis keresztényszocialista vezetőemberek engem kértek fel, hogy deputációjukat Clarkhoz vezessem s nevükben angol szónoklatot tartsak. Melyek voltak hát azok a beszédek, amikben Isten házába arra használtam fel, hogy „az osztályellentéteket szembe állítsam, a szegény és gazdag közti különbséget kiélezzem a magántulajon megszüntetését ünnepelem, a lelkeket lázadásra tereljem?” Nem tudom ügyész úrnak mely információi adhattak okot ilyen vád emelésére, mely egyenesen a szószékről folytatott kommunista agitációt vet szememre; de a fenti tények alapján és teljes ártatlanságom tudatában ezeket a vádakot a leghatározottabban visszautasítom.

Hogy azon állítás ellen, hogy én a vallásos érzületet, a hithűséget, az egyházamhoz való hűséget megszegttem: hála Istennek nem kell védekez-

nem. Egész múltam, egész munkásságom, gyülekezetem eleven lelki élete, irodalmi munkáim, szónoki és egyesületi tevékenységem és azoknak nagy tábora, akik jól ismernek egyformán tiltakozik ellene.

Így az idézett törvénycikkkel szemben magamat ártatlannak tudom és mélyen áthatva attól a meggyőződéstől, hogy minden tettemet, minden szavamat egyházunkon, püspökömhöz és szegény magyar népemhez való, önmegtágadással teljes szeretet és ideális gondolkodás vezetett: nyugodt szívvel és felemelt fővel állok a panaszlevélben ellenem emelt összes vádakkal szemben s ezen nyilatkozatom és igazolásom szíves tudomásul vételét kérem.

Rákospalota, 1919. nov. 7.

Teljes tisztelettel:
ifj. Benkő István

Lengyelek részvétele a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszuson 1938-ban¹

Debreceni Péter

A forrásokról

Az 1938. évi XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszusról a magyar nyelvű, két világháború közötti korszakkal foglalkozó történelmi szakirodalomban kevés forrással találkozhatunk. A legfontosabb munka a témához kapcsolódóan kétségtelenül Gergely Jenő monográfiája,² mely részleteiben tárja fel a világkongresszus hátterét, szervezését és lezajlását, meghatározóan az Esztergomi Prímási Levéltárban található forrásokra és dokumentumokra támaszkodva.³ Kifejezetten a lengyelek részvételével a katolikus világeseményen magyar nyelvű szakirodalmi munka egyelőre nem foglalkozik. A két világháború közötti lengyel-magyar kapcsolatokról szóló kötetben nem találkozunk a kongresszusról szóló utalással.⁴

Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a Magyar Országos Levéltár általunk vizsgált iratai között is alig-alig találkozhatunk a világtalálkozót érintő dokumentumokkal. A két ország külügyi kapcsolataival foglalkozó anyagokban mindössze egyszer esik szó a lengyel részvételről, miszerint „2. 000 kedvezményes díjú útlevelet biztosít a Magyarországra utazó lengyel állampolgárok részére (a lengyel útlevelek rendes kiállítási díja rendkívül magas, 400 zloty) és ezenkívül ugyancsak kedvezményes útleveleket biztosít a jövő évi eucharisztikus kongresszusra és a Szt. István napi ünnepségekre utazó lengyelek részére”.⁵ Az 1938-ból származó anya-

¹ Az anyaghoz felhasznált lengyelországi kutatások a Visegrádi Alapítvány támogatásával valósultak meg. Az előadás – lengyel nyelven – „Mosty w cywilizacji i kulturze Europy Środkowej” (Hidak Közép-Európa kultúrájában és civilizációjában), 2012. október 26–27-én Krakkóban, a PAU szervezésében megrendezett konferencián hangzott el. Eredetiben az Eucharisztikus Kongresszus jelmondatára is hivatkoztam: „Eucharistia – Vinculum caritatis” = „Az Oltáriszentség – a szeretet köteléke.”

² GERGELY JENŐ: Eucharisztikus világkongresszus Budapesten, 1938. Bp., 1988. (továbbiakban: GERGELY, 1988.)

³ A kötetben találkozhatunk a Külügyminisztériumból származó dokumentumokkal is, ám ezek meghatározó része elsősorban a német katolikusok (be nem következett) utazásával kapcsolatosak, valamint a vatikáni magyar követ levelezésére korlátozódnak. Vö. Magyar Nemzeti Levéltár. Országos Levéltár (továbbiakban: MNL. OL.) K 63. (= Külügyminisztérium. Politikai osztály általános iratai.) Megjegyezzük, lengyel levéltári kutatásaink során az Archiwum Akt Nowych külügyi iratainak gyűjteményében az 501. (= Ministerswo Spraw Zagranicznych) állag dokumentumaiban, valamint a magyar követségi jelentésekben, a Poselstwo RP w Budapeszcie anyagaiban sem találtunk a témához használható forrásokat. Uo. 6571., 6572., 6575., 6591., 6597. sz.

⁴ KOVÁCS ENDRE: Magyar-lengyel kapcsolatok a két világháború között. Bp., 1971. A témára ld. még: CSOMBOR ERZSÉBET: Magyar–lengyel egyházi kapcsolatok a 20. században. In: Magyarok kelet és nyugat metszészvonalán. Esztergom, 1994. 385–390. p.; *Limes*, 2007. 1. sz. (Lengyelek és magyarok – tematikus sz.) stb.

⁵ MNL. OL. K 63. 1937-17/7. 53.886/4/1937. Az utalás az 1937 júniusában megkötött, meghosszabbított magyar-lengyel turisztikai megállapodásra vonatkozott.

gok, diplomáciai levelezések és a sajtóriportok meghatározó részét Horthy Miklós kormányzó és Kánya Kálmán külügyminiszter lengyelországi látogatásához kapcsolható dokumentumok,⁶ Beck lengyel külügyminiszter és más vezető lengyel politikusok esetleges magyarországi meghívásának tervei,⁷ továbbá az ekkor már egyre aktívabbnak számító kérdés: a magyar-lengyel közös határ ügye uralják.

A sajtó és kulturális ügyekkel foglalkozó gyűjteményben szintén alig található a kongresszushoz köthető anyagokat. Az 1938-as esztendő sajtóriportjai részletesek ugyan, de a már említett Horthy-látogatáson túl a találkozó hónapjában a hírek leginkább a Darányi-kormány válságáról, az Imrédy-kormány megalakulásáról, majd a kongresszus végével kronológiai-ig egybeeső első zsidótörvény (1938. évi XIV. tc.) elfogadásáról szólnak.⁸

A találkozóval kapcsolatban az ekkor élénk polémiát kiváltó német részvételtől írtak leginkább, melyben közölték, hogy „a németek előreláthatóan hozzá fognak járulni ahhoz, hogy az eucharisztikus kongresszuson való részvétel kényszerhelyzet”.⁹ A sajtóban 1938 januárjából találunk egy rövid említést, miszerint ebben a hónapban „az eucharisztikus kongresszus előkészületeiről két ízben is írt a »Kurier Warszawski«”,¹⁰ valamint májusból található egy rövid utalást a világtalálkozó beharangozójáról: „az Eucharisztikus kongresszus propagandája a keresztény szellemű lapokban sikerrel járt. Az MTI által a világposta szolgálatban küldött eucharisztikus híreket az ATE és a KAP (Lengyel katolikus ügynökség) útján terjeszti az ügynökség. A rendelkezésre bocsájtott anyagból a »Maly Dziennik« és a »Przewodnik Katolicki« állítottak össze szép cikkeket.”¹¹ Témánkhoz legtöbb anyaggal a Magyar Távirati Iroda (MTI) dokumentumainak gyűjteményei között találkozunk, az úgynevezett „könyvmatosokban”, valamint 3 lengyel és 3 magyar napilapot használtunk.

A vizsgált lengyel lapok közül a katolikus *Maly Dziennik* játszik leginkább központi szerepet. A lap 1935-ben indult, „pártonkívüli, független információs” szerepű orgánumnak határozta meg magát, mintegy 80 000 előfizetővel rendelkezett és kb. 120-140 ezer példányt adtak ki belőle, más

⁶ Horthy Miklós és Kánya Kálmán több magyar vezető politikus társaságában 1938 februárjában látogatott Lengyelországba, ahol Krakkóban és Varsóban különböző megbeszéléseken, Białowiezában pedig vadászaton vettek részt. A találkozóznak – és leginkább ünnepélyes külsőségeinek – a lengyel és a magyar sajtó komoly teret szentelt. Tekintélyes mennyiségű sajtókivágást tartalmaz (zömében magyar nyelven) kizárólag ezzel az úttal kapcsolatban: MNL. OL. K 609. (= Külügyminisztérium. Lapkivágatok országok szerint csoportosítva.)

⁷ Pl. MNL. OL. K 63. 1938-17/7. 1528/1938, 1706/1938. sz. stb.

⁸ A világtalálkozóhoz szóló sajtóriport (1938. május 20-tól) nem található a MNL. OL. anyagai között, feltételezhetően elveszett.

⁹ MNL. OL. K 66. (= Külügyminisztérium. Sajtó- és kulturális osztály.) 1938.I-5. t. 5039/1938. sz. (1938. január 12.)

¹⁰ MNL. OL. K 66. 1938.I-5. t. Sajtójelentések, 1937. december 16. – 1938. január 20. *Kurier Warszawski*: 1821-től Varsóban kiadott, a vizsgált korszakban körülbelül 50 000 példányszámban megjelenő, politikailag leginkább a keresztény-demokrata csoporthoz tartozó napilap.

¹¹ MNL. OL. K 66. 1938-I-5. t. Sajtójelentések, 1938. április 7. – 1938. május hó 19. A beszámolóhoz az említett cikkeket is mellékeltek.

források szerint 1938-ra a 300 000 darabszámot is elérte. Olvasóközönsége elsősorban az alsóbb középosztály köréből került ki. A lap népszerűvé válásában viszonylag kedvező ára is komoly szerepet játszott.¹² A Katowicében nyomtatott, keresztény-demokrata irányú *Polonia* 1927-ben indult, főszerkesztője a Witos-kormányban 1923-ban miniszterelnök-helyettes posztját is betöltő Wojciech Korfanty volt. A katolikus lap 20 és 25 ezer közötti példányban került utcára, olvasótábora minden valószínűség szerint leginkább a sziléziai lakosság köréből állt.¹³ Az *Ilustrowany Kurier Codzienny* (röviden: *I.K.C.*, vagy ahogyan a korszakban a köznyelvben nevezték: „Ikáce”) 1910-ben indult, 1938-ban 80 ezer, vasárnaponként 120 ezer példányban jelent meg.¹⁴ Ez a szám valamelyest visszaesés volt a gazdasági világválságot megelőző évekhez képest, amikor vasárnaponta 180 000 darab került az utcára és hétköznapi lapszámuk is 130 000 körül mozgott. A lapot több külföldi nagyvárosban is kapni lehetett, egyes becslések szerint olvasótábora – főleg az első világháborút követő években – az egymillióhoz közelített. Politikai irányultsága szerint az 1930-as években leginkább a kormánypárti sajtóhoz tartozott, s a társadalom minden rétegében találkozhattunk olvasójával, a parasztságtól a magasabb rangú katonatiszti körökig.¹⁵

A magyar *Függetlenség* nacionalista napilap, főszerkesztője 1937 májusától Kolosváry-Borcsa Mihály, 1933-ban indult, elsősorban a vidéki közép- és felső középosztályt célozta meg, példányszáma nem haladta meg a 70 000 darabot.¹⁶ Az *Új Nemzedék* a korszak legnagyobb magyar napilapjai közé tartozott. Az 1919-ben indított, először hetilapként megjelenő orgánum példányszáma a vizsgált években elérte a 77 000-et.¹⁷ Politikailag erősen jobboldali lapnak számított. Szintén az I. világháború után indult a keresztény *Nemzeti Újság*, melyet 16 és 40 oldal között nyomtattak.¹⁸

A kongresszus előkészületei, háttere

A magyar katolikus egyházi vezetés már 1930 óta munkálkodott azon, hogy Budapest megkapja a kongresszus rendezési jogát 1938-ra, Szent István

¹² PACZKOWSKI, ANDRZEJ: *Prasa Polska, 1918-1939*. Warszawa, 1980. (továbbiakban: PACZKOWSKI, 1980.) 196. p.; BRZOZA, CZESŁAW – SOWA, ANDRZEJ LEON: *Historia Polski 1918-1945*. Kraków, 2006. 414. p.; MODRAS, RONALD: *Kosciół katolicki i antysemityzm w Polsce w latach 1933-1939*. Kraków, 2004. 64-65. p.

¹³ PACZKOWSKI, 1980. 122. p.

¹⁴ PACZKOWSKI, 1980. 163. p.

¹⁵ PACZKOWSKI, 1980. 167. p.

¹⁶ Kolosváry-Borcsa Mihály: katona, politikus, újságíró. 1935-től miniszteri tanácsos és a miniszterelnökség sajtóosztályának alkalmazottja, az *Új Élet*, majd a *Függetlenség* főszerkesztője. Ld. még: *A napilapok története a XX. században*. – ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet. Szabadbölcsezet. – <http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/> – 2013. február.

¹⁷ BUZINKAY GÉZA: *Kis magyar sajtótörténet*. Bp., 1993. (Online: Librarian Help Company of ELTE BTK. – <http://lhc.uw.hu> – 2013. február. 27. fej.)

¹⁸ *Nemzeti Újság*. In: *Magyar Katolikus Lexikon*, I–XIII. köt. Főszerk.: Diós István. Bp., 1993–2009. (Online: *Katolikus Lexikon*, lexikon.katolikus.hu – 2013. február)

évére.¹⁹ Serédi Jusztinián – aki utazásaival, kapcsolataival rendkívül sokat tett a rendezés elnyerésének érdekében – kijelentette, hogy az „Eucharisztikus Kongresszusnak általános fontosságon kívül különös jelentősége is van hazánkra és fővárosunkra. Ez a fontosság elsősorban lelki, másodsorban erkölcsi, harmadsorban anyagi.”²⁰ Az 1930-as esztendő Szent Imre-éve volt, mely ünnepségsorozatát mintegy főpróbának szánták, hiszen kb. 600 ezer hívó vett részt az eucharisztikus hajókörményen, és ide vonzotta a külföldi katolicizmus reprezentánsait is.²¹

A kongresszust két év szakadatlan előkészület előzte meg, és igyekeztek titokban tartani, „nehogy a kisantant államai Franciaország útján megfúrják”. Az esemény megtartásáért egyébként a lengyel főváros, Varsó is versengett, ám lemondtak Budapest javára, így 1936. november 17-én Párizsban egyhangúlag a magyar fővárosnak ítélték oda a rendezést.²²

Az Eucharisztikus Kongresszus és a Szent István-év ünnepségsorozatai hatalmas társadalmi összefogást eredményeztek, például a magyar méhészek 89 kg viaszt adományoztak a kongresszus gyertyaszükségleteire, és komoly szervezési munkát igényelt, hiszen hatféle menetrendet készítettek a fővárosban pár hónap alatt, amely összhangban volt a kongresszus programjaival. A rendezvény alatt növekvő idegenforgalomra számítottak, s a belső forgalomra utazási kedvezményeket is kiadtak. A rendezés elnyerésének joga kiválóan szolgálta a magyar katolicizmus erősítését és a hívek vallási tudatának növelését. Az egyházi vezetők mindent meg is tettek, hogy a hazai hívek „méltó módon és minél nagyobb számban részt vegyenek” az ünnepségeken, és ehhez a megfelelő, politikai támogatást is megkapták, mind miniszteri, mind a fővárosi rendelkezéseken keresztül.²³

A magyar katolikusok mozgósítását jól példázza, hogy például a budapesti katolikus tisztviselők szabadságot kaptak, hogy „méltó módon és minél nagyobb számban részt vegyenek” az ünnepségeken, a „Szent István-jubileumi év megnyitó ünnepségein való minél tömegesebb részvétel biztosítása céljából pedig május 30-ra általános hivatali szünetet rendeltek el”.²⁴ Az esemény legfőbb patrónusa a katolikus Horthy Miklósné lett, míg a Szent István-évé maga a kormányzó.

1937-ben megpróbálták felmérni a külföldi katolikusok várható érkezését is. Eszerint politikai okokból a szomszédos, kisantant országok katolikusainak utazása körül sok kérdőjel merült fel, míg Ausztriából Hitler nem akarta elengedni a zarándokokat, mely többek között Svájcban váltott ki felháborodást, így ők sem akartak Budapestre utazni. A nyugat-európai

¹⁹ *Magyar Országos Tudósító*, 1938. február 23. 17. p. – MNL. OL. K 428. (= Sajtólevéltár. A Magyar Távirati Iroda iratai. Könyvnyomatosok. Online: www.mol.arcanum.hu/mti – 2013. február.)

²⁰ Uo. 18. p.

²¹ GERGELY, 1988. 33. p.

²² Eucharisztikus kongresszus. In: *MTI. Heti kiadás*, 1938. május 4. – MNL. OL. K 428.; GERGELY, 1988. 64., 66. p.

²³ A magyar méhészek adakozása az Eucharisztikus Kongresszusra. In: *MTI. Heti kiadás*, 1938. május 25. – MNL. OL. K 428.; *Magyar Országos Tudósító*, 1938. február 10. – MNL. OL. K 428.; GERGELY, 1988. 98-99. p.; *Magyar Országos Tudósító*, 1938. március 16. 14. p. – MNL. OL. K 428.

²⁴ Uo.

országok megosztottak voltak a kérdést illetően, míg a franciák például zavarosnak ítélték a helyzetet, addig a hollandok a legkomolyabb érdeklődést tanúsították az esemény iránt.²⁵ Komoly csoportot vártak a rendezők az Egyesült Államokból is (főképpen a magyar elszármazottak köréből), ám a többi tengerentúli országból, például Latin-Amerika államaiból a komoly távolság és utazási nehézségek miatt nem számítottak érkezőkre. A Magyarországgal jó (politikai) viszonyt ápoló országokból, mint például Olaszország vagy éppen Lengyelország, komoly számú látogatót vártak. Az előzetes jelentkezések:²⁶

<i>Ország</i>	<i>Létszám</i>
Anglia	640
Amerikai Egyesült Áll.	3628
Argentína	800
Ausztrália	137
Ausztria	7050
Belgium	860
Brazília	300
Bulgária	450
Chile	40
Csehszlovákia	8404
Dánia és Svédország	300
Finnország és Lettország	150
Fülöp-szigetek	50
Franciaország	2187
Írország	405
Jugoszlávia	4275
Kanada	160
<i>Lengyelország</i>	<i>6650</i>
Litvánia	40
Luxemburg	25
Málta	30
Mexikó	50
Németország	1030
Új-Zéland	-
Hollandia	1650
Olaszország	7110
Peru	-
Portugália	50
Románia	2312
Spanyolország	50
Törökország	114
Gdańsk	44
Andorra	4
	48901

²⁵ GERGELY, 1988. 70-73. p.

²⁶ GERGELY, 1988. 86. p.

A kongresszusnak komoly kulturális jelentősége is volt, mint például nyelvtanfolyamok vagy a trafikosok ingyenes képzése francia, angol és olasz nyelvből, valamint egyéb fejlesztések például templomok, középületek renoválása, és a látványos dekorálások, kivilágítások. Ezek mellett azonban végig megfigyelhető volt a missziós szándék, mely azt célozta, hogy visszahódítsák az egyházba a közömböseket és ateistákat.²⁷

Lengyelek az eucharisztikus kongresszuson és a kongresszus hírei a lengyel sajtóban

A lengyel sajtó már 1938. január végén foglalkozott a budapesti világtalálkozóval. A *Mały Dziennik* Magyarország felháborodásáról számolt, be, „hogy a Német Birodalom kormánya megtiltotta a német katolikusoknak a részvételt a kongresszuson. A részvételre mintegy 25 ezer német jelentkezett.”²⁸ Hitler a tilalmat „devizakiutalási nehézséggel” indokolta.²⁹ A lap február 25-i száma a pápai legátus személyével is foglalkozott, „aki minden valószínűség szerint Pacelli kardinális” lehet.³⁰

Februárban már felhívással is találkozhattunk a *Polonia* oldalain, mely szerint „az egyik leggyönyörűbb európai fővárosban, Budapesten tartják május 26. és 29. között a 34. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszust”.³¹ A programot szokatlanul gazdagnak és élénknek minősítette: „kiállítások megnyitója a Kongresszussal kapcsolatban, rengeteg katolikus művészeti esemény, kongresszusi - és szekciósülések, hajómenet a Dunán, éjszakai imádat és misék”. A lengyelek készülődését a poznaí Katolikus Akció vezető intézménye irányította, mely „az egyetlen hivatalos zarándoklatot szervezi a kongresszusra Lengyelország prímása, Hlond August protektorátusa alatt”. A részvétel költsége 128 és 255 zloty között volt várható.

A magyarországi előkészületek még nem kaptak komolyabb publicitást 1938 elején. A Magyar Távirati Iroda anyagai között viszont gyakrabban találtunk kapcsolódó híreket. Az év elején Horthy látogatása kapcsán utaltak egy-egy sorral a lengyel lapok a világtalálkozóra, illetve annak szervezésére. A *Mały Dziennik* csak április 30-án publikálta, hogy Rómát Pacelli kardinális képviseli a legmagasabb szinteken a Kongresszuson.³² A résztvevőkről készült kimutatás, 1938. április 30.:³³

²⁷ *Magyar Országos Tudósító*, 1938. április 11. 14. p. – MNL. OL. K 428.; *Magyar Országos Tudósító*, 1938. február 22. – MNL. OL. K 428.; GERGELY, 1988. 105. p.

²⁸ Węgry oburzone na hitlerowców za niedopuszczenie katolików do udziału na Kongresie. In: *Mały Dziennik*, 1938. január 28. 2. p. Ez a létszámmra utaló adat nem egyezik a magyar forrásokkal, melyek az előzetesen jelentkezők adataival foglalkoztak.

²⁹ A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Sajtó alá rend.: Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Bp., 1968. 250. p.

³⁰ Kard. Pacelli legatem papieskim! In: *Mały Dziennik*, 1938. február 28. 2. p.

³¹ Polska na Kongresie. In: *Polonia*, 1938. február 19. 8. p.

³² Ld. pl.: *MTI. Napi hírek*, 1938. február 5. ill. február 10. – MNL. OL. K 428.; Kardynał Pacelli kierownikiem Kongresu Eucharystycznego. In: *Mały Dziennik*, 1938. április 30. 1. p.

³³ GERGELY, 1988. 88. p.

Ország	Jelentkezés	Változás
Csehszlovákia	7050	1500
Románia	2000	3500
Jugoszlávia	3320	500
Dánia	80	-70
Lengyelország	1853	(több különvonatot jelentettek)
Hollandia	1112	200
Anglia és Írország	790	-
Belgium	801	300
Egyesült Államok	1431	?
Olaszország	6008	-
Kanada	135	?
Dél-Amerika	300	?
Svájc	201	200
Franciaország	2500	-1700
Portugália	50	-20
Málta	30	70
Albánia	-	25
Németország	50	100
Bulgária	-	100
Észtország	-	-
Finnország	-	-
Görögország	-	40
Kína	10	-
Litvánia	46	-
Lettország	-	-
Norvégia	-	-
Mexikó	-	17
Összesen	27767	+ 6552; - 1790

A lengyel sajtó május közepén kezdett el foglalkozni a találkozóval, bár ekkor még a lengyelek részvételéről nem sok információt közöltek, egy napi jelentés arról számolt be, hogy az „eucharisztikus kongresszusra Lengyelországból mintegy négyezer hívó utazik Budapestre. A kongresszuson részt vevő lengyel papságot Hlond bíboros vezeti. Soraikban lesz 22 lengyel érsek és püspök,” tehát – ahogy *Polonia* megerősítette a hírt – „Lengyelország püspöki kara komoly számban lesz reprezentálva”.³⁴

Később a *Maty Dziennik* már ismertette a Kongresszus programjait is, melyek május 22-én veszik kezdetüket, és e hónap 30-án záródnak. Eszerint: „23-án Pacelli kardinális pápai legátus Budapestre érkezik; 24-én postai bélyegek kiállításának megnyitója, karitatív, valamint építészeti és szobrászati kiállítások; 25-én este Horthy kormányzó fogadása; 26-án este körmenet a Dunán; 27-én különböző nemzetközi eucharisztikus gyűlések;

³⁴ *MTI. Napi hírek*, 1938. május 8. – MNL. OL. K 428.; *Udział Polski w Międzyn. Kongresie Euchar. w Budapeszcie*. In: *Polonia*, 1938. május 8. 3. p.

28-án vallásos zenei koncert, valamint fogadás a magyar Parlamentben; 29-én püspöki mise. Körmenettel záródnak a programok a Hősök terén, ahol sok ezer katolikus gyűlik össze az egész világból.³⁵ A lengyel hírügynökség (Polska Agencja Telegraficzna – PAT) hírei szerint 300 püspök és 400 ezer hívő utazik a Kongresszusra, 35 nemzetet képviselven, „hogy tisztelegjenek az Eucharisztikus Krisztusnak. [...] A lengyel résztvevők számára külön istentiszteletet tartanak Radoński és Okoniewski püspökök szentbeszédeivel, valamint a lengyel szekció ülésein Gawlina és Baliński-Junzdził püspökök referátumaival.”³⁶

Néhány nappal később a lapok már az előkészületekről is részletesen írtak. Budapesten két kis állomást és különböző pontokon mintegy 5000 oltárt építettek „mindent részletesen átgondolva”.³⁷ Egy héttel a kongresszus előtt mind a lengyel, mind a magyar sajtó érdeklődése megélenkült a találkozóval kapcsolatban. Május 17-én a *Nemzeti Újság* közölt egy cikket a lengyelekről, akik a gyűlésre két csoportban érkeznek: külön jönnek a lengyel katolikusok és egy görög katolikus gyülekezet is érkezik Lembergől.³⁸ 19-én a *Polonia* arról számolt be, hogy a lengyel zarándokok 24-én, kedden indulnak el Katowicéből.³⁹

Május 21-től a katolikus világtalálkozó a *Nemzeti Újság* legnépszerűbb témájává vált, mindennap jelentettek meg vele kapcsolatban híreket. A lengyel katolikus hívek is egyre aktívabban készülődtek a Kongresszusra. A résztvevők számára Korompay Emánuel szerkesztésében *Polak na Węgrzech* („Lengyel Magyarországon”) címmel társalgási szótárt adtak ki.⁴⁰

A *Mały Dziennik* másnapi számában részletesen informált a kongresszusról és annak céljairól, feladatairól, melyek közül a legfontosabb, meghatározása szerint a „Hit manifesztációja” volt, továbbá a lengyel sajtó kihasználta a lehetőséget és gyakran írt a tradicionális lengyel-magyar barátságról, megemlítvén, hogy „egész Lengyelország csatlakozik a gyönyörű Duna melletti Kongresszuson imádkozók gyűléseihez és könyörög a közös Eucharisztikus Istenhez az egész világ szeretetéért és békéjéért”.⁴¹

Természetesen más céljai is voltak a világtalálkozónak, nevezetesen tiltakozni a bolsevizmus és az újpogányság ellen.⁴² A legnagyobb példány-

³⁵ Kongres Eucharystyczny w Budapeszcie – zgromaczi katolików z całego świata. In: *Mały Dziennik*, 1938. május 11. 1. p.

³⁶ 300 biskopów i 400 tys. wiernych przyjedzie na Kongres Eucharystyczny do Budapesztu. In: *Polonia*, 1938. május 13. 2. p.

³⁷ Olbrzymie przygotowania do Kongresu Eucharystycznego w Budapeszcie. In: *I. K. C.*, 1938. május 15. 6. p.

³⁸ 31 nemzet zarándokai 44 helyen gyűléseznek a kongresszus alatt. In: *Nemzeti Újság*, 1938. május 19. 9. p.

³⁹ Pielgrzymka do Budapesztu. In: *Polonia*, 1938. május 19. 8. p.

⁴⁰ Dla wyjeżdżających na Kongres Eucharystyczny. In: *Mały Dziennik*, 1938. május 20. 3. p. Korompay Emánuel: 1890-ben Budapesten született, 1930-tól a Varsói Egyetemen magyar nyelvi lektor, 1937-ben ő szerkesztette az első magyar-lengyel szótárt. A lengyel hadsereg tartalékos századosa volt, 1940-ben Katyńban meggyilkolták.

⁴¹ Eucharystia brata narody. In: *Mały Dziennik*, 1938. május 22-23. 3. p.

⁴² Świat katolicki protestuje przeciwko metodom-bolszewickim i neopoganskim. In: *Mały Dziennik*, 1938. május 22-23. 3. p.

számú katolikus lap még ebben a számában arról számolt be, hogy a lengyel katolikus csoportok számára valószínűleg a Szent István-Bazilikában tartanak istentiszteletet és Hlond primás beszél a „lengyelek nevében”.⁴³

A kongresszus ünnepei már május 22-én megkezdődtek a magyar főváros rendőreinek áldozásával, s ezzel „egyidejűleg a Szent Atya a Szent Péter-bazilikában meggyújtotta az örök fény fáklyáját”.⁴⁴ A következő napokban a *Mały Dziennik* és a *Nemzeti Újság* legfőbb hírévé a találkozóval kapcsolatos hírek, beszámolók, események váltak. A varsói napilap budapesti tudósítója arról számolt be, hogy katolikus gyűlésen 15 kardinális vesz részt, és „Budapest felkészülten várja Pacelli pápai legátus érkezését”, aki 22-én reggel különvonattal indult el Rómából.⁴⁵

Május 24-én a következő hírt közölte az MTI: „Ma Katowicéből két különvonat indult Budapestre az eucharisztikus kongresszusra készülő lengyel zarándokokkal. Ezzel a vonattal utazik Hlond bíboros, Lengyelország primása, Katowski [sic!] bíboros, krakkói érsek, Sapieha twardovicii [sic! -] érsek”, továbbá több lengyel püspök.⁴⁶ Pacelli kardinális 24-én délelőtt érkezett Budapestre, ahol Horthy Miklós kormányzó, Imrédy Béla miniszterelnök és az egész magyar kormány köszöntötte.⁴⁷

A *Nemzeti Újság* pedig arról számolt be egy rövid cikkében, hogy August Hlond május 26-án, áldozócsütörtökön ünnepi misét celebrált a kőbányai lengyel templomban, majd utána az első világháborús lengyel legionisták emléktábláját avatja fel.⁴⁸ Írtak a kardinálisok várható jöveteléről is, eszerint Hlond kedd este érkezik a magyar fővárosba öt lengyel püspök és mintegy ezer lengyelországi zarándok társaságában.⁴⁹ A Nyugati pályaudvaron többek között Serédi Jusztinián magyar primás, Bartmann primási titkár, Huszár Károly korábbi miniszterelnök és Orłowski, Lengyelország magyarországi követe fogadta. A lengyel primáson kívül még tízenegy kardinális utazott Magyarországra és több pap, illetve egyházi személy a világ egzotikusnak számító részeiről.⁵⁰ A lap még megjegyezte,

⁴³ Polacy jadą na Kongres. In: *Mały Dziennik*, 1938. május 22-23. 3. p.

⁴⁴ *Magyar Országos Tudósító*, 1938. május 16. – MNL. OL. K 428.; Szczegółowy program uroczystości kongresowych. In: *Mały Dziennik*, 1938. május 22-23. 3. p.

⁴⁵ Stolicy Węgier w przededniu Kongresu Eucharystycznego. In: *Mały Dziennik*, 1938. május 23. 1. p.

⁴⁶ *MTI. Napi hírek*, 1938. május 24. – MNL. OL. K 428.

⁴⁷ Przed Kongresem w Budapeszcie. In: *Polonia*, 1938. május 24. 2. p.; Krisztus király követe magyar földön. In: *Nemzeti Újság*, 1938. május 24. 1. p.

⁴⁸ Hlond bíboros avatja fel a lengyel hősök emléktábláját Kőbányán. In: *Nemzeti Újság*, 1938. május 24. 6. p.; I.K.C. 1938. május 26. Polska pielgrzymka przybyła do Budapesztu, 16. p.

⁴⁹ Hlond, Van Roey, Verdier és Goma y Tomas fogadtatása. In: *Nemzeti Újság*, 1938. május 24. 3. p.

⁵⁰ Tizenöt kardinális vesz részt a kongresszuson. In: *Függetlenség*, 1938. május 25. 4. p.; Egymás után érkeznek az Eucharisztikus Kongresszus külföldi vendégei. In: *Új Nemzedék*, 1938. május 25. 11-12. p.

hogy a lengyel hívők népviseletben utaztak a találkozóra. A *Mały Dziennik* szintén beszámolt Pacelli érkezéséről.⁵¹

A május 25-én kezdődő budapesti kongresszus alkalmából a Lengyel Rádió (Radio Polskie) három közvetítést szervezett.⁵² Az aznapi *Polonia* teljes címlapját az első nap eseményeinek szentelte. „A megnyitó misét a Szent István Bazilikában dr. Serédi, Magyarország primása celebrálta. [...] Délelőtt 10 órakor az egyetemi templomban engesztelő istentiszteletet tartottak a bűnökért és vétkekért [...]. A kongresszus tényleges megnyitása 16 óra 30-kor zajlott le a Hősök terén. A pápai himnusszal és a »Veni Creator« eléneklésével kezdődött meg.”⁵³ A magyar lap a fogadásról is tudósított, melyet Horthy kormányzó és felesége tartott a Várban több fontos egyházi méltóság részvételével, továbbá Hlond lengyel primás kitüntetett helyen, a kormányzó felesége mellett foglalt helyet.⁵⁴

A *Mały Dziennik* szintén címlapján számolt be a május 26-i nap eseményeiről. Ekkor celebrált misét a gyerekeknek August Hlond primás a lengyel templomban reggel 8 órai kezdettel. Szentbeszéde teljes szövegét publikálta a *Nemzeti Újság*.⁵⁵ Délután pedig Kakowski vett részt az ünnepélyes felvonuláson a Duna partján, és még egy misét celebráltak a lengyel híveknek reggel 5 órai kezdettel.

A harmadik nap eseményeiről az *I. K. C.* egy összefoglalást tett közzé. Idézték többek között Kánya Kálmán külügyminiszter szavait, aki kiemelte, hogy a találkozó „a lélek győzelme az anyag felett”, valamint arról beszélt, hogy a több százezer hívón kívül (kiemelve, hogy ezek között mintegy 30 német katolikus) 15 kardinális, 40 érsek, 290 püspök érkezett a kongresszusra.⁵⁶ Ezen a napon tartották meg „a lengyel szekció ülését is, melyen mindkét lengyel kardinális jelen volt”. A *Mały Dziennik* idézte Imrédy miniszterelnök, valamint Hlond primás teljes beszédét is, utóbbit lengyelül és magyarul is publikálták több lapban. Az egyházfő a „lengyel katolikusok nevében” nyilvánította ki jókívánásait és üdvözlését a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszusnak, melyben „a lengyel nemzet élénken vesz részt” és ez alkalomból mintegy kétezer főt számláló delegációval képviseltette magát, „melynek élén a két lengyel kardinális, érsekek, püspökök és a Katolikus Akció vezetői állnak”. Beszéde Pacelli legátus, Horthy Miklósné és

⁵¹ Polska pielgrzymka wyruszyła na Kongres Eucharystyczny do Budapesztu. In: *Polonia*, 1938. május 25. 8. p.; Ludność Budapesztu wiwatuje na cześć Legata Apostolskiego. In: *Mały Dziennik*, 1938. május 25. 3. p.

⁵² Na Kongres Eucharystyczny. In: *Polonia*, 1938. május 25. 1. p.

⁵³ Wielka manifestacja katolicyzmu. In: *Polonia*, 1938. május 26. 1. p.

⁵⁴ Fényes ünnepségek a királyi várban. In: *Nemzeti Újság*, 1938. május 26.

⁵⁵ Przedpołudnie poświęcone dzieciom Procesja na Dunaju – najwspanialsza uroczystość drugiego dnia międzynarodowego Kongresu Eucharystycznego. In: *Mały Dziennik*, 1938. május 27. 3. p.; Hlond kardinális magyar beszéde. In: *Nemzeti Újság*, 1938. május 28. 2. p.

⁵⁶ 15 kardynałów, 40 arcybiskopów, 290 biskopów na Kongresie Eucharystycznym w Budapeszcie. In: *I. K. C.*, 1938. május 28. 6. p.

több ezer hívó előtt hangzott el. „A hallgatóság szokatlan szívéllyességgel fogadta a szónoklatot. Az éljenzéseknek és a tapsnak nem volt vége.”⁵⁷

A következő napon a Lengyel Köztársaság nagykövete, Orłowski adott ünnepélyes reggeli fogadást Serédi hercegprímás és több, az eucharisztikus kongresszus alkalmából Magyarországra érkező lengyel vendég tiszteletére, mint például Hlond prímás, Kakowski kardinális, Sapieha és Jalbrzymski érsekek, a lengyel Katolikus Akció elnöke, Dziembowski, valamint magyar vezető politikusok, mint Teleki Pál és Apor báró tiszteletére.⁵⁸

Hlond egyébként komoly szerepet vállalt a kongresszus eseményeiben, és a Budapesten kívüli programokon is részt vett, mint például a dorogi bányászok és földművesek eucharisztikus ünnepségén több más egyházi és világi méltóság társaságában.⁵⁹ A bányászvárosban a lengyel prímást magyar nyelven köszöntötték, és a körmenetben ő maga vitte a baldachint.

A katolikus világtalálkozó utolsó napján a vizsgált lengyel napilapok leközzölték a Szentatya beszédének szövegét, mely rádión keresztül hangzott el. Szónoklatában a pápa megemlékezett „a katolikus Magyarország nagy múltjáról” és Szent István királyról, valamint köszönetét fejezte ki a magyar kormánynek az előkészületekért.⁶⁰

Május 31-én este, mise után a lengyelek visszaindultak Katowicébe. Az általunk vizsgált lapok mindegyike összefoglaló beszámolókat közölt a katolikus világtalálkozóról, melyen a lengyeleken kívül még mintegy harminc nemzet „sietett Budapestre, hogy tiszteletükkel adózzanak az Eucharisztikus Krisztusnak. [...] Csak a hitleri és sztálini uralom alatt élő katolikus hívek hiányoztak. Ez élesen illusztrálja a vörösök és a brutális diktatúrák viszonyát Jézushoz, a katolikus egyházhoz és általánosságban a kereszténységhez.” A katowicei lap cikkében még megjegyezte, hogy a kongresszus „nem csak a katolikus szellem manifesztációja volt, hanem nagy politikai és szociális tett is”.⁶¹

A találkozóval még júniusban is foglalkozott a sajtó. A *Mały Dziennik* arról informálta olvasóit, hogy a következő kongresszust 1940-ben rendezik meg Franciaországban.⁶² A magyar *Nemzeti Újság* tájékoztatója szerint pedig Hlond prímás a következő napokban sem szakadt el Magyarországról.

⁵⁷ Trzeci dzień Międzynarodowego Kongresu Eucharystycznego, Mowa Kardynała Prymasa Hlonda dała sposobność do żywiołych manifestacji na cześć Polski. In: *Mały Dziennik*, 1938. május 29-30. 3. p.

⁵⁸ Obrady polskiej sekcji na Kongresie Eucharystycznym. In: *I. K. C.*, 1938. május 29. 6. p. Teleki Pál: földrajztudós, politikus, a két világháború közötti korszakban 1920. július 25. és 1921. április 14., valamint 1939. május 14. és 1941. április 3. között Magyarország miniszterelnöke. Apor Gábor: diplomata 1921-től 1925-ig Varsóban követségi titkár, 1935-től a külügyminiszter állandó helyettese, 1939-től vatikáni követ.

⁵⁹ A dorogi bányászok és földművesek eucharisztikus ünnepélye. In: *Magyar Országos Tudósító*, 1938. május 30. – MNL. OL. K 428.; ill. A dorogi bányászvilág eucharisztikus ünnepe. In: *Nemzeti Újság*, 1938. május 31. 8. p.

⁶⁰ „Aby dał pociechę światu i dąrzył lepszą nadzieję” Orędzie Ojca św. do kongresu na falach eteru. In: *I. K. C.*, 1938. május 31. 5. p.

⁶¹ Polacy wracają. In: *Polonia*, 1938. május 31. 5. p.; Kongres Eucharystyczny. In: *Polonia*, 1938. június 2. 1-2. p.

⁶² Przyszły kongres eucharystyczny odbędzie we Francji. In: *Mały Dziennik*, 1938. június 1. 8. p.

tól, hiszen június elején Szombathelyen szentelte fel Szent Quirin templomát, majd innen Pécsre utazott, ahol a helyi pálos rend templomában szentelt fel egy oltárt.⁶³

Összefoglalás

A budapesti katolikus találkozóknak mind külpolitikai, mind belpolitikai szemszögből nagy jelentősége volt. 1938-ban, az Anschlusst követően a térségben kifejezetten rossz politikai helyzetről beszélhetünk, belpolitikailag pedig a szélsőjobboldali, nyilas csoportok tevékenysége volt veszélyes. Az ország külföldi megítélése negatív volt, viszonya a szomszédos (kisantant) államokkal feszült. Ezért is jelentett komoly sikert, hogy Budapest ebben az esztendőben ilyen méretű eseményt rendezhetett, és a katolikus világ figyelme a magyar fővárosra irányult.

Hozzávetőlegesen 60 000 külföldi katolikus érkezett az országba, és ezek közül az egyik legnagyobb csoport a lengyeleké volt, ám pontos létszámot nehezen határozhatunk meg. Egyes források 1200, mások 1500, illetve 2000 lengyel zarándokról számoltak be, ám előzetesen 4000 lengyel katolikust vártak Magyarországra.

A vizsgált lapok kifejezetten nagy terjedelemben foglalkoztak a kongresszus eseményeivel, a legapróbb részletekről is tájékoztattak, nem egyszer a címlapon, több képet közölve a misékről vagy magáról a fővárosról, melynek szépsége többször is publicitást kapott. (Igaz, ekkor nem csak a katolikusok találkozója volt kizárólag a magyarországi tudósítók témája, mert az e napokban elfogadott ún. I. zsidótörvény is komoly terjedelmet kapott a lapokban.) A sajtó többször utalt a két ország hagyományos barátságára is, kifejezve, hogy a lengyel zarándokok nagyszámú részvétele is az ezeréves barátság szimbóluma.

Tény, hogy a magyar szervezők ígéretet tettek, hogy nem fogják a rendezvényt propagandisztikus, illetve revíziós célokra használni, ám ettől függetlenül a lapok hasábjain mégis találkozhattunk a magyar-lengyel közös határra történő utalással. Politikai témák is gyakran szóba kerültek, így többször is negatívan publikáltak a nácizmusról, Hitlerről (aki nem engedte ki a német katolikusokat a birodalomból), valamint a kommunizmusról. A lengyel lapok többször is megemlékeztek pozitív benyomásaikról és a feléjük irányuló baráti szeretetről.⁶⁴

Más nemzet katolikusaival elvétele foglalkoztak a lengyel lapok, egy-egy utalást találhatunk a német és osztrák hívők eltiltásáról, valamint egy rövid cikkben a csehszlovákokra utaltak, miszerint 10 ezer vallásos polgár indult a szomszédos országból Budapestre.⁶⁵ A magyar lapok a vezető nyugat-európai sajtó visszhangjaira is kitértek, az MTI a nemzetközi sajtó anyagaival is foglalkozott, párizsi tudósítója arról tájékoztatta a hírügyenköseget, hogy a francia sajtó részletesen foglalkozott az eucharisztikus kong-

⁶³ Hlond bíboros avatja fel a szombathelyi Szent Quirin templomot. In: *Nemzeti Újság*, 1938. június 3. 10. p.; Hlond bíboros Szombathelyen és Pécsen. In: *Új Nemzedék*, 1938. június 8.

⁶⁴ Na Placu Bohaterów. In: *Polonia*, 1938. május 29. 5. p.

⁶⁵ 10 Tys. pielgrzymów z Czecho-Słowacji na Kongres Eucharystyczny. In: *I. K. C.*, 1938. május 27. 9. p.

resszussal,⁶⁶ és kitértek Hlond beszédére is, melyből kiemelték, hogy a lengyel bíboros szerint „Magyarország Európa közepén továbbra is bástyaként áll őrt a kommunista és keresztényellenes tanok veszélyével szemben.”

Zárszóként elmondhatjuk, hogy a kongresszus komoly tekintélynöveledést jelentett Magyarországnak,⁶⁷ és ebben a komoly létszámmal és a legfelsőbb egyházi vezetéssel Budapestre zarándokló lengyel katolikusoknak jelentős szerepe volt. Ezt erősítik azok a tények is, miszerint a lengyel delegációt már a pályaudvaron köszöntötte Serédi hercegprímás és Huszár korábbi miniszterelnök, továbbá a budai várban megtartott kormányzói fogadáson Hlond prímás Horthy Miklósné mellett foglalt helyet.

⁶⁶ *MTI. Napi hírek*, 1938. május 28. – MNL. OL. K 428.

⁶⁷ GERGELY, 1988. 105. p.

Egy katolikus főpap vívódásai. Hamvas Endre csanádi püspök és az államhatalom, 1961–1964¹

Sági György

Az alábbi írásomban különböző források, köztük Rátkai Jánosnak, a Csongrád Megyei Tanács VB. Titkárság egyházügyi főelőadója jelentéseinek² elemzésével, felhasználásával szeretnék rávilágítani arra, milyen nehézségekkel kellett szembenéznie a korabeli főpapoknak, jelesül Hamvas Endre csanádi püspöknek (1944-1964), a későbbi kalocsai érseknek (1964-1969), ha híven akarta szolgálni Egyházát és hívei javát, de ugyanakkor a fennálló, az Egyházzal szemben intoleráns politikai rendszer által irányított államhoz is lojalitást kellett mutatnia, hogy apostolutódi feladatait a lehető legnagyobb mértékben el tudja látni. Az, hogy mely főpásztor mennyire tudott megfelelni eme kényszerű elvárásoknak, természetesen személyfüggő volt, de annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy lelkileg igen nagy vívódásokkal járhatott korabeli püspökeink számára, ha egyúttal lelkipásztori hivatásuknak is meg kívántak felelni.

Hamvas Endre még 1944-ben került az egyik legrégebbi magyar egyházmegye élére, Szent Gellért püspök székébe. Mindszenty József veszprémi és Kovács Sándor szombathelyi püspökkel együtt szentelte Serédi Jusztinián hercegprímás Esztergomban.³ Más püspökökhöz képest kevesebb megpróbáltatással élte át a Rákosi-rendszert, bár 1951. június 23-án ő is rövid időre házi őrizetbe került,⁴ Shvoyhoz, Péteryhez és Badalikhöz hasonlóan. Más főpap-társait koncepciós perek keretében elítélték (Mindszenty, Grósz), internálták (Badalik, Pétery), így püspöki minőségükben nem működhetek egyházmegyéikben, azaz akadályozta-

¹ A tanulmány az NN-82307-es OTKA projekt támogatásával készült, az MTA-PPKE „Lendület” Egyháztörténeti Kutatócsoport keretében. Ezúton is szeretném megköszönni észrevételeit és tanácsait Tóth Krisztinának, Tusor Péternek és Gárdonyi Máténak.

² Rátkai János egyházügyi főelőadó azon Csongrád Megyei Levéltárban található jelentései, melyekben szó esik Hamvas Endre csanádi püspökről, püspökkari elnöksége idejéből, a tárgyalt időszakban: Magyar Nemzeti Levéltár. Csongrád Megyei Levéltár (továbbiakban: MNL. CsML.) XXIII. 2. c. (50-86) (= Csongrád Megyei Tanács VB. Titkárság Egyházügyi főelőadó) I. negyedévi jelentés 0013/13/1962. TÜK. sz. (április 18.) (továbbiakban: RÁTKAI I.); III. negyedévi jelentés 0013/21/1962. TÜK. sz. (október 3.), (továbbiakban: RÁTKAI II.); IV. negyedévi jelentés 0013/25/1962. TÜK. sz. (december 30.), (továbbiakban: RÁTKAI III.); II. negyedévi jelentés 0027/10/1963. TÜK. sz. (július 13.), (továbbiakban: RÁTKAI IV.); MNL. CsML. XXIII. 2. c.(34-83) Papi személyek külföldi utazásáról 0027/15/1963. TÜK. sz. (november 22.); 0013/24/1962. TÜK. sz. (november 30.)

³ A beiktatásról ld. egykorúan: Serédi Jusztinián három új püspököt szentelt fel Esztergomban. In: *Magyar Világhíradó*, 1944. április. Filmhíradók Online: [http://filmhíradok.nava.hu \(7/1050.\)](http://filmhíradok.nava.hu (7/1050.)) – 2012. március.

⁴ BOZSÓKY PÁL GERŐ – LUKÁCS LÁSZLÓ: Az elnyomatásból a szabadságba. Az egyház Magyarországon, 1945-2001. Bp., 2005. (továbbiakban: BOZSÓKY–LUKÁCS, 2005.) 69. p.

tásuk ténye (*impeditus*) állt fenn, mások pedig csak *persona non grata* megtúrt személyek voltak (Endrey, Kisberk, különösen Shvoy⁵).

Hamvas püspök egyházpolitikájában Czapik Gyula⁶ egri érsek álláspontjához állt közelebb, ami a *modus vivendire* törekvést, az állammal való szükségszerű tárgyalásokat részesítette előnyben a Mindszenty-féle ellenállással szemben. Mindemellett akadályoztatott püspök-társaik érdekében is igyekeztek lehetőségeik szerint megtenni, amit lehetett. Czapikkal kapcsolatban mindenképpen meg kell azonban említeni itt, hogy 1948-ban a tárgyalásokat még ő is a hercegprímás beleegyezésével kezdte meg, noha Mindszenty ettől függetlenül kezdetektől fogva gyanakodott, ahogyan Balogh Margit fogalmaz, „mi állhat a kommunisták hirtelen támadt megegyezési szándéka mögött?”⁷

Rátkai János informálódásai

Rátkai János, a Csongrád Megyei Tanács VB. Titkárság egyháziügyi főelőadója 1962-től⁸ töltötte be ezt a munkakört, korábban a második Kádár-kormány miniszteri biztosa volt a Csanádi Egyházmegyében.⁹ Információit elsősorban az általa „pozitív papságnak” nevezett, pártállamhoz lojális papoktól szerezte, de más személyekkel – például Hamvas püspökkel – folytatott megbeszéléseinek is nagy hasznát vette, hogy minél jobban átlássa az egyházpolitikai kérdéseket, és befolyásolni tudja azok menetét. Miniszteri biztosi hivatalából való távozását követően – mint írja jelentésében – a helyzete igencsak megváltozott, mivel nehezebben tudott forrásaival találkozni, mint amikor még bejáratos volt az aulába. Mindezek ellenére – a rendelkezésemre álló információk szerint – nem voltak fenn tartásai megváltozott funkciójával szemben, jóllehet a miniszteri biztosok korábban „ellenőrző hatalommal, a gyakorlatban pedig döntéshozatali hatalommal is föl voltak ruházva”.¹⁰

A főelőadó Rátkainak a hírekhez való hozzájutását az is nehezítette, hogy a püspök rossz néven vette és számon kérte papjain a vele való

⁵ Shvoy Lajos a Regnum Marianum templom első plébánosa volt 1918-tól, 1927 és 1968 között székesfehérvári püspök. 1947-től pápai trónálló. A II. világháború után kiépülő rendszer igyekezett elszigetelni. Ugyan nem internálták, de próbálták főpásztori munkájának végzésében korlátozni mozgásterét. Közeli jó kapcsolatban állt Mindszenty hercegprímással.

⁶ Czapik Gyula 1939 és 1943 között veszprémi püspök, majd 1956-os haláláig egri érsek.

⁷ BALOGH MARGIT: Kötélhúzás a kulisszák mögött. In: Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945-1989. Szerk.: Bánkuti Gábor – Gyarmati György. Bp., 2010. 43-80. p. (továbbiakban: BALOGH, 2010.) 49. p.

⁸ Fejérdy Andrásnál úgy szerepel, hogy 1959-től volt egyháziügyi főelőadó: FEJÉRDY ANDRÁS: Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat, 1959-1965. Bp., 2011. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok.) (továbbiakban: FEJÉRDY, 2011.) 325. p.

⁹ RÁTKAI I. 1. és RÁTKAI III. 6.

¹⁰ CASAROLI, AGOSTINO: A türelem vértanúsága. A Szentszék és a kommunista államok. (1943-1989) Bp., 2001. (továbbiakban: CASAROLI, 2001.) 135. p. Agostino Casaroli pápai diplomata, 1961 és 1967 között a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának helyettes titkára, majd 1967-től titkára. 1979-től pro-államtitkár. 1967-től karthagói címzetes érsek, 1979-től bíboros, ekkortól 1990-ig államtitkár.

találkozásait. Így az illető papokkal, úgy mint Pataky Kornéllal (később győri apostoli kormányzó, majd 1976 és 1991 között győri püspök) vagy éppen Szilas Józseffel (később püspöki helynök és nagyprépost) nem tudott hivatalos helyen, azaz a püspöki palotában találkozni. Ilyen formális találkozóra tehát csak ritkán volt alkalma a főelőadónak. 1962. április 18-án kelt jelentésében panaszosan írta meg azt is Hantos Mihálynak, a Csongrád Megyei Tanács VB. elnökhelyettesének, hogy a politikailag nem megfelelő püspöki megnyilvánulásokat sokkal nehezebben tudja megváltoztatni, mint korábban miniszteri biztosként; több munkájába és idejébe kerül, mire a kommunista rezsim számára azokat megfelelő irányba tudja terelni. A következőket írja egy ünnepi körlevél kapcsán: „A helyes mederbe történő körlevél kialakításáig Hamvas püspökön kívül 5 személlyel mintegy 14 alkalmi beszélgetés vált szükségessé.”¹¹ Az 1962-es év végi jelentésében – habár összességében meg volt elégedve elvégzett munkájával – ezúttal is még közölte, több nehézséggel kell megküzdenie, hogy az eseményekről, fontos ügyekről időben értesüljön, de gyakran ez nem sikerült neki még így sem. Rátkai országos jellegű ügyekben való értesülései hiányosságát részben Hamvas püspöknek irányában mutatott tartózkodó magatartásával magyarázta. Ehelyütt a főelőadó gyorsan még hozzá tette azt is mondandójához, – talán csak azért, hogy a maga munkáját szépítse –, hogy a püspöknek „ez a tartózkodás[a] nem egy esetben környezete felé is megnyilvánul”.¹² Ez persze a korszakban ez esetben érthető a főpap részéről, mivel arról nem lehetett tudomása, hogy ki az aki éppen nem csak a megyei tanács számára jelent, illetve szolgálat információt, és ki az, aki az állambiztonság számára jelentő beépített ügynök.

Meg kell jegyezni itt azonban, hogy az ügynökök jelentései között is igen nagy különbségek voltak. Egyesek csak jelentéktelen dolgokat írtak meg, általában csak azért, hogy elkerüljék az őket és családjukat érő esetleges retorziókat, mások ezzel szemben együttműködtek a rendszerrel, érdekből esetleg meggyőződésből. Az ügynökkérdés fejtegetése azonban most nem képezi tanulmányom részét. Az egyházügyi főelőadók által írt jelentések – rámutatva az egyházak helyi sajátosságaira – az egyházpolitikai lépések meghozatalánál segítettek a pártállam tisztviselőit. Egyértelmű különbség volt az ügynöki- és főelőadói jelentések között. Mivel a főelőadó ismert személy volt, kivédhető volt, hogy idő előtt megtudjon és továbbítsa valamit az Állami Egyházügyi Hivatalnak, ha azt az illető egyházi személy, jelen esetben Hamvas püspök nem akarta. Egy ügynökkel szemben ez esetben védtelen volt.

Hamvas Endre a püspöki kar élén

Hamvas püspök az 1961. október 3-án elhunyt Grósz József kalocsai érseket követte a Magyar Katolikus Püspöki Kar elnökségében, ezzel egy, a megelőző másfél évtizedben különösen megpróbáltatásoktól terhes pozícióba került. Serédi Jusztinián 1945-ös halála után Grósz kalocsai érsek látta el az elnökséget, majd rövid ideig az új hercegprímás, Mindszenty, 1948. december 26-i letartóztatásáig. Ezt követően 1951-es elítéléséig ismét

¹¹ RÁTKAI I. 1.

¹² RÁTKAI III. 6.

Grósz érsek vezette a püspöki kart, majd Czapik egri érsek, akinek 1956-os halála után immár harmadszorra látta el az elnöki teendőket, ettől kezdve 1961-ben bekövetkezett haláláig – az 1956-os rövid intervallumtól eltekintve, amikor Mindszenty bíboros néhány napig ismét átvehette a Magyar Katolikus Egyház vezetését a forradalom idején.

Rátkai jelentéseiben megállapítja, hogy Hamvas igen nagy változáson ment át a püspöki kar elnökévé való előrelépése óta, már nem egyértelműen a Czapik-féle irányvonalat követi. Elnökként végzett tevékenysége mélyen alulmaradt a pártállam által elvártaktól, tőle „várt rugalmasságot, frissességet, határozott pozitív kiállásokat [...] ezideig nem kaptunk, pedig tudott dolog az is, hogy Grósz érsek idejében a püspöki karon belül Hamvas püspök igen pozitív tevékenységet fejtett ki”. Hantosnak küldött jelentésében azon csalódottságának is hangot adott Rátkai, hogy annak ellenére, hogy a csanádi püspök korábban bírálta Grósz nehézségéért, Czapikot pedig a főelőadó meglátása szerint példaképének tekintette, joggal gondolhatták volna úgy, „hogy személye biztosíték lesz egy Czapik-vonal újraélesztésének”, lévén korábban a néhai egri érsek tárgyalótársa, akit „az állam-egyház közötti jóviszony megalapítójának [nevezett].”¹³ „Kiss János” fedőnevű ügynök egy 1962-es, nem keltezett jelentésében Rátkaival ellentétben dicsérte a csanádi püspököt, méltatva egyházkormányzati tapasztalatait, utalva több korábbi betöltött pozíciójára. „Kiss János” Hamvast alkalmas személynek tartotta, hogy a püspöki kart vezesse.¹⁴

Habár a helyzet nem ugyanaz, annyit mégis megállapíthatunk, hogy csakúgy, mint 1956-ban, amikor Grósz érsek lett a püspöki kar elnöke, szabadulását követően,¹⁵ úgy most 1961-ben Hamvas püspök sem tette azt, amit a pártállam elvárt tőle. Még akkor sem, ha természetesen a két magyar főpásztor személyisége különbözött is egymástól. Egy mondatban összefoglalva: Hamvas kevésbé volt távolságtartó, mint a kalocsai főpap, de ez nem jelenti azt, hogy mindenre rögtön rábólintott volna. Meg nem könnyítette a kommunista rezsim működését, amennyire tehetette húzta az időt, és erre időskori „feledékenységét” is felhasználta.¹⁶

Az úgy nevezett „haladó” papság részéről is érte bírálat Hamvast, mondván, nem működik együtt kellőképpen az állammal. A kommunistákkal közeli viszonyt ápoló Várkonyi Imre kalocsai főkáptalani helynök több Rátkaival folytatott megbeszélésen is hangoztatta a csanádi püspökről alkotott rosszalló véleményét, mely szerint „az elnöki tisztség átvétele óta

¹³ RÁTKAI I. 1-2.

¹⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL.) 3. 1. 2. M-30613/1. „Kiss János” fn. ügynök. 213. „Kiss János”: Timkó Imre teológiai tanár, 1975 és 1988 között hajdúdorogi görögkatolikus püspök és a miskolci exarchátus apostoli kormányzója. Ld.: MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS: A II. Vatikáni Zsinat és a magyar elhárítás. In: SZTE BTK Vallástudományi Tanszék honlapja, online: <http://www.vallastudomany.hu> – 2012. január) (továbbiakban: MÁTÉ-TÓTH, 2001.); FEJÉRDY, 2011.

¹⁵ Ld. részletesen: KÁLMÁN PEREGRIN: Enyhülésből a diktatúrába. 1. Grósz József visszatérése a püspöki kar elnöki tisztségébe. In: Uő: Dokumentumok Grósz József kalocsai érsek hagyatékából, 1956-1957. Bp., 2011. 13-20. p. Vö. még: A Grósz-per előkészítése, 1951. Sajtó alá rend.: Szabó Csaba. Bp., 2001.

¹⁶ Vö. FEJÉRDY, 2011. 182. p.

Hamvas püspök vajmi kevéssel segítette az állam és az egyház jó együttműködését”. A főelőadó a püspököt bírálóktól hallotta az alábbi ironikus megjegyzést is: „Mi az, ha valaki a püspöki kar elnöke lesz, azzal együtt jár, hogy egyben teljesen visszavonul?”¹⁷

Hamvas püspök két tűz között

A 2004-ben elhunyt Bozsóky Pál Gerő ferences történész így jellemezte 1993-ban eredetileg francia nyelven megjelent munkájában a püspöki kar élére kerülő csanádi püspököt: „»hasznos«, de minden valódi tekintélyt vagy befolyást nélkülöző személy volt. Ezzel szemben jogi helyzeténél fogva »elfogadható« közvetítő lehetett” a korabeli Magyarországon.¹⁸ „Kiss János” ugyancsak megállapította Hamvas püspökről, hogy „egyéniségének adottságai, helyes és reális meglátásai a konkrét helyzetről valóban alkalmassá teszik erre a hivatalra”.¹⁹ Ezt úgy is értelmezhetjük, levezetve az ügynök jelentéséből, hogy a fennálló körülmények között egy megfelelő személy állt a magyar püspökök élén, aki amellet, hogy az állammal lehetőség szerint jó viszonyra törekedett, az egyházi érdekeket sem hagyta figyelmen kívül.

A vezetői képességek tekintetében Rátkai János akkori Csongrád megyei egyházügyi főelőadó úgy vélte, hogy „Grósz idejében a püspöki karon belül szekundásnak kitűnő volt, de most a rábízott zenekarban nagyon bizonytalan primás”. A főpapot két tulajdonsággal jellemezte: makacsság és tétovázásra való hajlam. Ezeket vezető személy esetében egyenként is rossznak, „együttesen pedig egyenesen zavart okoz[ónak]” tartotta. Mindezek ellenére még így is úgy vélte, hogy a pártállam szempontjából Grósz Józsefhez képest könnyebb tárgyalópartner Hamvas Endre, de jelentésében nem felejtette el hangsúlyozni annak szükségességét, hogy a püspököt „nagyobb pozitív támogatókkal” vegyék körül a püspöki karon belül. Így az egyházpolitikai döntések meghozatalánál gyorsabban elérhetik, hogy a főpásztor, mint a püspöki kar elnöke a rendszer számára megfelelő irányban lépjen. Itt elsősorban Várkonyi Imre kalocsai főkáptalani helynökre, Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzóra és Cserháti József pécsi káptalani helynökre gondolt a főelőadó.²⁰

A rezsim szempontjából hátrányosnak nevezte a főelőadó a csanádi püspök húgainak (Hamvas Ilona, Mária, Hermin) aulában való jelenlétét, mivel azok „a szokásos női »logikából« származó féltésből sokszor megzavarják” bátyjukat. A hölgyek ugyanis mindig ijedten fogadták, amikor fivérüket kommunistának vagy éppen a kommunistákat támogató

¹⁷ RÁTKAI I. 2.

¹⁸ BOZSÓKY–LUKÁCS, 2005. 81. p.

¹⁹ ÁBTL. 3. 1. 2. M-30613/1. „Kiss János” fn. ügynök. 213. p.

²⁰ RÁTKAI I. 2. Várkonyi Imre 1961 és 1964 között kalocsai főkáptalani helynök. 1963 és 1971 között országgyűlési képviselő, amiért is az Apostoli Szentszék kiközösítette. Brezanóczy Pál 1945 és 1948 között a kassai püspökség magyarországi részeinek általános helynöke, később rozsnyói apostoli kormányzói helynök, 1952 és 1959 között egri érseki, majd főkáptalani helynök. 1959-1969-ig Eger (és a csatolt részek) apostoli kormányzója. 1969-től 1972-ig egri érsek. Cserháti József 1961-től pécsi káptalani helynök, 1964-től melzi címzetes püspök és pécsi apostoli kormányzó, majd 1969 és 1989 között pécsi püspök. 1994-ben hunyt el.

vörös püspöknek nevezték egyes külföldi sajtótermékekben, vagy éppen az állam által „reakciónak” titulált körökben. Rátkai mindazonáltal kénytelen volt tudomásul venni, hogy családon belüli ügyekben nem tud befolyásával élni.²¹

1962. október 3-án kelt jelentésében egy a pártállam szempontjából sokkal kedvezőtlenebb állapotra hívta fel a Prantner József elnök által irányított Állami Egyházügyi Hivatal, a Csongrád Megyei MSzMP Agitációs és Propaganda Osztályát vezető Szilágyi Júlia, Dán István Csongrád megyei rendőrfőkapitány, a Szegedi Városi MSzMP Agitációs és Propaganda Osztályát vezető Szögi István, valamint a már korábban is említett Hantos Mihály Csongrád Megyei Tanács VB. elnökhelyettesének figyelmét. Azaz, a szegedi aulában „2-3 papi személy fékező erő[ként]” hat, nem szolgálja az állam és az Egyház jó együttműködését. Rátkai főelőadó ezeknek a papoknak a jelenlétét károsnak tartotta, mivel számára és az Állami Egyházügyi Hivatal számára is gondot okoztak, mondván ráhatásukkal rossz irányba terelték Hamvas püspököt. Két – a rendszer által nem „haladónak” tartott – papot Rátkai külön ki is emelt: Magyar Károly spirituálist (szemináriumi lelki igazgatót), a csanádi püspök gyóntatóját és a már nyugállományban lévő Sopsich János volt püspöki irodaigazgatót. Utóbbi különösen nagy fejfájást okozott az egyházügyi főelőadó számára; Magyar atya esetében viszont nyugalommal vette tudomásul, hogy a püspök 1962. szeptember 1-jén szemináriumi spirituális tisztsége alól felmentette gyóntatópapját.

Az azonban nem derül ki Rátkai jelentéséből, hogy ebben mekkora szerepe volt – ő a felmentés tényét csak közli. Arra következtettek, hogy Hamvas a menesztéssel esetleges előnyöket várhatott a pártállam részéről. Azaz enged is, de cserébe vár is valamit. Sopsich atyával a főpásztor szinte napi rendszerességgel találkozott, ami még rosszabb, mármint persze Rátkai álláspontja szerint, hogy nemegyszer naponta kétszer vagy akár háromszor is. Az idős pap szavára sokat adott a püspök, „vele szemben végtelenül gyenge és elnéző” magatartást tanúsított. Ezzel „nemcsak Hamvas püspök felé okoz gondot, [már ami az Egyház állammal való pártállam által megfelelőnek tartott együttműködését jelentette], hanem általában az aula egész munkájára sokszor fékezőleg nyomja rá bélyegét” – vázolta Sopsichcsal szembeni kifogásait az egyházügyi főelőadó.²² Feltételezhetően a jelentés címzettjeitől nem várt intézkedést, csak tájékoztatta őket, ha esetleg később mégis lépni kéne a fékező személyekkel szemben.

Szilás József szemináriumi rektor és Molnár Antal kanonok Hamvas püspök korábbi bizalmi emberének, az amnesztiával szabadult Havass Géza volt püspöki számvevőnek a Szegedi Dómhöz segédlelkészi minőségben történt helyezését ugyancsak elhibázott lépésnek tartotta, azaz hogy így a püspök közvetlen közelébe került. Szilás véleménye szerint „olyan plébánián, ahol a vezető plébános [Molnár Antal] nap mint nap fáradozik a békemozgalom ügyében, egy büntetett előéletű pap szolgálata a jövőben ezt egyáltalán nem fogja tudni segíteni, illetve visszahúzó erőként is hathat”. Rátkai ehelyütt jelentésében megjegyzi, hogy meglátása szerint

²¹ RÁTKAI I. 2-3.

²² RÁTKAI II. 3.

Havass papi szolgálata már nem jelent veszélyt az állam számára, a pappal való „foglalkozásomon keresztül – különösebb probléma nem fog felszínre kerülni”. Szilas atya Havass-sal kapcsolatos negatív véleményét az egyháziügyi főelőadó a két pap között már korábban fennálló nézeteltérésekből fakadónak nevezte, ezért a rektor véleményének nem tulajdonított nagyobb jelentőséget.²³

Az amnesztia-rendelet (Elnöki Tanács 1963:4. sz. közkegyelmi rendelete²⁴) kapcsán Rátkai János röviden megemlíttette, hogy azt Hamvas püspök korábbi beadványára történt intézkedésnek tekintette, „és jóleső érzéssel vette tudomásul [...], hogy [...] nemcsak saját papjai”, mint Havass Géza atya, „hanem a többi érintett egyházmegye papsága is részesült amnesztiában”. Szilas rektornak ez esetben is rossz véleménye volt a szerinte „elhamarkodottnak mondható” amnesztiáról, mivel azzal, hogy a pártállam szemszögéből nem haladó szellemiségű papok szabadultak, „ez semmi esetre sem fogja segíteni a papi békemozgalmat”. Havassról Szilas Rátkainak itt is elmondta, hogy „nem kellett volna szabadlábra helyezni, mert még annyira eleven nemcsak papi körökben, hanem világiak között is, államellenes cselekedete”, így tehát következtetésképpen további fogva tartása lett volna kívánatosabb Havassnak.²⁵ 1961. június 25-én ítélte el koncepció perben a Fővárosi Bíróság a Regnum Marianum közösséget vezető Emődy László atya által irányított „államellenes összeesküvést” szervező csoport tagjaként. A per milyenségét jól mutatja, hogy Havass és Emődy a tárgyaláson találkozott egymással életében először, de Emődy a per más vádlottjait (Lénárd Ödön, Ikvay László) is csak látásból ismerte.²⁶

Moszkvai Leszerelési és Béke-világkongresszus

Rátkai Hamvas Endre Moszkvába, a Leszerelési és Béke-világkongresszusra történő kiutazásával kapcsolatban is – a korábban már említett – tétovázásra hajlamos magatartását emelte ki Grósz érsek halálának első évfordulóján kelt jelentésében. E mögött a viselkedés mögött azonban sokkal összetettebb dolog állt, ami meglátásom szerint elsősorban a püspök lelkiismereti vívódásaira vezethető vissza. Kétségtelenül a csanádi főpásztor nehéz helyzetben volt, ha Egyházához is hú akart maradni, de a pártállammal sem akart újabb konfliktusba keveredni. Amíg 1962. április 18-i jelentésében Rátkai még azt írta, hogy „nem sok reményt látok az irányban, hogy részvételére feltétlenül számíthatunk”²⁷

²³ RÁTKAI IV. 2-3.

²⁴ 54 börtönbüntetésre ítélt pap és szerzetes nyerte vissza szabadságát. Az Egyházzal való tárgyalások mielőbbi megkezdése, az állam jó szándékának bizonyítására kívánták felhasználni az amnesztia-rendeletet. Ld.: SZÁNTÓ KONRÁD: A kommunizmusnak sem sikerült. A magyar katolikus egyház, 1945-1991. Miskolc, 1992. 59. p. Vö. még: HETÉNYI VARGA KÁROLY: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. I-III. köt. Abaliget, 1992-1996.

²⁵ RÁTKAI IV. 2.

²⁶ HAVASY GYULA: Magyar katolikusok szenvedései, 1944-1989. Bp., 1990. (továbbiakban: HAVASY, 1990.) 183. p.; BOZSÓKY-LUKÁCS, 2005. 230. p.; Villámsugár, fedőnév: „Fekete hollók”. Pillanatképek a katakomba-cserkészlet élete történéseiből. Szerk.: Várnagy Elemér. Bp.–Medgyesegyháza, 2004.

²⁷ RÁTKAI I. 4.

addig október 3-án már a püspök kongresszuson volt felszólalásáról emlékezett meg, amit maga Hamvas is sikeresnek nevezett. Addig azonban sok időnek kellett még eltelnie, amíg sikerült meggyőzni Hamvast, hogy mindenképpen vegyen részt az eseményen.

Ebben az időben, mint a keleti blokk államaiban általában, az egyházakban két irányzat volt, így hazánkban is. Az egyik a kommunista rezsim által reakciónak ítélt és maradi, a másik pedig az államhű „haladó” papságot tömörítő (általában békepapi) vonal. Természetesen az irányzatokon belül is többféle árnyalat mutatkozott, akár személyenként is változhatott, hogy ki milyen mértékben hajlandó együttműködni vagy éppen nem együttműködni az ateista állammal. Az ellenálló papságon belül külön meg is különböztethető passzív és aktív rezisztencia. Mivel most a kommunista Rátkai János jelentéseit elemzem, aki államhű és „reakciós” papokról ír, így külön nem térek ki arra, hogy milyen véleménye volt a passzív és aktív ellenállónak. Erre a vizsgált források alapján nem is tudnék, így csak a két csoportot, az állammal együttműködőt és ellenállót említem írásomban. Előbbiek nem minden országban – Romániában országon belül sem Márton Áron erdélyi püspöknek köszönhetően – rendelkeztek azonosan nagy befolyással, Csehszlovákia és hazánk kivételnek számított, itt még reprezentációs feladatokat is kaptak az államtól.²⁸ Mint tudvalevő, például Beresztóczy Miklós még az Országgyűlés alelnöki tisztjét is betöltötte 1961 és 1973 között, vagy például Josef Plojhar csehszlovák egészségügyi miniszter volt 1948 és 1968 között.²⁹ E két főcsapás mezsgyéjén volt kénytelen tehát lavírozni Hamvas Endre csanádi püspök, a Magyar Katolikus Egyház az idő szerinti feje. Egy főpásztornak ilyen esetben nagy megpróbáltatásokon kellett átmennie, ha meg akart felelni mindenkinek. Hamvas mint püspök igyekezett az Egyház érdekeit – amennyire csak lehetséges volt – szem előtt tartani; mint állampolgár pedig az államnak is – amennyire még lelkiismerete megengedte – engedelmeskedni, ha annak egyes egyházellenes intézkedéseivel – csakúgy, mint Grósz korábban – nem is értett egyet, mégis enyhébben szólalt fel kalocsai elnök-elődjéhez képest. Röviden, a konfliktus-kerülésre helyezte a hangsúlyt a püspöki karon belül a korábban már említett Czapik-féle *modus vivendire* törekedve.

Rátkai a püspök Moszkvába történő kiutazása körüli ingadozását a főpap korábban már említett határozatlanságában látta. Annak érdekében, hogy rávegyék a békekongresszuson való megjelenésre, hogy meggyőzzék, Prantner József az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke is felkereste Szegeden Hamvast, majd Várkonyi kalocsai főkáptalani helynök is járt nála. Nem sokkal az utóbbi pappal történt megbeszélése után az utazással

²⁸ GÁRDONYI MÁTÉ: Túlélés – együttműködés – ellenállás. A katolikus egyház stratégiái a „népi demokráciában”. In: Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945-1989. Szerk.: Bánkúti Gábor – Gyarmati György. Bp., 2010. 31-42. p., 37. p.

²⁹ Beresztóczy Miklós 1939-től politikus, 1950-ben esztergomi főkáptalani helynök, majd 1951-1956-ig általános helynök. 1957 és 1973 között országgyűlési képviselő, amiért ki is volt közösítve. Josef Plojhar „csehszlovák” békepap, 1945-től politikus. A csehszlovák parlament tagja 1948-1960-ig, majd 1976-tól 1981-ben bekövetkezett haláláig. Beran érsek, majd XII. Pius kiközösítéssel sújtotta.

kapcsolatban ugyan igenlő választ adott, de ennyiben is maradt, az Állami Egyháziügyi Hivatal számára hivatalosan nem adott semmilyen választ. Hamvas püspök az utazással szembeni fenntartásokat abban látta, úgy fogalmazta meg, hogy ő „a szentatyától mégis csak függőben van és az nem jó, ha ő olyan területre kalandozik el, amely a pápának idegen”. Itt utalt az 1958-as moszkvai útjára,³⁰ amikor a pápa emiatt megrovásban részesítette. Azok, akik az utazás mellett érveltek, ekkor felhívták a püspök figyelmét arra, hogy XXIII. János pápa egyházpolitikája nagyban különbözik elődje, XII. Pius egyházvezetésétől.³¹

Amikor éppen nem a pápára hivatkozva vonakodott kiutazni Moszkvába, akkor megromlott egészségi állapotát, öregségét emelte ki visszatartó okként Hamvas püspök. Rátkai főelőadó itt nem mulasztotta el szónak tenni jelentésében, hogy „a vatikáni zsinaton való esetleges részvételnél már nem számítana a megrendült egészségi állapota, miszerint feltétlen törekvése ma is, hogy ott részt tudjon venni”. Azonban azt is érdemes figyelembe venni, hogy Hamvas Endre tarthatott attól is, hogy, az ősszel összeülő zsinaton, azzal ha most elutazik Moszkvába, túlságosan elszigetelődhet a többi résztvevő zsinati atyától, elsősorban a nyugatiaktól. Félő lehet, hogy nem tekintenének rá ugyanúgy, mintha tartana egy kis távolságot. Mint utólag már tudjuk – habár valószínűleg ez a moszkvai úttól független –, ez a félelem be is igazolódott. A jelentés ezen fentebb idézett részéből világossá válhat számunkra, hogy a csanádi főpásztor, ha nem éri a külső ráhatás, akkor nagy valószínűséggel nem utazott volna ki a Moszkvai Leszerelési és Béke-világkongresszusra – ezen nem változtat az a tény, hogy az út után maga is pozitívan értékelte az azon való jelenlétét, melyről később a *Népszabadság* 1962. július 17-i számában nyilatkozott Lovászi Ferenc kérdéseire válaszolva Szegeden.³² „Meggyőződése, hogy e nagy fontosságú tanácskozás nem suhan el nyomtalanul az emberiség lelkiismerete fölött” – méltatta a gyűlést. „Olyan hangulatot, ébresztő gondolatokat áraszt messzi világrészekben is, amely új hullámokat ver a népek lelkében, szívében. Hatása magasabbra emeli és biztosabb vizekre vezetheti az emberiség veszélyeztetett hajóját.”³³ A cikk egyéb részei lényegében úti- illetve élménybeszámoló arról, hogy milyen különféle nemzetiségű, vallású, bőrszínű emberekkel ismerkedett meg a püspök. Felelevenítette a korábbi moszkvai útját, amikor először tapasztalta a püspök a metróban, hogy milyen a mozgólépcső. A cikk egyértelműen propaganda céllal íródott, azt kifejezendő, hogy milyen jó az állam és az Egyház viszonya. A püspököt lényegében csak felhasználták, mint eszközt.

³⁰ 1958. április 20. és május 10. között Hamvas püspök vezetésével 30 fős egyházi (katolikus, református, evangélikus) delegáció járt Moszkvában és a balti államokban. Ld.: FEJÉRDY, 2011. 342. p. (Rátkainál tévesen 1957-es útról van szó.) Részletesen írt korábban a papságra és a hívekre gyakorolt hatásról, valamint a moszkvai útról, amelyen a kiutazók többsége ekkorra már beszervezett ügynökként tevékenykedett: SZABÓ CSABA: Magyarország és a Vatikán. Egyházpolitika a hatvanas években. In: „Hatvanas évek” Magyarországon. Szerk.: Rainer M. János. Bp., 2004. 63–95. p.

³¹ RÁTKAI I. 3.

³² RÁTKAI I. 3.. RÁTKAI II. 2.

³³ LOVÁSZI FERENC: Dr. Hamvas Endre csanádi püspök a leszerelési és béke-világkongresszusról. In: *Népszabadság*, 1962. július 17.

A püspök maga az 1962. július 9. és 14. között megrendezett kongresszus második napján emelkedett szólásra.³⁴ Latin nyelven elmondott beszédében hangsúlyozta, hogy ő, mint a Római Katolikus Egyház püspöke szólal fel, aki „mint ilyen, állásomnál fogva szolgálója vagyok a békének”. Jézus Krisztus szavait idézte, miszerint „a békét hagyom nektek, az én békémet adom nektek” (Jn 14,27) – tehát neki, mint püspöknek, és rajta kívül az egész Egyháznak ezáltal kötelessége is a békén munkálkodni, arra törekedni, mint ahogy azt I. (Nagy, Szent) Leó pápa tette, mikor a hun Attilát visszafordította, és ahogyan a békére törekszik XXIII. János pápa is. „Sajnos az ilyen törekvések gyakran meghiúsultak egyes fejedelmek és állami vezetők rosszindulata és imperialisztikus törekvései miatt” – használta itt a politikai baloldalon gyakran hangoztatott kifejezést. A következőkben pedig optimistán hangsúlyozta szójátékban: „A népek [...] ma már nem tétlenül ábrándoznak a békéről, hanem elszántan egyesülnek a háború megakadályozására, és legkeményebben követelik az általános leszerelést.” Röviden az atomfegyverek veszélyére is kitért, majd a pénz helyes felhasználására hívta fel a jelenlévők figyelmét, címezve ezt a hidegháborúban résztvevő nagyhatalmaknak – meg nem nevezve őket –, hogy ahelyett, hogy a költségeket a fegyverekbe fektetnék, hasznosabb és üdvösebb lenne az elmaradott, gyakran éhező népek megsegítése: „Nemde az effajta nagylelkűség inkább becsületére válnék a civilizált népeknek, mint a gyengébbek kizsákmányolása és szolgaságban tartása.” Majd a hidegháború kifejezés alkalmazása nélkül a fennálló helyzet nehézségeire utalva kifejtette, hogy „a bizalmatlanságot le kell győznie az emberi együttérzésnek és abból a szolidaritásból folyó tudományos, kulturális termelési és egyéb barátságos érintkezéseknek, nem utolsósorban a testvériség érzésének”, amely neki és püspök-társainak feladata és kedves kötelessége. Beszédét egy Szent Ágoston idézettel zárta, miszerint: „Nagyobb dicsőség a háborút megölni szóval, mint az embereket fegyverrel.” Ezzel arra utalt, hogy inkább tárgyaljanak a szembenálló felek, mintsem egymást öljék, szembehelyezkedve ezzel az ötödik parancsolattal.

Visszatérve Rátkai János egyházügyi főelőadóra, ő feltételezte, de ezt bizonyítani – hiába próbálta – nem tudta, hogy a Hamvas-nővérek, valamint Magyar Károly és Sopsich János atyák is a kiutazásról igyekeztek lebeszélni a püspököt. Ha ez így is volt, végül akkor nem jártak sikerrel.³⁵ Rátkai a következőképpen foglalta össze Hamvas moszkvai útját, amivel kapcsolatban nagy megelégedéssel nyugtázta, hogy meglátása szerint a hívek körében is kedvező hangulatot váltott ki: „Ennek megfelelően munkám eredménnyel járt, mivel Hamvas püspök nemcsak részt vett a világkongresszuson, hanem ott pozitívan meg is nyilatkozott a béke és a leszerelés mellett.”³⁶ A kongresszuson rajta kívül Brezanóczy Pál és Beresztóczy Miklós vett részt, képviselve a Magyar Katolikus Egyházat.

A papság véleménye a kiutazásról különböző volt, függött attól, hogy az illető atya az államhoz hű vagy pedig a pártállam szemében reakciós csoportba tartozott. Az előbbieket, a „haladó” papság pozitívan értékelte a

³⁴ Hamvas püspök teljes beszéde: *Népszabadság*, 1962. július 11.

³⁵ RÁTKAI I. 3., RÁTKAI II. 3.

³⁶ RÁTKAI II. 1-2.

püspök moszkvai felszólalását, széles körben terjedt az ő körükben, hogy „mennyire megbecsülték ott Hamvas püspököt, milyen tisztelettel, figyelemmel vették körül”, ami végső soron az egész katolikus Egyháznak szólt. Úgy gondolták ők, hogy a főpap ezzel „a tevékenységével nagyban hozzájárult az állam és egyház közti viszony további javulásához”. A papok „reakciós” csoportja szerint ezzel Hamvas csak azt akarta biztosítani, hogy utána Rómába is kiutazhasson a II. Vatikáni Zsinatra (1962–1965). Az egyes, közénk tartozó papok szájából kevésbé barátságos megállapítások is napvilágot láttak, úgymint: „A kommunista püspök elment Moszkvába.” Az ilyen vélemények mögött viszont feltehetően az őket a rezsim által ért sérelmek húzódtak meg, arra adott válaszok voltak, melyeknek következményei, hogy a rendszerrel tárgyaló, olykor kényszerűen a rendszernek engedő püspök az elveikből nem engedő papság felől ennyire lesújtó kritikát kapott. Ide tartozó szóbeszéd volt az is, hogy „Hamvasnak ki kellett mennie Moszkvába, hiszen nem volt más választása, de vissza csak akkor jön, ha engedik”.³⁷ Véleményük szerint a püspök kizárólag azt tette, illetve teszi, amit mondanak neki, saját döntése magától nem lehet és nincs is. Hamvasra nézve ez az álláspont sem túlzottan kedvező, *quasi* bábpüspöknek van lefestve, ami bár természetesen így igaz, gyakran kapott külső ráhatásokat, olykor talán erőseket is, végső soron azonban ő volt a döntéshozó. Hipotézisem az, hogy ha végül úgy döntött volna, hogy nem utazik ki, akkor az Állami Egyházügyi Hivatal hiába akarta volna, hogy Moszkvába menjen, ebben az esetben még ők sem tudtak volna erőszakot alkalmazni, mint ahogy fentebb szerepel is Rátkai kezdeti véleménye arról, hogy nem számít arra, hogy sikerül meggyőzni a főpásztort. Következtetésképpen a püspöknek a kiutazás – mindenféle ilyen és olyan tanácstól függetlenül – a saját döntése kellett, hogy legyen. Kétségtelen, hogy ettől a lépésétől előnyököt várhatott az Egyház számára. Így megállapítható, hogy valamennyi papi irányzat véleményében volt, illetve van igazság, azaz Hamvas püspök remélhette, hogy a kiutazással a Magyar Katolikus Egyház számára kedvező reakciót kap az állam részéről, és amit különösen fontosnak tartott Szent Gellért utódja, hogy az 1962. október 11-én kezdődő II. Vatikáni Zsinatra kiutazhat kollégáival együtt. Ez, mint tudjuk csak részben valósult meg, hiszen az első ülészen a zsinati delegációt vezető Hamvas Endre csanádi püspökön, püspökkari elnökön kívül csupán Kovács Sándor szombathelyi püspök vehetett részt zsinati atyaként, Brezanóczy Pál egri apostoli kormányzó pedig zsinati szakértőként. Hamvas a későbbiekben is próbált közbenjárni egyes püspök-társai érdekében, hogy a zsinatra kiutazhassanak – többek között az agg Shvoy Lajos székesfehérvári püspök esetében, de ez a próbálkozás sikertelennek bizonyult.³⁸ A három főpap jelenléte a zsinaton a Hamvas által elért kompromisszumos eredmény volt. Azt viszont, hogy valamennyi magyar főpásztor a későbbiekben legalább az utolsó ülészen részt vehessen,

³⁷ RÁTKAI II. 2.

³⁸ ÁBTL. 3. 1. 2. M-24.450. „Tömör János” fn. ügynök. 261. p.; FEJÉRDY, 2011. 50-53. p.

sem neki, sem Pericle Felici samosatai címzetes érsek, zsinati általános titkárnak sem sikerült kiharcolnia a magyar kormánytól.³⁹

Hamvas Endre és Franz König a Mindszenty-ügy kapcsán

Még mielőtt rátérnék az 1964-es részmegegyezésre, mindenképpen szót szeretnék ejteni a hatvanas évek elejére egyre inkább kiélesedő Mindszenty-kérdésre, Hamvas Endre püspöknek a hercegprímás ügyéhez történő kapcsolódására. Fejérdynél szerepel egy helyütt, hogy a Mindszenty-ügy megoldásával a bíborosi birétum megszerzését remélte a maga részére.⁴⁰ Mint köztudomású, a pápa – az Alfons Gorbach kancellár vezette osztrák kormánnyal egyetértésben – Franz König bíboros, bécsi érseket küldte Magyarországra az Amerikai Egyesült Államok Követségén, ugyan idegen állam fennhatósága alatt, de mégiscsak hazája földjén belüli száműzetésben élő magyar kardinálissal folytatandó megbeszélésre. A találkozó Hamvas püspök, püspökkari elnök közvetítésével, s természetesen a második Kádár-kormány (1961-1965) tudtával valósulhatott meg. Königet ő hívta meg Magyarországra – bár Casaroli tudomása szerint a kormány nem kapott közvetlen tájékoztatót az osztrák bíboros Magyarországra érkezésének időpontjáról, még Opilio Rossi ancyrai címzetes érsek, bécsi apostoli nuncius is csak utólag értesült arról. Hamvassal ekkor nem találkozott König, holott a csanádi püspök számított rá.⁴¹ A Mindszentyvel 1962. április 18-án folytatott beszélgetésen a hercegprímás Hamvast és a püspöki kar jelentős részét bírálta, mivel ők „mindent normálisnak, korrektnek hirdetnek”. König egyetértve kollégájával, a csanádi püspököt „meghunyászkodónak” nevezte. A bécsi érsek a pápa üdvözlését és a zsinatra szóló meghívóját adta át a magyar főpapnak.⁴² „A követség alkalmazottai elmondták: egyetlen látogatót sem fogadhat, csak gyóntatója keresheti föl havonta egyszer. Azonnal bekapcsolta a rádiót, teljes hangerővel, hogy a lehallgató készülékeket semlegesítse. [...] Rögtön megéreztem, mennyire vágyik arra, hogy végre beszélhessen valakivel.” – olvashatjuk König bíboros Lukács Lászlónak 1992-ben adott interjújában az osztrák kardinálisnak a hercegprímással való első találkozásjáról. Ekkor a követség elhagyásának kérdése szóba sem került kettejük között.⁴³

1963 áprilisában König ismét Magyarországra jött,⁴⁴ ekkor Mindszentyt az itt tartózkodó Agostino Casaroli vatikáni helyettes államtitkár is felkereste. König, érkezése előtt Hamvasnak több ízben levelet is írt, szegedi látogatását is kilátásba helyezte, válaszolva a csanádi püspök

³⁹ FEJÉRDY, 2011. 170-171. p. Pericle Felici 1960-tól samosatai címzetes érsek, a II. Vatikáni Zsinat ügyrendjének kidolgozója, a zsinat általános titkára, kánonjogász. 1967-től bíboros, 1977-től az Apostoli Szigetváros prefektusa.

⁴⁰ FEJÉRDY, 2011. 179. p.

⁴¹ CASAROLI, 2001. 42-43. p.

⁴² ADRIÁNYI GÁBOR: A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939-1978. A Mindszenty-ügy. Bp., 2004. (továbbiakban: ADRIÁNYI, 2004.) 34. p.

⁴³ LUKÁCS LÁSZLÓ: Beszélgetés Franz König bíborossal. In: *Vigilia*, 1992. 2. sz. 849-854. p., 850. p.

⁴⁴ MNL. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (továbbiakban: BKML.) XXIII. 2. g. (= BKMT. VB. Egyházügyi előadó.) ÁEH 4. Tájékoztató II. 14-18. p.; ÁEH 5. Tájékoztató V. 50-52. p.; ÁEH 6. Tájékoztató V. 34-35. p.

meghívására.⁴⁵ Végül azonban Budapesten felkereste Mindszentyt, de Szegedre nem utazott le. „A reakció [ezt] úgy használta fel, hogy [azt mondta, hogy] König akart látogatást tenni, de Mindszenty ezt megtiltotta” – legalábbis jelentésében Rátkai csongrádi egyházügyi főelőadó ezt így fogalmazta meg.⁴⁶ A Csanádi Egyházmegye papsága – a jelentésből nem derül ki, de feltehetően az államhoz lojális papság – ezt főpásztorá megsértéseként fogta fel, miszerint König bíboros lebecsüli Hamvas személyét. Furcsamód – ugyan enyhén, de – Rátkai főelőadó védelmébe vette jelentésében az osztrák főpapot, mondván: „Kétségtelen, hogy melléfogás történt ebben a látogatásban König bíboros részéről, bármennyire is – feltételezhetően – hasznos munkát akart volna végezni a Mindszenty ügyben.” Függetlenül ettől Hamvas püspök önérzetében érezte magát megbántva. Ezen javított valamelyest König bíboros azzal, hogy amikor Rómában a zsinat második ülészakán találkoztak, az osztrák főpap mondta neki: „Tudom! Tartozom még egy látogatással!” Emellett levélben még korábban ígéretet tett egy meg nem nevezett líra összeg küldésére a magyar Egyház javára.⁴⁷ Mindszenty bíboros helyzetének megoldása továbbra is függőben⁴⁸ maradt, egészen 1971. szeptember 28-ig, amikor is Magyarország elhagyására kényszerült.

Hamvas Endre a II. Vatikáni Zsinaton

Ugyan a vizsgált időintervallumon túlnyúlik a II. Vatikáni Zsinat VI. Pál pápa⁴⁹ általi lezárása, mégis nem engedhetjük meg magunknak, hogy nem ejtünk szót a múlt század legjelentősebb egyháztörténeti eseményéről, Hamvas Endre azon való részvételéről, még akkor sem, ha tárgyalt témánk a Casaroli-féle részmegegyezésig, illetve a püspök kalocsai érsekké történt kinevezéséig taglalja Hamvas tevékenységét.

Az első ülészakáról hazatérve Hamvas püspök úgy gondolta, hogy a zsinat „a Vatikán részéről a világ katolikus egyházainak felmérését volt hivatva elvégezni”, az érdemi munkát majd csak a következő ülészaktól várta.⁵⁰ Az első ülészakon a püspök felszólalásában javasolta a pápának és a zsinatnak, hogy közös felszólalásukban lehetőleg a keleti blokkban meglévő egyházüldözésekről visszafogottan szójlanak, ne nehezítsék ezzel tovább az ott élők helyzetét.⁵¹ Hamvas rosszul érintette érzelmileg, hogy külföldön őt egyes körök kommunistának állították, be – itt egy svájci lapra utalt Rátkaival való megbeszélésükön –, de megjegyezte, hogy örül, mert a *Radio Vaticana* és a *L'Osservatore Romano* védelmébe vette.⁵² Nem volt

⁴⁵ Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár, I. 1. 55/1963.; I. 1. 1083/1963.

⁴⁶ RÁTKAI IV. 3.

⁴⁷ RÁTKAI IV. 3.

⁴⁸ MNL, BKML. XXIII. 2. g. ÁEH 6. Tájékoztató V. 35.

⁴⁹ Eredeti neve Giovanni Battista Enrico Antonio Maria Montini. 1922-től az Államtitkárságon dolgozik, majd a varsói nunciaturán. 1937-től Pacelli bíboros államtitkár titkára. 1944-től az Államtitkárságon az egyház belső ügyei részlegének vezetője, 1952-től helyettes államtitkár, 1954-től milánói érsek, 1958-tól bíboros, 1963-tól római pápa 1978-as haláláig.

⁵⁰ RÁTKAI III. 7.

⁵¹ MÁTÉ-TÓTH, 2001.

⁵² RÁTKAI III. 8.

azonban egyedül Hamvas a püspökök közül, akit kommunista jelzővel illettek. A közvélemény nem egyszer nevezte a magyar főpapokat kommunistának,⁵³ amit természetesen valamennyien határozottan cáfoltak.

Hamvas Endre következő jelentősebb zsinati szereplése – ekkor már kalocsai érsekként – a harmadik ülészen történt, mikor egy több zsinati atya által összeállított (Cserháti, Bánk, Brezanóczy, Hamvas) és átnézett (Julius August Döpfner bíboros⁵⁴) szöveget olvasott fel, a „Loquor nomine decem Patrum ex Hungariae”-t 1964. október 22-én a 107. plenáris ülésen a XIII. schémához (Gaudium et spes) hozzászólva.⁵⁵ Ennek a schémának megvitatása a következő, utolsó ülészen is folytatódott, de mivel a vitát a tervezett idő előtt lezárták, amint azt az érsek Kalocsán lévő beszédére írt feljegyzése is mutatja, azt végül írásban nyújtotta be, a negyedik ülészen nem tudott e tárgyban felszólalni.⁵⁶ A vitában ideológiai különbségekből fakadó ellentétek is feltűntek. Benyújtott beszédében így ír Hamvas érsek: „Engedjétek meg, Tisztelendő Atyák, hogy figyelmeteket a szocialista államokban élő egyházakra is fordítsam, Mi egészen új rendszerben élünk, ezért új utakat is kell járnunk. [...] Javasoljuk, hogy hitünk és erkölcsiségünk talaján állva, tőlünk telhetően mellőzzük az úgynevezett ideológiai harc élezését. Ilyen ténykedés eredményezhet ugyan szellemi kielégülést, és járhat átmeneti részleges előnyökkel is. Most azonban a világ elrendezésének elősegítéséről van szó.”⁵⁷ A sorokból egyértelműen kiérződik, hogy az érsek egyaránt igyekszik megfelelni az Egyháznak, és igyekeznie kell a kádári rezsimmel is jó kapcsolatot fenntartania, hogy ne legyen kára az Egyháznak a felmerülő törvénytörő ideológiai ellentétekből adódóan.

⁵³ ÁBTL. 3. 1. 2. M-25.793. „Pécsi László” fn. ügynök. 197. p.

⁵⁴ Julius August Döpfner 1948-tól würzburgi püspök, 1957-től berlini, 1961-től münchen-freisingi érsek. 1958-tól bíboros. A II. Vatikáni Zsinat elnökségének tagja. 1976-ban hunyt el.

⁵⁵ ÁBTL. 3. 1. 2. M-30.609. „Vadász Gyula” fn. ügynök. 47-48. p. Először Cserháti és Bánk kezdett beszédet írni, amit Brezanóczynak szántak átnyújtani. Mikor elkészült Cserháti, Bánk bejelentette, hogy ő külön akar felszólalni a zsinaton. A Cserháti-féle szövegtervezetet végül a magyar zsinati atyák elfogadják – az „Vadász” ügynök előtt nem tisztázott, hogy alá is írták-e mindnyájan. Ezt követően Bánk felkereste Hamvast és rávette, hogy az ő felszólalási szövegtervezetét is vegye be a beszédbe. Hamvas az éjszaka folyamán átírja így az egész szöveget. Ennek alapját Brezanóczy, Bánk és Cserháti szövege képezi. A szöveg legépelésével megbízott kíséző, Ákos Géza váci irodaigazgató a beszédet botrányosnak ítéli meg, így szól Cserhátinak, aki pedig a többi zsinati atyának, hogy Hamvas átírta a szöveget. Végül az eredeti szöveg felolvasása mellett döntenek. Ezt követően kerül Döpfner elé a szöveg, aki még kihúz belőle néhány mondatot. Hamvas felszólalása nem váltott ki visszhangot. ill. ÁBTL. 3. 1. 2. M-25.793. „Pécsi László” fn. ügynök. 197-198. p. Legányi Döpfnernek a beszéd szövegéből történő kihúzásáról azt vélelmezte, hogy a kihúzott részt Száll József római magyar követ ráhatására írta bele Hamvas a szövegbe, ezzel az állam és az Egyház viszonyát Magyarországon túl jó fényben tüntetve fel; Hamvas ugyanis Szállt felkereste a követségben a szöveggel – ez máskor is előfordult. Vö. MÁTÉ-TÓTH, 2001.; FEJÉRDY, 2011. 129. p. A latin szöveg fordítása: „Tíz magyar zsinati atya nevében”.

⁵⁶ Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár. I. 1. a. (= Synodus) 3203/1965.

⁵⁷ MNL. BKML. XXIII. 2. g. ÁEH 11. tájékoztató III. 7-8. p.

Hamvas érsek a schéma bevezetésében javasolta hangsúlyozottan kiemelni, hogy „az egyház nincs kötve semmiféle politikai rezsimhez, gazdasági rendszerhez vagy meghatározott államhoz, ellenben kész mindegyikkel együttműködni”,⁵⁸

Most pedig álljon itt egy rövid idézet Hamvas Endrének az 1966. január 1-jei újévi körlevelében található, a II. Vatikáni Zsinattal kapcsolatban írt gondolataiból, melyet a Kalocsai Főegyházmegye pappjaihoz és híveihez intézett:

„Gondos felkészülés után indultam az örök városba, hogy résztvevője legyek a II. Vatikáni Zsinat befejező munkájának, hogy a nagy művet, amelyet b[oldog] emlékü XXIII. János pápa indított el, és amelynek munkáját végig kísérhettem az első három ülészakon, most utolsó sításaiiban is láthassam és votumaimmal én is segíthessem a szebb és jobb kibontakozását az Egyház életében. [...] A Zsinat a szeretet jegyében folytatta a nagy munkát és be is fejezte. Gyengélkedésem miatt nem várhattam meg ezt a befejezést és ez nagy szomorúsággal töltött el, de mégis megnyugodva fogadtam ezt is Isten kezéből és készségesen vettem alá magam az orvosi kezelésnek, hogy mihamarabb talpra álljak. Vágyam az, ha már a Zsinat utolsó ülészakának munkájából csak kis részt vállalhattam, annál inkább szeretném kivenni részemet a Zsinat rendelkezéseinek bevezetéseiből. [...] Elsősorban ez a Főpásztorok feladata, hogy kezetekbe adják a zsinati rendelkezéseket, megismertessenek benneteket a Zsinat határozataival.”⁵⁹

„Vadász Gyula” fedőnevű (egyelőre nem azonosított, feltehetően egyházi illetőségű) ügynök, bár Hamvas Endrét feledékenynek tartotta, kiemelte, hogy püspök-társaival szemben nagy figyelmet mutatott, mindnyájuk véleményét meghallgatta, a megbeszéléseken pontos megjelenést várt el, valamint a zsinattal kapcsolatban, annak munkáját pontosan követve, igen nagy tájékozottsággal bírt, és törekedett is arra, hogy naprakész legyen.⁶⁰ „Tömör János” fedőnevű (egyelőre szintén beazonosítatlan) ügynök Hamvas Endrét jó szándékúnak és tárgyilagosnak tartotta, véleménye szerint, amit tett, azt Hamvas meggyőződésből tette.⁶¹ Hamvas szemszögéből ezt úgy kell értelmeznünk, hogy a szándéka vitathatatlanul mindig az volt, hogy az Egyház érdekeit védelmezze, amennyire csak lehet. Mindezek mellett azonban „Tömör” a főpásztort belenyugvóként is jellemezte. Antonio Samorè⁶² helyettes államtitkár egy Fejérdy András által idézett feljegyzésében ugyancsak a „természetéből fakadó bizonyos gyengesége ellenére őszintének, és alapvetően jó szándékúnak” nevezte. A kísérőkkal szemben

⁵⁸ ÁBTL. 3. 2. 3. MT-764/9. „Arnold” fn. ügynök. 40. p.

⁵⁹ Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár. Visszapillantás az elmúlt évre. In: Litterae Circulares Excelentissimi ac Reverendissimi Domini ANDREAE HAMVAS. Főegyházmegyei Hivatalos Közlemények. 100/1966.

⁶⁰ ÁBTL. 3. 1. 2. M-30.609. „Vadász Gyula” fn. ügynök. 51. p.

⁶¹ ÁBTL. 3. 1. 2. M-24.450. „Tömör János” fn. ügynök. 106. p.

⁶² Antonio Samorè pápai diplomata, 1950-től tirnovói címzetes püspök, 1953-tól a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának titkára, 1967-től bíboros. 1968 és 1974 között a Szentségi Kongregáció prefektusa, majd 1983-as haláláig a Római Anyaszentegyház könyvtárosa, levéltárosa.

azonban bizalmatlan volt a püspök, a beépített ügynököket elsősorban közöttük feltételezte.⁶³

Az egyes megyék egyháziügyi főelőadójának általam tanulmányozott jelentéseiből megállapítható, hogy a magyarországi papság különbözőképpen viszonyult a II. Vatikáni Zsinathoz. Az elolvasott iratokban vagy teljes érdektelenség mutatkozik a papok részéről, „nem vár[nak] rendkívüli határozatokat”, esetleg kisebb változásokat valószínűsítenek. (Például kánonjogi egyszerűsítések, liturgikus szabályok egyszerűsítése stb.) Máshol viszont éppen az olvasható, hogy sokat vártak a zsinattól.⁶⁴ A papokat elsősorban az foglalkoztatta azonban, hogy hányan és kik vehetnek részt a zsinat ülésin, illetve a pápa nevez-e ki új püspököket, lesz-e püspökszentelés. Hamvas Endre és Brezanóczy Pál személyében már kezdetekkor többen is biztosak voltak, hogy kiutazhatnak a zsinatra.⁶⁵ Egyszerűen megfogalmazva, leginkább a személyi kérdések érdekelték a magyar papokat. Heves Megyében volt terület, ahol a zsinat után is csak lassan történtek meg a zsinathoz kapcsolódó változások. Az ottani egyháziügyi főelőadó, Borai Emil ezt megnyugtatónak tartotta, a zsinat irányában elkötelezettek természetesen nem.⁶⁶

Az 1964-es Casaroli-féle részmegegyezés

A keleti blokk országai közül elsőként Magyarországgal kezdte meg 1963 májusában a tárgyalásokat az Apostoli Szentszék, illetve XXIII. János pápa képviselőjében Agostino Casaroli vatikáni helyettes államtitkár, a Rendkívüli Egyházi Ügyek Szent Kongregációjának helyettes titkára. Prantner Józseffel, az Állami Egyháziügyi Hivatal elnökével az első tárgyalásokra 1963. május 7. és 9. között került sor Budapesten. Hamvas püspök Brezanóczy apostoli kormányzóval még a tárgyalások előtt, április 29-én Bécsben kereste fel Casarolit és egy – az Állami Egyháziügyi Hivatalban letárgyalt –, a magyar egyház sérelmeit felsoroló tíz pontos listát adtak át a vatikáni helyettes államtitkárnak. Ekkor tudatták vele azt is, hogy az állam és Egyház megegyezésére irányuló tárgyalásokon Prantner József elnök lesz a tárgyalópartnere.⁶⁷ Az egyik Rátkai-jelentésből megtudhatjuk Hamvas Casaroliról kialakított igen kedvező véleményét, akiről „bizakodóan nyilatkozott budapesti itt-tartózkodása után a tárgyalások eredményeit illetően. [ugyan] Igen határozottan jegyezte meg utóbb: a végső döntés idejéig bizony még sok idő telhet el.”⁶⁸ Ez az idő 1964. szeptember 15-én következett be, mikor is a két fél között részleges megállapodás született.

⁶³ FEJÉRDY, 2011. 97., 178. p.

⁶⁴ MNL. Heves Megyei Levéltára (továbbiakban: HML.) XXIII.-3/b/45:1481/1966. 3. Borai Emil jelentése; MNL. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Alsószolcai Fióklevéltára. XXIII. 2. d. 003/1966. 1965. évi II. félévi jelentés.

⁶⁵ RÁTKAI II. 3-4.; MNL. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár. XXIII. Szolnok Megyei Tanács VB. Egyháziügyi főelőadó (Cseh Lajos) összefoglaló jelentése TÜK 003/14/1962. 4. és negyedéves jelentése TÜK 0037/1963. 1.

⁶⁶ MNL. HML XXIII.-3/b/45:1481/1966. Borai Emil I. félévi összefoglaló jelentése. 1.

⁶⁷ ADRIÁNYI, 2004. 43. p.

⁶⁸ RÁTKAI IV. 3-4.

Hamvas Endre a zsinaton a XIII. schémához kapcsolódóan megjegyezte a magyar Egyházzól, – „Arnold” fedőnevű ügynök 1964. november 13-i jelentése szerint –, hogy „a Szentszék és Magyarország közt létrejött egyezmény következtében elérte működésének teljességét, [mellyel] előmozdíthatja a békét, mely minden rezsimben a közjó nélkülözhetetlen feltétele, s kapcsoló erő lehet Kelet és Nyugat között”.⁶⁹

A döntések részletes bemutatását most mellőzöm, csupán röviden összefoglalom az ismerteket. A megegyezés hivatalos szövegét sem akkor, sem később nem hozták nyilvánosságra, 1998-ban a Vatikán kérésére zárolták.⁷⁰ Tudni lehet, hogy a dokumentum két részből áll, az okmányból és a *protocolloból*, azaz a jegyzőkönyvből. Amit mindenképpen meg kell említeni az az, hogy a Casaroli-féle egyezségnek lehetett eredménye, hogy ezt követően VI. Pál pápa Hamvas Endrét kalocsai érsekké, Brezanóczy Pált rotariai címzetes püspökké, Ijjas Józsefet csanádi apostoli kormányzóvá és tagaratai címzetes püspökké, Cserháti Józsefet pécsi apostoli kormányzóvá és melzi címzetes püspökké, Bánk Józsefet győri segédpüspökké és materianai címzetes püspökké nevezte ki, valamint megerősítette Winkler József szombathelyi segédpüspöki és dadimai címzetes püspöki kinevezését.⁷¹ Ezek a kinevezések (1. pont), a dokumentum első része alapján valósulhattak meg. Továbbá az okmányban foglaltak következtében került vissza a Római Pápai Intézet a magyar püspöki kar kezelésébe (3. pont), valamint a magyar papok állampolgári esküjének problémáját (2. pont) is rendezték benne. A *protocollo* „16 pontban rögzítette azokat a témaköröket, amelyeket a tárgyalássorozat folyamán érintettek”. Ezek a még továbbra is felmerülő problémákat és kívánságokat sorolták fel.⁷² Az új főpapokat Hamvas Endre kalocsai érsek 1964. október 28-án szentelte püspöökké a budapesti Szent István Bazilikában.⁷³ 1944 óta először szenteltek olyan főpásztorokat Magyarországon, akik még, ha csak címzetes püspökként is, de az egyházmegyék vezetésére lettek kinevezve. Az „1964. szeptember 15-én

⁶⁹ ÁBTL. 3. 2. 3. MT-764/9. „Arnold” fn. ügynök. 40. p.

⁷⁰ ADRIÁNYI, 2004. 7. p.; HAVASY, 1990. 157-158., 159-160. p. A témával foglalkozó átfogó monográfia megjelenését követően a zárolást 2006-ban feloldották, a megállapodás-szöveg publikálása – tudomásunk szerint – jelenleg is előkészítés alatt áll. Vö.: SZABÓ CSABA: A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években. Bp., 2005.

⁷¹ Ijjas (eredeti nevén: Ikotity) József 1941 és 1944 között bácskai érseki biztos. 1964-től címzetes tagaratai püspök és csanádi apostoli kormányzó, 1969 és 1987 között kalocsai érsek, 1976-tól pápai trónálló. Bánk József győri káptalani helynök, majd apostoli kormányzó 1966 és 1969 között, váci püspök 1969-1974-ig, egri érsek 1974-1978-ig, végül pedig váci érsek-püspök 1978-1987-ig. Winkler József 1955-től pápai titkos kamarás, 1964-től dadimai címzetes püspök, szombathelyi segédpüspök.

⁷² GERGELY JENŐ: A katolikus Egyház Magyarországon, 1944-1971. Bp., 1985. 175. p. (A részmegállapodásról: 173-178. p.) Olvasható továbbá a részmegegyezésről: ADRIÁNYI, 2004. 45-64. p.; HAVASY, 1990. 157-163. p.; BOZSÓKY-LUKÁCS, 2005. 81-85. p.; SZÁNTÓ, 1992. 61-62.; FEJÉRDY, 2011. 109-118. p.; Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata, 1920-2000. Szerk.: Zombori István. Bp., 2001. 94-99. p.; CASAROLI, 2001. 123-171. p.

⁷³ BOZSÓKY-LUKÁCS, 2005. 231. p.

aláírt Egyház és állam közötti részleges megállapodás rendezte a megüresedett püspöki székek betöltésének ügyét, és lehetővé tette az egyetemes Egyházzal történő kapcsolatok kiépítését, igaz, szigorú ellenőrzések mellett. A hivatalos ideológia ekkortájt húsz esztendő adott a magyar Egyház létének, s joggal lehetett nagyvonalú: »temetjük a magyar Egyházat, de legalább szépen temetjük« – mondta a kor egyik egyházpolitikususa” – emlékezett meg a korabeli Egyház helyzetéről 1990 szeptemberében a Milánótól északra fekvő Gazzadában, a *Fondazione Ambrosiana Paolo VI* által rendezett magyar egyháztörténeti héten Dankó László kalocsai érsek, Hamvas érsek második utódja.⁷⁴

A megállapodást követően szűnt meg Pétery József váci és Badalik Bertalan veszprémi püspök hejcei internálása.⁷⁵ A részmegegyezés után az *Új Ember* gépkocsijával felhozták a két főpapot a fővárosba, Casaroli szeretett volna találkozni velük. Az olasz pap örömmel közölte a megegyezést, letérdelve kérve áldásukat személyére. „A két magyar püspök érzelmei nyilvánvalóak, mert ezután visszamentek Hejcére” – olvashatjuk Havasy Gyula dokumentumgyűjteményében –, székvárosukba halálukig nem térhettek vissza. Külföldről a Stefan Wyszyński bíboros, gnieźnoi és varsói érsek, Lengyelország prímása által vezetett lengyel egyház részéről érkeztek bírálatok a Hamvas Endre vezette magyar püspöki kar felé, a lengyel püspökök túlságosan engedékenynek tartották magyar kollégáik magatartását.⁷⁶ Adriányi Gábor a Mindszenty-ügyről írt munkájában kiemeli, hogy korábban maga a magyar hercegprímás is – akit még a megállapodás aláírása előtt, 1964. szeptember 8-án és 15-én kereste fel menedékhelyén Casaroli, Luigi Bongianino kíséretében a tervezettel – részletes kommentárt írt, amit azonban később a vatikáni helyettes államtitkár figyelmen kívül hagyott tárgyalásai során.⁷⁷ Casaroli és munkatársai hiába segítő szándékkal, azzal a reménnyel ültek tárgyalóasztalhoz, hogy a helyi, tehát a magyar Egyház életét könnyítik meg, a magyarországi belső helyzet tekintetében túlságosan általános és felületes informáltságuk volt. Ezzel szemben a magyar államnak, hírszerzésének köszönhetően szakszerűnek mondható tájékoztatója volt az Apostoli Szentzsék álláspontjáról és várható lépéseiről. Casaroli így mindenképpen hátrányból indult neki a tárgyalásoknak.⁷⁸ Vagyis a magyar kormánynak így előre lehettek elképzelései, hogy meddig mehet el az egyezkedésben, mi az, amire a helyettes államtitkár várhatóan számukra pozitívan reagál.

⁷⁴ DANKÓ LÁSZLÓ: A magyar katolikus egyház 1945-től napjainkig. In: A katolikus egyház Magyarországon. Szerk.: Somorjai Ádám – Zombori István. Bp., 1991. 79. p.

⁷⁵ Pétery (eredeti nevén: Petro) József 1942 és 1967 között váci püspök, 1953-tól akadályoztatva. Badalik Bertalan Sándor 1908-tól domonkos szerzetes, 1938-tól tartományfőnök. 1949 és 1964 között veszprémi püspök, 1957-től akadályoztatva.

⁷⁶ HAVASY, 1990. 160. p.

⁷⁷ ADRIÁNYI, 2004. 45. p. Luigi Bongianino pápai diplomata, 1968-tól vulturiai címzetes püspök, 1970-től albai püspök, 1975 és 1996 között tortonai püspök.

⁷⁸ BOTTONI, STEFANO: Egy különleges kapcsolat története. A magyar titkosszolgálat és a Szentzsék, 1961-1978. In: Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945-1989. Szerk.: Bánkúti Gábor – Gyarmati György. Bp., 2010. 253-280. p., 263. p.

„Pécsi László” fedőnevű ügynök⁷⁹ tájékoztatta az állambiztonságot a külföldi sajtónak a vatikáni-magyar részmegegyezésről szóló lebecsülő véleményéről. Erről ő Legányi Norbert pannonhalmi főapáton keresztül értesült.⁸⁰ Legányit idézve elmondta, hogy nagyobb hitele lett volna annak, ha a békepapokat eltávolították volna a vezető pozíciókból, valamint a főapát azt is elhibázott lépésnek tartotta a magyar egyházi vezetés részéről, hogy a tárgyalásokon nem vett részt sem Hamvas, sem más magyar püspök.⁸¹

Casaroli emlékiratában úgy vélekedett a részmegegyezésről, hogy szerinte „nem volt egyezmény a szó szoros értelmében, még kevésbé volt olyan hagyományos konkordátum, amilyen már oly sokszor született az Egyház történetében. Messze volt még az az idő, amikor ez beérhetett. De elindultunk, és bár még az elején tartottunk, és utunk éles sziklák közt is haladt, mégis ebbe az irányba vezetett.”⁸² Ebből tehát egyértelművé válhat, hogy maga Casaroli is csak kezdeti lépéseknek tekintette az 1964-es dokumentumokat, szükségesnek látta még a további tárgyalásokat.

Összegzés

Hamvas Endre csanádi püspökről, utóbb kalocsai érsekről a következőket szögezhetjük le a diktatúra idején mutatott tevékenységével, magatartásával kapcsolatban. Mindszenty hercegprímásnak határozott, Grósz érseknek kitartó magatartása után egy kevésbé konfrontálódó, ugyanakkor nagy egyházkormányzati tapasztalattal rendelkező püspökként került a püspöki kar élére, egyházpolitikájában hasonlított Czapik érsek mérsékelt engedékeny stílusára; annyi különbséggel, hogy az idős Hamvas Czapikhoz képest még kevésbé tudta – habár próbálta – tartani a Magyar Katolikus Egyház állásait a pártállammal szemben. Jóllehet igyekezett elodázni a kellemetlen döntéseket, azokat mégis mindig kényszerült meghozni, így többnyire már sodródott az árral. Az egymást követő magyar püspökkari elnökök szerepében a főpapoknak az ateizmusra alapozó pártállammal szembeni fellépésében egy gyengülő, belenyugvó magatartást tapasztalhatunk – Mindszenty, Grósz, Czapik, Hamvas. Egyre inkább kénytelenek voltak belátni, hogy rövid időn belül nem várható változás a hazai politikai berendezkedésben, így ahhoz kell alkalmazkodniuk. Mindazonáltal nem feledkezhetünk meg arról, s nem kételkedhetünk abban, hogy Hamvas Endre – és a gyakran kárhóztatott Czapik Gyula⁸³ is – döntéseikkel mindig a Magyar Katolikus Egyház megmaradásán munkálkodtak egy olyan viszontagságos időszakban, mint amilyen a Rákosi- és a korai Kádár-korszak volt. Mindketten – Hamvas és Czapik is

⁷⁹ Cserháti József pécsi püspök. Ld.: MÁTÉ-TÓTH, 2001.; FEJÉRDY, 2011.

⁸⁰ Legányi Béla Norbert 1924-től bencés szerzetes, 1947-től kőszegi házfőnök, 1950-től Pannonhalmán tanít, 1952-1958 között főmonostori perjel, majd 1969-es lemond(at)ásáig pannonhalmi főapát.

⁸¹ ÁBTL. 3. 1. 2. M-25.793., „Pécsi László” fn. ügynök. 197-198. p.

⁸² CASAROLI, 2001. 138. p.

⁸³ Balogh Margit a következőképpen fogalmaz Czapikról, összehasonlítva Mindszentyvel: „A két személy valóban nem vallott azonos véleményt minden aktuálpolitikai kérdésben, ugyanakkor mindketten egyházukért és híveikért cselekedtek – csak eltérő utakat keresve.” BALOGH, 2010. 53. p.

abból a meggyőződésből cselekedtek, hogy azt az Egyházért és végső soron híveikért teszik, még akkor is, ha más körülmények között nem tették volna. Ezért e két főpap semmiképpen sem említhető egy lapon olyanokkal, akik csak azért támogatták a kommunista rezsimet, hogy minél magasabbra jussanak a ranglétrán, és minél nagyobb befolyással rendelkezzenek az egyházi ügyek felett. Mai szófordulattal élve: Czapik és Hamvas nem nevezhető sem karrieristának, sem pedig szorosan vett kollaboránsnak.

Hálózatok harca

Bertalan Péter

Globális világunkat hatalmas gazdasági, politikai kommunikációs hálózatok kohéziós ereje tartja össze és működteti. A hálózatok finomhangolása fontos szerepet játszik abban, hogy a jelenlegi gazdasági válságot kisebb kataklizmákkal el tudja kerülni a világ.

A katolikus világegyház is fontos összetevője a világhálózatoknak. A II. világháborúban győztes Szovjetunió a kommunizmus Moszkvából vezérelt világhálózatának kiépítésére törekedett. Ez a szándéka ütközött a Szent-szék terveivel. Hazánkban az egyház és a pártállam között 1950-ben kötött és kikényszerített egyezmény, majd az 1956-os forradalom és szabadságharc következménye, hogy az állambiztonsági szervek felmérték, hogyan áll a katolikus egyház elleni küzdelem helyzete. E felmérés eredményeként újra kellett gondolni a stratégiát és a taktikát.

„A megnyesett fa...”

Mindszenty érseki székét az egyházi kánonok alapján a pápa megüresedettnek nyilvánította. Utóda, Lékai László „a megnyesett fa kiszöldül” jelmondatával lépett a nagy előd örökébe. A választott jelmondat egyszerre visszautaló és előremutató jellegű. Kifejezője annak, hogy a katolikus egyház erős fáját nem sikerült kidönteni, még akkor sem, hogy Mindszenty Rómába való távozásával a lombkorona legerősebb ága letörött.

A hosszú életű, dús lombosított, vastag törzsű fák jelképei a magyar katolikus egyháznak. A hatalmas növények sejtjei szövetek bonyolult hálózatát építik fel. A társadalom, ezen belül annak intézményei is, így azon belül a katolikus egyház is „közösségek rejtett hálózatára” épül.

Mérei Ferenc hasonló című tanulmánya alapján kell elindulnunk ahhoz, hogy az egyházak társadalomban betöltött hálózatos szerepét megértsük. A katolikus egyház rejtett közösségeire a Grósz per, benne a pálosok pere kiemelten utal, amikor az illegális egyházzól esik szó. A kommunista diktatúra Páter Vezér Ferenc kivégzésével és a 369 papi áldozat felmutatásával vállalta az egyház fájának erőszakos megnyesését. A „lombkorona megcsönkítése” politikai szempontból látványos és megfélemlítő volt. Arra is választ kell adni, hogy ez a drasztikus diktatórikus módszer milyen társadalmi és szociológiai hatással, következményekkel járt, hogyan zöldült ki a megcsönkített fa koronája.

Az egyház elleni támadások nemcsak a fa lombosítottát jelentő egyházi vezetés, a felsópapság ellen irányultak. A fa törzsét, az alsópapságot, a szerzetesrendeket is elérte a pusztító szándék. A szerzetesrendek az egyház horizontális és vertikális hálózatán belül önálló, bonyolult hálózati rendszerükkel kapcsolódtak a katolikus egyház intézményének struktúrájához.

A szerzetesrendek hálózata elleni támadás jól bizonyította, hogy a diktatúra tisztában volt e bonyolult szerkezet szerepével. Első lépései ennek ellenére még félig-meddig ösztönösnek tekinthetőek. Arra még a történettudomány, a történeti szociológia sem figyelte fel, hogy a támadások először a gyökérzet ellen kezdődtek. A gyökérhálózat kipusztítása vezethet el a fa kiszáradásához. Ez nem történt meg a diktatúra évtizedei alatt, amit Lékai

László jelmondata szemléletesen bizonyít. Rajk László belügyminiszter azzal, hogy betiltotta a vallási ifjúsági egyesületek működését, a gyökérhálózatot és a fának is megújulást jelentő táptalajt akarta eltávolítani. Az iskolák államosítása kiegészítette ezt a folyamatot.

Mérei Ferenc szerint az intézményes alakzatok spontán tagolódása a kiscsoport. Ezt részletesen meg is magyarázza:

„Életünk közösségi élet. Különbőféle társas alakzatokhoz tartozunk, ezeknek keretében szinte áttekinthetetlen kapcsolatrendszerben helyezkedünk el. Azért áttekinthetetlen, mert kötődéseink több egymással érintkező, esetleg rajtunk keresztül érintkező társas mezőhöz tartoznak. Tagja vagyok egy családnak, van munkahelyem, tanfolyamra járok, részt veszek valamilyen társadalmi szervezet bizottságában; ezzel már négy különböző társadalmi mezőben kapok helyet, négy különféle intézményes kerethez tartozom.

Intézményes kereten – ahogyan a szociálpszichológiában mondják: formális alakzaton – azokat a viszonylatrendszereket értjük a hozzájuk fűződő szokásokkal, szabályokkal, rítusokkal együtt, amelyek szervezetten, törvényes jogi implikációval illeszkednek be a termelésen nyugvó társadalmi rendszerbe. Az intézményes egységes hálózatot alkotnak, átfedésekkel és bonyolult kereszteződésekkel. Ez a hálózat át meg átszövi életünket, és váza a társadalomnak, mint az emberi tevékenységek szervezetének. ... Intézményes alakzat a sportkörtől a szakkörig, a labdarugó csapat, az iskolai osztály, a nyelvtanfolyam, szakkör stb., mert működésük szabályozott. Ha a társadalmi rendszert alkotó intézményes rendszereket – legyenek azok a munkahelyek, nevelőintézetek, katonai alakulatok vagy társadalmi egyesületek – életközépen vizsgáljuk és a keretek között kialakult kapcsolatokat elemezzük, kiderül, hogy ezek az egységek nem homogének. Az intézményes keretben spontán társulások jönnek létre, klikkek alakulnak ki, barátságok szövődnek.

Ezek a spontán társulások baráti szálakon át egybekapcsolódnak, hálózatot alkotnak, amely megkettőzi a feladatokat a feladatokkal és státushelyekkel meghatározott intézményes rendszert. A spontán hálózat ott lappang a háttérben, mint nem rögzített, mégis jelen levő kiegészítése az intézményes hálózatnak.

A kiscsoport, mint társas alakzat alapvetően különbözik az intézményes egységektől. A preszociális és alegális szerveződés minőségrendjét képviseli. ...

A kiscsoport akkor sem intézményesen szervezett alakzat, ha a névnapünnepségekből és a kirándulásokból idővel sajátos szokás – és rítusrendszer kerekedik ki, ha mindannyiunk által megváltozhatatlannak érzett hagyományok szabályozzák.”¹

A kiscsoportot a következő kritériumok alapján határolhatjuk el a társadalmi alakzatok lehetséges változatai között.

¹ MÉREI FERENC: *Közösségek rejtett hálózata*. Bp., 2006. 34–35. p.

- „1. Veszélyelhárító tendenciát mutat: a tagok készenléti beállítódását arra, hogy a csoport létét veszélyeztető helyzetben fellépjenek.
2. Szervezett intézmény keretei közt alakul ki, spontán kezdeményezésre.
3. Nem kapcsolódik szervezetten a termelésen nyugvó makroszociális hálózathoz, preszociális.
4. Kiesik a makroszociális intézményhálózathoz fűződő jogrendszerből, alegális.
5. Fejlődése mégis az intézményes lét felé mutat, mert szokásokat hoz létre, szabályokat alkot, hagyományokat teremt.”²

Mérei Ferenc pszichológus, szociológus. Tudományos értékű megállapításai az illegális, katakomba egyház és egyházi kisközösségek, kiscsoportok születésének, keletkezésének és működésének elemzéséhez logikus gondolatokkal szolgálnak.

A kommunista diktatúra többféle módszert kipróbált a katolikus egyház elleni küzdelmében. A törvények, a rendeletek nagy száma az állami beavatkozást bizonyította. Ha ezek nem vezettek eredményre, bevetette a karhatalmat. Az ügynökök hálózata a bonyolult hálózati rendszerrel rendelkező egyház belső bomlasztását szolgálta. Az ifjúsági szervezetek működésének betiltása gyors, radikális, eredményes módszernek látszott.

Kevésbé ismert a katolikus egyházzal és a katolikus iskolarendszerrel szoros kapcsolatban lévő magyar cserkészlet ellen indított támadások sorozata. A Robert Baden Powell által 1908-ban alapított cserkészmozgalom minden elképzelést meghaladó gyorsasággal terjedt el világszerte. Az alapító szándéka szerint a cserkészlet a természet szeretetével átitatott, élményt nyújtó, gazdag programot kínál, testvéri közösséget jelentő mozgalom.

A trianoni békeszerződés után Magyarország kormányfője, Teleki Pál lett a magyar cserkészmozgalom vezetője, főcserkész megnevezéssel. 1941-ben bekövetkezett haláláig végezte fontos munkáját. Mellette Sík Sándor, piarista tartományfőnök neve adott rangot a mozgalomnak. Teleki utóda Khuen-Héderváry Károly lett. 1924. április 13-án Budapesten megkezdte működését a Magyar Leánycserkész Szövetség. 1924-ben a dániai Cserkész Világtalálkozón, a II. Jamboreen a nemzetek versenyében Nagy-Britannia után a harmadik helyen végeztek. Ezzel egy csapásra a nemzetközi érdeklődés központjába kerültek. A Magyar Cserkészszövetség taglétszáma ekkorra már meghaladta a tízezret. 1926 júliusában 8000 fiú részvételével a fővárostól északra levő megyeri dombokon Sík Sándor és Selkey Oszkár vezetésével megrendezték a Nemzeti Nagytábort. Ennek állított maradandó emléket Sík Sándor a *Megyeri hitvallás* című költeményével. 1933. augusztus 1-től 15-ig magyar földön Teleki Pál parancsnoksága mellett Kisbarnaki Farkas Ferencnek, a tábor vezérkari főnökének vezetésével tartották Gödöllőn 26000 cserkész résztvevővel a IV. Világ Jamboreet óriási hazai és nemzetközi érdeklődéstől kísérve. A megjelent alapító, Baden Powell így nyilatkozott: „Az ideális cserkészlet – amilyenek én a cserkészletet képzelem – olyan, mint a magyaroké.”

A Szálasi Ferenc által vezetett nyilaskeresztes párt már 1940-től szorgalmazta a Magyar Cserkészszövetség feloszlását. A nyilas vezetés szerint

² Uo. 36–37. p.

nincs szükség olyan mozgalomra, amely a nemzetközi testvériséget és a pacifizmust tűzte zászlajára. A parlamentben napirenden voltak a Szálasiékkal rokonszenvező képviselők kirohanásai. Azt is követelték, hogy a cserkészetet egyesítsék a félig katonai jellegű levante szervezettel. A Magyar Cserkészszövetségben belül ennek a felfogásnak hangadója Kolozsváry Béla nyilas párttag volt. Az alapító tanításának megfelelően a cserkész szellemet a cserkészvezető képzésben Koszteritz József (Koszter atya), a szövetségben belül a Táborkereszt közösség képviselte. Teleki Pál az 1940. évi közgyűlés végén tartott tiszti összejövetelen keserűen állapította meg, hogy a beteg társadalom megfertőzte a mozgalmat. Főleg három személyiség Horthy Miklós kormányzó, Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter és Kisbarnaki Farkas Ferenc altábornagy, főcserkész hatékony, következetes hozzáállásának eredményeként egészen az 1944-es nyilaskeresztes hatalom átvételéig sikeresen háruáltak el a közel hatvanezres cserkészközösséget fenyegető beolvasztási kísérletsorozat veszélyei. A megszálló németek segítségével uralomra került Szálasi kormány utasítást adott ki, miszerint hungarista őrszem-mozgalommá kell átalakulnia a magyar cserkészletnek. Ennek azonban vajmi kevés fogantója volt.³

A Magyar Cserkészszövetség nagy nemzetközi hálózatnak volt a tagja. Kapcsolódott a katolikus egyház horizontálisan és vertikálisan kialakult hálózati struktúrájához. A nyilas diktatúra sem tudta felszámolni. A bolsevik típusú kommunizmusnak is új módszereket kellett alkalmazni a szívós ifjúsági szervezet felszámolására. A fokozatosság alapelvét alkalmazva a kommunisták és szövetségeseik az általuk kiépített hálózat segítségével megkezdték a támadásokat a militaristának, sovinsztának, klerikálisnak nevezett, sőt fasisztának is titulált cserkészlet ellen. A koalíciós kormányzás látszatdemokráciája nem tette lehetővé a nyílt támadást, ezért különböző ernyőszervezetek – Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség, úttörő mozgalom – kezdték meg a behatoló bomlasztást.

A magyar cserkészlet a nyilas diktatúrát megsínylette, de életképességét bizonyította, hogy a debreceni ideiglenes kormány külügyminisztere, Teleki Géza – Teleki Pál volt főcserkész fia – közreműködésével és a Nemzeti Bizottság engedélyével megkezdődött a Magyar Cserkészszövetség újraélesztése. Megalakult az Országos Intézőbizottság. A bomlasztó szándék is lépést tartott ezzel. Egyes bizottsági tagok a baloldali hatalomtól kapták megbízásukat. 1945-ben megtartották a tisztújító közgyűlést. 1945. november elején Sík Sándornál is összejöttek mindazok, akik a régi valláserkölcsei alapokon álló cserkészlet megteremtésén fáradoztak. A közgyűlés az iskolai cserkészcsapatok és a falusi cserkészlet létrehozását javasolta. A mozgalmi hálózat kiépítését jelentette ez. 1946. július 4-én Rajk László belügyminiszter feloszlatta a Magyar Cserkészszövetséget. Több cserkészvezetőt letartóztattak. Koholt vádak alapján kínzással annak beismerésére kényszerítették őket, hogy kamaraerdei kirándulások alkalmával lelőtték és elástak egy szovjet katonát. Uden Miklós és Dietzl László egyetemista rajvezetőket a szovjet katonai bíróság koncepciós perben golyó általi halálra ítélte. (A szovjet katona holtteste nem került elő.)

³ IVASIVKA MÁTYÁS – ARATÓ LÁSZLÓ: Sziklatábor. A katakombacserkészlet története. Bp., 2006. (továbbiakban: IVASIVKA-ARATÓ, 2006.) 31–32. p.

1946. július 9-én letartóztatták Kölley György, országos cserkészvezetőt. Fegyveres összeesküvés vádjával koncepciós perben 8 év szovjet gulágra ítélték.⁴ A cserkészzet jóval a diktatúra előtt a kommunista párt megsemmisítendő ellenfelének számított. Ebben a szovjet megszállóknak is fontos szerepe volt. A cserkész élet fenntartásához az illegalitásba vonuláshoz lehetett megteremteni a feltételeket.

Mérei Ferenc szociálpszichológiai elmélete a kiscsoportokra épül. Ezek rejtett közösségek. A cserkészcsapatokat feloszlató rendelet csupán a cserkészmozgalom nagy, országos hálózatának megszüntetésére mozgósította erejét. A feloszlató rendelet a koalíciós időszak még látszólagos demokratikus légkörében született. Ekkor még nem lehetett az erőszakos adminisztratív módszereket nagy méretekben felhasználni a cserkészzet megfojtására. A fordulat évéig volt még idő a cserkészcsapatok kisközösségei (őrsök, rajok) újraszervezésére és az alegalis cserkészcsapatok megszervezésére. Ennek emlékeit dolgozta fel Aczél László Zsombor *Parázs a hamu alatt 1947–1952–1965* című monográfiájában. Péter Bolváry Pál pálos atya szervező munkájára egy cserkészvezető így emlékezik vissza:

„1948 nyarán Pál atyával és mintegy harminc fiúval táboroztam a Hidas-völgyben, ami az akkori évben a már engedély nélkül tovább működő 47-es csapat vezetőképző cserkész tábora volt. Ezt követően 1948 nyarán mozgó tábort vezettem, emlékezetem szerint mintegy harminc fiúval. Pécsről indultunk Mohácsra, majd a Dunán hajóval tovább.”⁵

Érdekes tényre világít rá a következő részlet:

„Több lábon álltunk. Ma úgy mondanánk: diverzifikáltuk közösségi életünket. Pl. az összes pécsi sportegyesületben igazolt tagok voltunk, különféle sportágakban. /Traktor SE, PVSZ, Spartacus SE, Dózsa SE, Haladás, stb./ Rendszeresen résztvettünk a felszínen lévő diák- és kulturális rendezvényeken, sőt nagyon aktívak voltunk azokon is. Így pl. a hivatalos tánciskolák, az ösztáncok, a zenekarok és az énekkarok életében.”⁶

A Mérei Ferenc által említett alegalis létforma volt ez. A cserkészcsapatok a felbomlás állapotában még támogatást tudtak biztosítani a kiscsoportoknak, amelyek az iskolák makroszociális intézményhálózatából és a jogrendszer hálózatából léptek ki így.

Az alegalis létforma vezetett át az illegális szerveződéshez. Ennek egyes jellemzői jól bizonyítják, hogy a katolikus egyház számára komoly tanulságot szolgáltak a katakomba cserkész tapasztalatai. Az illegális lét legfontosabb intézménye a táborozás volt. Álló- és mozgó táborok váltották egymást. A cserkészek tömegközlekedési eszközöket elvétele használtak és azokon is szétszéledtek. A táborhelyek a falvaktól, közutaktól távol estek. A

⁴ Uo. 39–44. p.

⁵ ACZÉL LÁSZLÓ ZSOMBOR: *Parázs a hamu alatt, 1947–1952–1965*. Bp., 2005. 13. p.

⁶ Uo. 33. p.

táborórésget szigorúan megszervezték. A táborokról nem volt szabad semmit mesélni. A cserkész kifejezést sem használták.⁷

A kommunista párt egyformán ellenségnek tekintette a cserkészmozgalmat és a szerzetesrendeket. A két intézmény elleni harcát a szinkronitás jellemezte. Ezzel a két hálózat közös frontot jelentett a számára. A Rákosi-rendszer drasztikus adminisztratív eszközöket nagyobb mértékben alkalmazott, mint Kádár rendszere. Ennek ellenére Kádárék is komoly ellenfélnek tekintették a cserkészteket és a szerzetesrendeket. A harci módszereken úgy változtattak, hogy az addig működő ügynöki hálózatot kiszélesítették, ahogy ezt a dokumentumok is bizonyítják. A nagyszámú ügynöki hálózat sem tudta megakadályozni a katakomba-cserkészteket működését. 1966-ban cserkészkonceptiók perre került sor Budapesten. 1966. január 14-én illegális cserkésztevek alapos gyanújával őrizetbe vették a IV. sz. Budai Ifjúsági Kongregációk cserkészcsapatának volt parancsnokát, Horváth Nándort és tisztjét, Zimmermann Józsefet. Mindkettőjüket a bíróság kétévi szabadságvesztésre ítélte.⁸ A kongregáció szakkifejezés egyházi közösséget is jelent. Ez egyértelműen bizonyítja, hogy a cserkész kisközösségek egyházi bázisközösségként is működtek. A cserkészmozgalom és az egyház katakomba hálózata összeért. A cserkészmozgalom vezetői között kiemelkedő szerepet játszott Kölley György, akit Shvoy Lajos szentelt pappá Székesfehérváron. A püspök Dunabogdányba, a katakomba cserkészteket egyik fontos helyére nevezte ki káplánnak a száműzött Kisberk Imre székesfehérvári segédpüspök mellé. A másik papi cserkészvezető Barlay Ödön Szabolcs ciszterci szerzetes volt. Egyik alkalommal Péter Bolváry Pál atya és Péter Arató László, az előbbi pálos, az utóbbi ciszterci szerzetes volt, együtt látogatták meg Dunabogdányban Kisberk Imrét, aki sok mindenről tájékoztatta a vendégeket. Közben tapasztalatcserére került sor Kölley György atyával is.⁹

Az állambiztonsági dokumentumok alapján nyomon lehet követni az egyházpolitika változásait az 1950-es és 60-as évek összefüggéseit tekintve:¹⁰

„IV/5. alosztály

»

Tárgy: A klerikális reakció ellen harcoló alosztály 6 hónapos beszámolója

Budapest, 1955. július 28.

A magyar katolikus klérus az elmúlt 6 hónap folyamán a római katolikus püspöki kar vezetésével az illegális tevékenység kiszélesítése mellett igyekezett a legális tevékenység kiszélesítésére is. Ez megmutatkozott a katolikus egyház egyházi ünnepeinek tömegmozgósításánál, mint pl. a húsvéti és úrnap körmenetekenél, de megmutatkozott az általános egyházi tevékenység során történő ún. »egyházi agitáció« alkalmazásával is.

⁷ Uo. 37–38. p.

⁸ IVASIVKA-ARATÓ, 2006. 256–257. p.

⁹ Uo. 141. p.

¹⁰ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, THO 13405/2. 156–161. p.

A római katolikus püspöki kar tagjai továbbra is igyekeztek a papi békemozgalomtól elszigetelni a részükre »megbízható« ún. Vatikánhoz hű papokat. Ez megmutatkozott különösképpen a »Kereszt« című békemozgalmi lap Vatikán által történő indexre tételekor. A püspöki kar jobboldali tagjai a püspöki konferenciákon és az ÁEH-val történő tárgyalások során továbbra is támadásra igyekezett bírni az ingadozókat az odahelyezett békepapi vikáriusok és azon mozgalmi papok ellen, akik a papi békemozgalomban részt vesznek. A püspöki kar tagjai, valamint a katolikus klérus ún. Vatikánhoz hű része elítélően nyilatkozott Czapik érseknek helsinki útjáról.

A katolikus klérus vonalán megállapítható, hogy a papi békemozgalmal szemben, valamint az Állami Egyházügyi Hivatal által kiadott intézkedésekkel szembeni álláspontot, valamint az ellenük történő ellenforradalmi propagandát a világi klérus egy része mellett a feloszlott férfi és női szerzetesrendek támogatják, sok esetben irányítják. Erre szervezett alapot nyújt a jelentős férfi és női szerzetesrendek titkos, szervezet-szerű továbbműködése, melyeknek egy része ellenőrzött adatok szerint titkos kapcsolatot tart fenn vatikáni rendi központjukkal, a budapesti imperialista követségek útján. E vatikáni központok igyekeznek utasításaikban Magyarországon működő titkos szervezeteik részére ilyen irányú utasításokat és szempontokat adni. A püspöki kar, valamint a világi klérus úgynevezett jobboldali Vatikánhoz hű papjainak ilyen irányú irányítását és nevelését támogatják és irányítják az illegálisan működő jezsuita rend, cisztercita rend, domonkos rend, valamint a korlátozottan működő piarista és bencés rend.

Megállapítható, hogy a világi klérus, valamint a titokban működő feloszlott szerzetesrendek ellenséges tevékenységének legfőbb formája az irányítások alatt működő illegális szervezetek, melyen keresztül ellenforradalmi propagandát fejtenek ki szóban és írásban. Megállapítottuk, hogy az operatív jelzések mellett dokumentációkat is szereztünk arra vonatkozóan, hogy a titkos szervezetek egyházpolitikai híryananyagokat is küldenek ki titkos úton különböző illegális csatornák felhasználásával a Vatikán számára.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a katolikus klérus és ezen belül a feloszlott férfi és női szerzetesrendek illegális csatornák felhasználásával híryananyagokat küldenek ki, valamint szervezett ellenforradalmi tevékenységet fejtenek ki Magyarországon, különösképpen az ifjúság körében, de a jobboldali exponált hívők körében is. Ezt bizonyítja a felderített a kiterjedt klerikális ifjúsági szervezkedés, valamint világi papok és volt szerzetesek irányításával működő »Keresztény Front« elnevezésű illegális szervezkedés is.

A 6 hónap folyamán történő operatív felderítések és intézkedések

A római katolikus püspöki kar vonalán: Javaslatot tettünk a püspöki karon belül Czapik Gyula egri érsek felé államvédelmi személyi kontaktus felvételére. Összegyűjtöttük e személyi kontaktus felvételéhez szükséges jellemző államvédelmi adatokat, összefoglaló formájában.

Tervbe vettük a püspöki karon belül Badalik Bertalan veszprémi püspökkel történő államvédelmi személyi kontaktus felvételének tanul-

mányozását és előkészítését. Erkölcsi kompromittálásához szükséges adatokat gyűjtöttünk össze »Ligeti« fedőnevű ügynökön keresztül.

Dudás Miklós Hajdú megyei püspök Vatikánhoz fűződő titkos kapcsolatának felderítéséhez beszerveztük budapesti titkárát és teológiai tanárát »Kiss János« fedőnevű ügynökként.

Papp Kálmán győri püspök mellé tervbe vettük két ügynökjelölt tanulmányozását és az egyik ügynökjelölt beszervezését, valamint operatív technika végleges beszerelését. Az ügynökjelöltek tanulmányozása jelenleg is folyamatban van, beszervezését végrehajtani nem tudtuk. Az operatív technika végleges beszerelését végrehajtottuk.

A püspöki kar tagjai közül, mint ügynökjelöltet tanulmányoztuk Brezanóczi Pál érseki helynököt. 6 hónapos tervünkben beszervezését terveztük, azonban ennek végrehajtására nem került sor.

A római katolikus egyház vonalán célszerűnek látszott és ezért tervbe vettük a püspöki kar hivatalos könyvmatosának, a Magyar Kurír felhasználásával a külföldön megjelenő katolikus sajtótudósító állandó tájékoztatójának összeállítását a magyar katolikus egyházra valamint a többi népi demokratikus országokra vonatkozóan. Ügynökség útján ennek megszervezése megtörtént. Rendszeres tájékoztatókat kapunk és készítünk a jelentősebb európai katolikus országok katolikus hír-ügynökségeinek híryanagyaiból.

A római katolikus püspöki kar vonalán, terven kívül, utasításra megszerveztük és előkészítettük Mindszenty József elítélt egyházi objektumba való elhelyezését. Elhelyezésének biztosítására, valamint további operatív kombinációk végrehajtására mellé helyeztük »Ligeti« fedőnevű ügynököt, valamint operatív lehallgatási technikát szereltünk be.

A feloszlott és működő szerzetesrendek vonalán

Az illegálisan működő magyarországi jezsuita rend Vatikánhoz fűződő titkos kapcsolatának felderítésére és dokumentálására, valamint ellenforradalmi szervezeti felderítésére és dokumentálására tervbe vettük az illegális szerzetesrend vezetőinek őrizetbe vételét. A 6 hónapos terv időszaka során ellenséges tevékenységükre újabb dokumentumokat szereztünk be, hálózati úton megállapítottuk Pálos Antal őrizetbe vétele után, kik irányítják illegálisan a titkos jezsuita-rend szervezetet. Javaslatot tettünk összefoglaló formájában a szervezet 7 vezetőjének őrizetbe vételére, valamint az őrizetbe vétel fedése mellett »Nagy István« fedőnevű ügynök hírszerző munkára való felhasználására a jezsuita emigrációba. Javaslatot 1955 júniusában jóváhagyták. Mindszenty elhelyezése miatt az őrizetbe vétel végrehajtására nem került sor.

A magyarországi bencés rend adataink szerint a budapesti olasz követség felhasználásával titkos kapcsolatot tart fenn vatikáni központjával. A vatikáni központ számára rendszeresen híryanagokat küldenek ki. 1954 évben átfogtuk ügynökség útján a Vatikánhoz lévő illegális csatornájukat. Tervbe vettük a 6 hónap folyamán az ügyben dolgozó »Tóth« és »Jácint« fedőnevű ügynökökön keresztül Békés Gellért vatikáni referens felé egy újabb illegális csatorna létrehozását abból a célból, hogy megismerjük a Vatikán érdeklődési körét a Magyar Népköztársaság ellen folytatott hírszerző munkájában. A játszmas ügy so-

rán felderítettük Békés Gellért egyik illegális vonalát, melynek szereplője egy jelenleg működő vasutas volt, ezen az úton anyagi juttatást küldött a bencés rend számára. Megállapítottuk továbbá, hogy Békés igyekezett felhasználni olyan körülményeket is, hogy a sportrendezvények során külföldre utazó magyar állampolgárokat különböző üzenetek közvetítésével bízott meg.

A szerzetesrendek vonalán megállapítottuk, hogy az ún. sport megnyilvánulásokra, ahol különböző külföldi állampolgárok jöttek Magyarországra, több esetben felhasználták a Vatikán és a külföldi egyházak felé titkos kapcsolatok felvételére. Ez megtörtént Janis Mihály lazarista tartományfőnök esetében is, akinek testvére utazott be az országba és különböző csomagokat hozott és vitt ki egyházi személyektől. A győri bencés rend egyik volt szerzetesének – sportrendezvények felhasználásával – Magyarországra utaztatta testvérét, aki különböző egyházi személyek részére a bécsi pázmáneumból és a bécsi érsekségről levelet hozott egyházi személyek részére, többek között Shvoy Lajosnak is.

A budai ferences rend vonalán hosszú idő óta folytatunk ügynöki bizalmas nyomozást a külföldre szökött Német Luciusz ferences szerzetes hírszerző tevékenységének felderítésére és dokumentálására, illetve magyarországi hírszerző kapcsolatainak megállapítására. A ferences rend nem ellenőrzött adatok szerint titkos kapcsolatot tart fenn diplomáciai testületen keresztül az egyik központjával. Ennek felderítésére tervbe vettük Váradi Béla rendtartományi titkár ügynökké való beszervezését. Váradi ügynöki tanulmányozása során több bizalmas jellegű Váradira kompromittáló adatot gyűjtöttünk össze. Beszervezését nem tudtuk végrehajtani, erkölcsi kompromittáló adatok hiányában, melyet a következő terv- időszakban kívánunk végrehajtani. Tervbe vettük »Mecseki« fedőnevű ügynök Németh Luciusz mellé hírszerző munkára való kidobási tervét és ehhez szükséges őrizetbe vétele előkészítését.

A szerzetesek és világi papok által vezetett illegális ifjúsági mozgalom szervezeti felépítésének és ellenforradalmi tevékenységének felderítésére és dokumentálására tervbe vettük, hogy megállapítjuk a mozgalom országos vezetőit és csoportvezetőit, titkos összejöveteleiket operatív technika és fotó útján dokumentáljuk, valamint írott ellenforradalmi broszúráikat eredetiben megszerezzük. Javaslatot tettünk az illegális szervezkedés realizálására és dezorganizálására. A 6 hónapos terv időszaka alatt felderítettük az ifjúsági szervezkedés 4 központjának vezetőit és jelentősebb csoportvezetőit és egynéhány tagját, technikailag /operatív és fotótechnika/ dokumentáltuk az ifjúsági szervezkedés jelentősebb összejöveteleit, valamint 40 féle általuk kiadott ellenforradalmi broszúrát szereztünk be eredetiben és fotóban. A hálózati és nyomozati úton felderített és összegyűjtött ellenforradalmi tevékenységükre utaló jelzéseket és dokumentumokat összefoglaló formájában összesítettük, javaslatot tettünk az ifjúsági mozgalom realizálására, valamint dezorganizálására.

A működő piarista rend vonalán tervbe vettük két ügynökjelölt tanulmányozását és egyik ügynökjelölt beszervezését. Az ügynökjelöltek tanulmányozását elvégeztük, azonban az egyik ügynök beszervezését nem hajtottuk végre. A piarista rend ifjúsági szervezkedésben való

részvételét felderítettük, több írásos dokumentumot szereztünk meg. A piaristák által vezetett ifjúsági szervezkedés szervezeti felépítését, vezetői névsorát megszereztük. Megállapítottuk, hogy a piarista rend vezetésének irányításával Magyarországon működik egy illegális hittudományi főiskola, melynek vezetői egyrészt piarista szerzetesek, másrészt a feloszlott szerzetesrendek tagjai. Az illegális hittudományi főiskola teljes felderítése nem történt meg. Hálózati jelentéseink vannak arra vonatkozóan, hogy a hittudományi főiskola tagjai közül titkos papszentelés történt.

Soltész Jenő, volt kitelepítési kormánybiztos, több volt szerzetes és világi pap bevonásával »Keresztény Front« elnevezésű széleskörű illegális ellenforradalmi un. »katolikus pártot« hozott létre. Tervbe vettük az illegális szervezkedés tagjainak felderítését, a szervezkedésben részt vevő »Körösi« fedőnevű ügynök – aki a szervezkedésről nem jelentett – átszervezését. Feladatunk volt operatív technika és fotótechnika útján, valamint hálózati úton a szervezkedés tagjainak felderítése és dokumentálása, valamint az általuk terjesztett broszúrák és »alkotmánytervezetek« megszerzése. A tervidőszak alatt átszerveztük »Körösi« fedőnevű ügynököt, melynek felhasználásával felderítettük a szervezkedés vezetőit és jelentősebb tagjait, összejöveteleikről technikailag ellenőrzött dokumentumokat szereztünk be, megállapítottuk célkitűzéseiket és több írásos dokumentumot szereztünk be. Megállapítottuk, hogy a szervezkedés vezetője kapcsolatot akar felvenni a Vatikánban működő Csertő Sándor kiszökött világi pappal, aki kiszökése előtt tájékozva volt a szervezkedés létrehozásának tervéről. Megszereztük a kiküldendő szervezkedésre vonatkozó tájékoztatóját. Megállapítottuk, hogy az illegális szervezkedésnek Magyarországon kb. 300 tagja van, különböző illegális csoportban működnek az ország területén.

A feloszlott cisztercita rend Sigmond Lóránt illegális tartományfőnök vezetésével megszervezte titkosan a magyarországi cisztercita rendet. Tervbe vettük az illegális cisztercita rend tagjainak felderítését és a rendi vezetőség köréből két ügynökjelölt kiválasztását, valamint az egyik ügynökjelölt beszervezését. Az ügynöki bizalmas nyomozás során a két ügynökjelölt tanulmányozását befejeztük, azonban megállapítottuk, hogy egyik ügynökjelölt nem alkalmas a birtokunkban lévő adatok alapján a beszervezésre. Külső figyelés és hálózati adatok alapján új ügynökjelöltet választottunk ki, melynek során az ügynökjelöltre vonatkozóan erkölcsi és politikai kompromittáló adatokat gyűjtöttünk össze. Külső figyelés útján felderítettük az illegális rendi vezetőség tagjait és titkos rendi-tanácsulását. Az új ügynökjelölt az illegális rendi-tanács tagja. Az ügynökjelölt erkölcsi kompromittálására tervet dolgoztunk ki.

A feloszlott női szerzetesrendek vonalán több ügynökjelölt tanulmányozásához kezdtünk, azonban annak végrehajtására és jelentősebb kompromittáló adatok összegyűjtésére nem került sor.

Az ügynöki operatív munka helyzete

A klerikális reakció vonalán több jelentős ügynöki nyomozás folyik. Megállapítható, hogy a tervbe vett ügynöki bizalmas nyomozásnál a 6 hónapos terv során maradéktalanul a tervezett intézkedéseket nem

hajtottuk végre. Ennek fő oka, hogy a közbejött jelentősebb operatív intézkedések az operatív tiszt elvtársak idejét lefoglalta, továbbá az alosztály területéről több operatív tiszt elvtárs más munkaterületre lett áthelyezve és így az új területeket átvevő operatív tisztek nem tudtak kellően elmélyülni az ügynöki bizalmas nyomozásokban. Különösen problematikus volt a helyzet a püspöki kar vonalán, ahol a 6 hónap folyamán 4 esetben kellett a területeket átcsoportosítani, mivel az operatív tiszt elvtársak egy kivételével teljesen kicserélődtek. Az alosztályon folyó 3 jelentősebb ügynöki bizalmas nyomozás, az ifjúsági szervezkedés, az illegális jezsuita rend ellenforradalmi tevékenysége, valamint a »Keresztény Front« elnevezésű illegális szervezkedés tagjainak száma rendkívül nagy, egész országra kiterjed, és mivel egy ilyen területen egy operatív tiszt folytat elhárító munkát, sok esetben képtelen alapos, mélyreható felderítő munkára. Jelentős probléma, hogy az ügynökség útján újonnan beérkező szervezkedésre, illegális csatornára utaló operatív jelzésekkel sok esetben egyáltalán, vagy néha kapkodva tudunk csak foglalkozni. Sok új operatív felderítés indokoltá tette volna, hogy ezekben mélyreható, további ügynöki bizalmas nyomozást vezessünk be. Az ügynöki bizalmas nyomozásokban megtett intézkedések száma és felkészültsége rendkívül nagy volt, így általában az alosztályon az operatív munkát a kapkodás jellemezte.

Füleki György
áv. szd.”

A szerzetesrendek cserkészmozgalomban betöltött szerepe az illegális ellenállás egyik releváns formája volt. Ez biztosította a szerzetesrendek utánpótlását is. A két intézményrendszer hálózatának együttműködésére a *Sziklatábor* és a *Parázs a hamu alatt* című monográfia egyértelmű bizonyossággal utal. Az új keletű tudományos diszciplína, a hálózatelmélet alapján lehet bizonyítani az eddig kevésbé elfogadott teóriát, az ellenálló egyház gondolatát. Ez már a további történeti kutatások feladata.

The Social Teaching and the Social Question – The Reception of the Catholic Social Teaching among the Hungarian Catholic Intelligentsia, 1931-1944

Petrás, Éva

In this essay the author have examined the history of social Catholicism in Hungary in the formative years between 1931–1944. I have followed the trajectory of the reception of the so-called Catholic social teaching among a segment of the Hungarian Catholic intelligentsia from the beginning of the 1930s when a group of Catholic intellectuals started to interpret the social teaching and apply it to Hungarian social contexts. The authors investigations let her set up the hypothesis that it concluded in new understandings Catholic politization which led to the Christian Democratic political ideas after World War II.

The social teaching of the popes was expressed in the encyclicals of *Rerum Novarum* (1891) and *Quadragesimo Anno* (1931). Its lay Catholic approach was unprecedented in the Hungarian church history and in some cases led to a conflict with the Hungarian official church. The new Catholic press, which came into being at that time, became the platform of Catholic avantgarde experimenting with new social and political ideas like corporatism, or parliamentary democracy. The papal teaching was seen as a social theory being capable of responding the challenge, which the problematic ideas and practices of modernity brought forth in philosophy, politics, culture and religion. In this milieu those ideas were formed, which became especially important after World War II.

Stephen Benko and of the Hungarian Soviet Republic (Republic of Councils)

Molnár, Sándor Károly

During Hungarian Soviet Republic Council (Republic of Councils) protestant chaplain declarations mostly known only from secondary sources. The preserved documents of Pest Protestant Diocese County Court help us to investigate this little-known period. The events between protestants of Budapest can be reconstructed by the remaining sources of trial documents. The study is based on the trial of Stephen Benko, whom was a chaplain in Rakospalota (Document I is document of Public Prosecutor's Office prosecution of Stephen Benko). The presentation of Stephen Benko on 2nd April 1919. (Document II.) is unique from the period of Hungarian Soviet Republic (Republic of Councils) as there is only a few well-documented sources. According to the documents it can be reconstructed how a Protestant chaplain thought and what data were obtained to the participants. The plea itself (Document III.) as a source is just as important as it was become one of the basic documents of the protestant historians in this period, although it has not been published yet. Pleading of Stephen Benko refine the current understanding of the Hungarian Soviet Republic (Republic of Councils) in many aspects to during and their significance.

Polish participation in the International Eucharistic Congress in 1938

Debreceni, Péter

The International Eucharistic Congress held in Budapest in May 1938 paid a great deal of attention to the Catholic community in Hungary. Some hundreds of thousands celebrating Hungarian Catholics and about 60 thousands foreign Catholics arrived at the country to participate in the Eucharistic programs and celebrations. This huge number of participants and the successfully completed world meeting improved the image of Hungary, which was then a bad one during the period between the two World Wars.

The largest participated groups of pilgrims were from Italy and Poland. We have different statistics about the exact number of Polish Catholics, but we could confirm that the officially estimated number was 4,000 believers had not arrived to Budapest. Most probably only half or third of this number came to the International Congress (some statistics say 1200, 1500 or 2000 pilgrims).

The dailies, which examined while preparing this paper, extensively dealt with the proceedings of that congress, with an extensive detail too. All that was often mentioned on the title pages of those dailies. Those newspapers, many times, posted different pictures of the masses and sometimes about the capital of Hungary, with headlines say "*this is one of the most beautiful city on the world*". The Polish and Hungarian press alluded, many times, to the traditional friendship between Hungary and Poland. They confirm that participation of a significant number Polish groups had defiantly reflected this relationship. The dailies very often wrote about the positive impression, sympathy and intimacy of the Hungarian society for those groups. A matter that was shown and touched during the whole event.

Furthermore, the papers dealt with political events which were going on at that time, especially those relevant to Nazism and Communism, definitely in negative tone which was one of the causes behind Hitler's prevention of many thousands of local Catholics to travel out the German Empire.

The things which received the most great attention of the press, was the activities of the Polish Primate, August Hlond, during those days, who held mass in Budapest, inaugurated a memorial plaque, travelled to Dorog visiting local miners, participated in different reception sessions and had a big successful speech, which was published in the Polish and Hungarian dailies as well. According to a report of French press, he made a statement about the host country, in which he states "there is a guard tower, in the center of Europe, it still stands against Communism and anti-Christian doctrines." Primate Hlond inaugurated a church in Szombathely and an altar in Pécs after the end of the Eucharistic Congress in June 1938.

Finally, we can conclude, that this international meeting improved, significantly, Hungary status, the large Polish group and the many church leaders, which were very active during those events, because they had a very important role in that issue.

Spiritual Struggles of a Catholic Prelate. Endre Hamvas bishop of Csanád and the state power between 1961 and 1964

Sági, György

Endre Hamvas bishop of Csanád (1944-1964) in 1961 after death of József Grósz archbishop of Kalocsa (1943-1961), he became president of the Hungarian Catholic Bishops since he was the senior prelate. At this time the head of the Hungarian Catholic Church, József Cardinal Mindszenty archbishop of Esztergom, Prince-Primate of Hungary he lived in embassy of United States of America; he could not free to leave because have been arrested by the communist state's people. The archiepiscopal sees of Kalocsa and Eger were vacancy.

The reports from János Rátkai the Church Affairs general rapporteur of Csongrád County show well it was how difficult of bishop Hamvas if he wanted to serve faithfully the Church but in addition had to show loyalty to the atheist state, too. This was necessary, – if possible –, do not prevent the main pastoral work. Rátkai and the Church Affairs Office (ÁEH) did everything to interact with the prelate of Csanád. This is more or less successful, even though the communists had to admit that it is not so easy to control the bishop, such was previously thought. Rátkai and others tried to around the bishop with priests who was faithful to communist state but the bishop's was a confidant of many who could classify into the group of 'reactionaries'.

The old bishop Hamvas – hard to convinced at him, but supported by the state – could deliver a speech at the World Congress for Peace and Disarmament in Moscow in 1962. He led the delegation of Hungarian conciliar fathers in the Second Vatican Ecumenical Council between 1962 and 1965 but the last – the 4th – section of displaced to return home due to illness. His successor as head of the delegation became Pál Brezanóczy apostolic administrator of Eger. Since 1964 Hamvas was the archbishop of archdiocese of Kalocsa (1964-1969). The archiepiscopal appointment – by other newly appointed and/or reinforced bishops – was a result of Agostino Casaroli's negotiations. He died in 1970 at the age of 80 than titular archbishop of *Aræ in Numidia* and archbishop emeritus of Kalocsa, already at the time of archbishop József Ijjas.

The Stuggle of Networks*Bertalan, Péter*

Our global world is kept together and operated by the cohesion power of economic, political, communicational networks. The fine tuning of networks plays an important role to avoid the recent economic crisis by smaller cataclysms. The Catholic Church is also an important component of the world networks. The Soviet Union winning the 2nd World War aimed at building world networks which was operated from Moscow. This intention came into conflict with the plans of Vatican.

The consequence of the 1956 Revolution and War of Independence is that the state security organs surveyed the struggle against the Catholic Church. As a result of this survey the strategy and tactics had to be reconsidered.

„Processus Visitationis”.

Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben.

Szerk.: Köblös József.

Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2011. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai.

Forrásközlések 11.) 276 old.

A „*Processus visitationis*” a Dunántúli Református Egyházkerület közgyűjteményének legfrissebb kiadványa. A Pápai Református Gyűjtemények, mely szervezetileg a Pápai Református Kollégium Tagintézménye, s amelyhez három közgyűjtemény (egy levéltár, egy könyvtár és egy múzeum) tartozik, már 1987 óta ad ki önálló köteteket, melyek célja, hogy megismertesse az érdeklődőkkel az egyházkerület történetét. (Bővebb információ a Pápai Református Gyűjtemények honlapján olvasható: <http://www.papacollege.hu>). A legtöbb ilyen kötet a „Forrásközlések” címet viselő sorozatba tartozik, ahol a legújabb, 2011-ben megjelent „*Processus visitationis*” tizenegyediként foglal helyet, s amely egyébként, már-már hagyományteremtő jelleggel, a sorozaton belül nem is elsőként törekszik az egyházkerület 18. századi történetét feltárni.¹

A kötet központjában, ahogy az az alcímből is kiderül, Torkos Jakabnak, a Dunántúli Református Egyházkerület szuperintendensének 1747-ben lefolytatott egyházlátogatása áll, s a közölt források nagy része is ezzel kapcsolatos. A forrásoknak egy másik, kisebb csoportja pedig válogatás a Torkos Jakab lelkészi-püspöki működésére vonatkozó egyéb iratokból.

A forrásközlést előszó és bevezető tanulmány előzi meg. A *Gondoskodás vagy gondtalan gondatlanság – Egy egyházlátogatás margójára* című előszót (5–8. p.) Steinbach József, a kerület jelenlegi püspöke jegyzi, aki – egyházi kiadványhoz méltón – teológiai gondolatokkal teremti meg a kötethez az alaphangot. Két bibliai igére (Jer 48,11 és ApCsel 20,28) támaszkodva kifejti, hogy a túlzottan gondtalan élet gondatlansághoz, Krisztus ügyének elhanyagolásához vezethet, s követendő példaként jelöli meg Torkos Jakab püspököt, aki gondot viselt nyájára és törődött a rábízottakkal ahelyett, hogy a gondatlanságot választotta volna és otthon marad.

A bevezető tanulmányt a Református Gyűjtemények három történész-levéltárosa, Hudi József, Köblös József és Kránitz Zsolt írta. A tanulmány első része (9–30. p.) Torkos Jakab életét és munkásságát foglalja össze. Az olvasó megismerheti a püspök családi hátterét; betekinthez szülei, testvérei, gyermekei életébe is (9–13. p.). Ez a családtörténeti összefoglaló bizonyítja, hogy a Torkos famíliát szoros szálak fűzik a kor jómódú (bene possessionatus) és befolyásos református dunántúli és dunáninneni családjaihoz: édesanyja a Csuzi Cseh családból, felesége a Cseh-Szombathy családból, sógornője a Pázmándy családból származott. A Torkosok szerte-

¹ Ezzel a témával foglalkozott például: Dunántúli egyházleírások a XVIII. századból – A Dunántúli Református Egyházkerület 1774-ben. Szerk.: Hudi József – Jakab Réka – Koncz Pál – Köblös József – Kránitz Zsolt – Mezei Zsolt. Pápa, 2002. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 5.); KÖBLÖS JÓZSEF: A pápai reformátusok küzdelmei a szabad vallásgyakorlatért a XVIII. század elején. Pápa, 2005. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai. Forrásközlések 8.)

ágazó kapcsolatrendszerét bizonyítja az is, hogy maga Jakab Sárospatakon, később pedig külföldön, Svájcban tanulhatott. Torkos Jakab tehát püspökségét nem kis mértékben köszönhetette tősgyökeres református családi háttérnek, és az ebből fakadó neveletésnek, bár az is igaz, hogy a família tényleges társadalmi felemelkedése Jakab püspökké választásával kezdődött meg.

A genealógiát Torkos életútja követi (14–15. p.), gyermekkori tanulmányaival kezdve, az egyetemien és püspökké választásán át egészen haláláig. A püspökválasztás különösen is érdekes rész, „betekintést enged a kulisszák mögé”. Torkos a püspöki címét elsősorban nem a reformátusoknál megszokott demokratikus választásoknak köszönhetette, hanem Kenessey István egyházmegyei főgondnoknak, királyi tanácsosnak. Az ő hathatós közbenjárására az első fordulóban abszolút többséggel megválasztott Komáromi Sülye Pál nem vállalta el a szuperintendensséget, s így kaphatta meg a második fordulóban a szavazatok alig több mint 50%-át a mindössze 34 éves pápai másodlelkész, Torkos Jakab. Megválasztatásának célja egyértelmű: fiatal, energikus, egyházáért a konfliktust is vállaló püspökre volt szükség.

Munkásságának bemutatása során (16–30. p.) a szerzők különválasztják Torkos egyházkormányzati és lelkipásztori tevékenységét. Ebben a részben ismerhetjük meg az egyházlátogatás egyházpolitikai és társadalmi háttérét. Itt derül ki, hogy Torkos saját vizitációját Padányi Bíró Márton veszprémi püspök túlkapásaira válaszul szervezte meg. Ezek a bizonyos túlkapások azt jelentették, hogy amikor a katolikus püspök a Carolina Resolutio által biztosított joga alapján a protestáns gyülekezetekben is hajtott végre vizitációt, jogkörét túllépve igyekezett körmönfont keresztkérdésekkel a lelkészek felkészületlenségét bebizonyítani. Padányiról érdemes azt is megemlíteni, hogy maga is református családba született, s csak később tért katolikus hitre. Mint újdonsült katolikus, nagy hévvel vetette bele magát az eretnesség elleni küzdelembe. Ekkorra viszont már véget ért a 17. századi nagy ellenreformáció korszaka, s ezért az 1750-ben megírt *Enchiridion* című munkáját, amelyben jogi természetű érvekkel próbálta bizonyítani a protestantizmus magyarországi létjogosulatlanságát, Mária Terézia betiltatta.

Egy külön alfejezet (22–26. p.) bemutatja azt is, hogy Torkos milyen eszközökkel próbálta fellendíteni a Dunántúli Egyházkerület életét, például az egyre gyakrabban összehívott (1760-tól évente, ld. 26. p.) kerületi közgyűléseken, melyekről rendszeres jegyzőkönyvet vezetett, és amelyeken fontos egyházkormányzati döntéseket hoztak (Pl. elrendelték, hogy mind-egyik egyházmegyének legyen saját pénztárosa, ld. 22. p.).

Egyházszervezői munkássága mellett Torkos Jakab a kerületében nagy figyelmet fordított a lelki élet szervezésére is. Rendszeres bibliaolvasásra buzdított, szorgalmazta az egységes agenda bevezetését, illetve kötelező böjtöt rendelt el az úrvacsorai istentiszteletek előtt. A tanulmány kitér Torkos Jakab prédikátori tevékenységére is, amelyről három prédikációs könyv is tanúskodik, de ezen kívül maradtak fenn a püspök által verses és prózai formában írt könyörgések és imádságok is.

A tanulmány jelentősebb része (31–84. p.) az egyházlátogatás lefolyásával, illetve az egyházlátogatási jegyzőkönyv elemzésével foglalkozik. A szerzők megismertetik az olvasót a meglátogatott gyülekezetek sorrendjé-

vel, azaz Torkos Jakab útvonalával (egyres települések egyfajta gyülekező-helynek számítottak, ahová több gyülekezet küldöttséget is menesztett, így Torkos összesen 52 gyülekezet állapotát tudta felmérni, ld. 32–33. p.), és persze azokkal a nehézségekkel is, amelyeket Padányi püspök igyekezett a vizitálók útjába gördíteni. Ezt követően, még mielőtt elkezdné részletes értelmezése, a szerzők felvázolják a jegyzőkönyv felépítését, ismertetik a négy kérdéscsoportot (összesen 31 kérdést tettek fel ellentétben a tanulmányban szereplő 32-vel) és a feltett kérdések jellegét (a hívektől érdeklődtek a lelkész alkalmassága felől, a lelkésztől a hívek vallásossága felől, a gyülekezet jogállása és birtokosai felől stb.), illetve felhívják a figyelmet a kérdések két alapvető hiányosságára (36–37. p.). Egy sem vonatkozik ugyanis a katolikusokra, amire a tanulmány az ellenreformáció kelte övatosságát jelöli meg okként, illetve nem kérdezik rá a presbitériumra, pedig az a református egyház alapintézménye (37. p.). A felmérés jegyzőkönyvét vezető jegyzők ugyanis mindössze néhány gyülekezet mellé vetettek oda, látszólag a presbitériummal kapcsolatban, két szót: „presbyterium publicatit”. A szerzők megvizsgálva ezek jelentését, megmagyarázzák (s ezzel megcáfolják egy korábban már ezzel a kérdéssel foglalkozó kutató következtetéseit), hogy ez a „kifejezés nem a helyi gyülekezet világi vezető testületét alkotó tagok nevének kihirdetését jelenti, hanem az egyházkerület javára történő gyűjtés kihirdetésére vonatkozik”. (50. p.) S hogy a presbitériumot mint a gyülekezet vezetőségi testületét miért nem említi a jegyzőkönyv? Ennek az az egyszerű oka, hogy akkoriban csak a legnagyobb gyülekezetek rendelkeztek állandó presbitériummal, s ahol létezett is (például Pápán), nem úgy hívták.

A jegyzőkönyv felépítésének bemutatása után következik a tudományos forráselemzéshez elengedhetetlenül szükséges rész: a látogatás során keletkezett adatok csoportosítása, szemléltető táblázatokba rendezése és az általános adatértelmezés (37–43. p.). Ezután a szerzők rátérnek a jegyzőkönyvben található információk feltárása során felvetődő specifikusabb problémák megválaszolására (44–80. p.), felvázolják a korabeli egyházközségek szervezettségét (44–45. p.), illetve itt fejtik ki a fentebb már említett kérdést, vagyis a presbitérium problémáját (46–50. p.) is. Szintén ebben a fejezetben tárják fel a lelkészek helyzetét (51–54. p.) aszerint, hogy milyen helyet töltöttek be a közösség életében, mennyire voltak képzettek, illetve mennyire éltek lelkészhez illő életet. Hasonló elemzésnek vetik alá a tanítókat is (54–56. p.): kiderül, hogy Belső-Somogy egyházmegyében volt belőlük a legkevesebb. A tanulmány külön kitér az egyházfegyelem kérdésére (56–58. p.), Torkos ugyanis nagy gondot fordított arra, hogy látogatása során pótolja a prédikátorok és a tanítók fizetési hátralékát, illetve hogy megfeddje a munkájukat rosszul végző tanítókat és prédikátorokat. Ezután a szerzők a korabeli ágendahasználatot mutatják be. Ebből kiderül, hogy a lelképásztorok viszonylag jól el voltak látva a munkájukhoz szükséges segédkönyvekkel, sőt még azt is megtudjuk, hogy milyen könyveket használtak. (58–79. p. Ez utóbbi akár a ma szolgáló lelkészek számára is nagy segítség lehet.) A fejezetet a jegyzőkönyv más vallásúakra vonatkozó adatainak vizsgálata zárja (79–80. p.). A tanulmány végén a szerzők további kutatási lehetőségekre hívják fel a figyelmet, majd egy részletes kutatástörténeti összefoglalóban (81–84. p.) felsorolják azokat a tudományos munkákat, amelyek korábban már foglalkoztak a Torkos-féle vizitációval, s

amelyeket a saját dolgozatukban is felhasználtak. A tanulmányt a kötet második felében közölt források olvasását megkönnyítő rövid útmutató (84. p.), illetve Torkosnak a források alapján rekonstruált útvonalát szemléltető hat térkép (85–92. p.) zárja.

Összességében kijelenthetjük, hogy a tanulmány alapos kutatói munka gyümölcse. A szöveg lábjegyzetekben gazdag, bennük a szükséges hivatkozásokon felül rengeteg kiegészítő információt, érdekes adalékot olvashatnak a témában behatóbban elmélyülni vágyók, az időnként száraz történelmi adatokat pedig a számos illusztráció teszi szemléletesebbé. A kötet végén található személynévmutató (265–274. p.) használatát megkönnyíti, hogy a tanulmányban előforduló neveket a szerzők mindenütt félkövérrel kiemelték. A szöveg stílusértékét egyedül az egyes fejezetek összekötő szövegei csökkentik, melyeket inkább egy előadás keretében igényelnénk. (Például: „A családi háttér felvázolása után lássuk az egyházlátogatást végző Torkos Jakab püspök életpályáját!” – 11. p. Vagy: „Miután megismertük az egyházlátogatás fő végrehajtóját és a jegyzőkönyv készítettőjét, most lássuk magát a forrást!” – 30. p.)

A kötet további részét a különböző források töltik ki. Ezek közül a legfontosabb az egyházlátogatási jegyzőkönyv, melyet a szerzők egy külön fejezetben közölnek (93–166. p.). A többi, egyházlátogatással és Torkos püspök személyével kapcsolatos egyéb irat a függelékben (167–232. p.) található. A szerzők a közlés során a szöveghez törekedtek, a 18. századi központozást saját bevallásuk szerint a szöveg értelméhez igazították (ld. 84. p.), illetve meghagyták a fonetikus írásmódot is. (Például: „kapállják” – 103. p.) Az idegen, főleg latin nyelvű mondatokat lefordították magyarra, a magyar nyelvű forrásokban található latin nyelvű kifejezések könnyebb értelmezéséhez összeállítottak egy szójegyzéket (248–253. p.), a rövidítve szereplő szavakat pedig feloldották. A korabeli mértékegységek magyarázata szintén külön alfejezetben foglalták össze (254–256. p.). A forrásokban előforduló személyekről és egyéb történelmi háttér-információról minden esetben lábjegyzetben nyújtanak tájékoztatást. A tanulmányhoz hasonlóan a források között is találhatóak a forrásokról készült illusztrációk, melyek betekintést nyújtanak a korabeli írásképbbe.

A forrásközléseket a kötetben használt rövidítések feloldása és egy körülbelül tizenhárom oldalas irodalomjegyzék követi (233–246. p.). Ezután egy táblázat következik (247. p.), amely „az egyházlátogatási jegyzőkönyv szövegében előforduló tanulócsoportok egymáshoz való viszonyát” mutatja be. A kötetet tartalomjegyzék zárja (275–276. p.).

A „*Processus visitationis*” Torkos Jakab egyházlátogatása 1747-ben méltó darabja a Pápai Református Gyűjtemények más felekezetek számára is példaértékű sorozatának. Belesimul a sorozat szellemébe, hisz azzal, hogy a református egyház múltjának ezt az igen fontos korszakát, azaz Torkos Jakab püspökségét, és ezt az igen fontos eseményét, azaz az egyházlátogatást feltárja, erősíti a református hívek felekezetük iránti elkötelezettségét. Mindezen felül a kötet a történettudomány szempontjából is jelentősnek mondható. Először is betekintést nyújt abba, hogy hogyan éltek meg a dunántúli, Veszprém környéki református gyülekezetek a helyi reformációt és ellenreformációt, azaz a mű kiváló helytörténetet tár elénk; ráadásul egyháztörténeti szempontból is alapvető fontosságú, hisz beleilleszkedik a Református Gyűjteményeknek azon koncepciójába, hogy feltár-

ja a korábban kevésbé kutatott 18. századi dunántúli reformátusság történetét, s végül társadalomtörténeti szempontból is hozzájárul a korról alkotott ismereteink gyarapodásához. Így hát, bár elsősorban a református olvasóközönséget célozza meg, a mű történeti értéke felekezetektől független.

(ism.: Isó Gergely)

TARPAI SZILÁGYI ANDRÁS: Könyvecske a házasság és válás keresztyéni módjáról. Libellus repudii et divortii Christiani.

Budapest, Fekete Sas Kiadó, 2012. (Medgyesi Pál Puritán Kiskönyvtár, 2.) 192 old.

Sok-sok támogató segítségével a Károli Gáspár Egyetem Puritanizmuskutató Intézete egy újabb régi és ma is aktuális, szép könyvecskével ajándékozta meg az olvasót a Medgyesi Pál Puritán Kiskönyvtár 2. köteteként. Illesse érte köszönet az egyetemet és a Fekete Sas Kiadót. A Petrőczy Éva vezette intézet jelentős színfoltja a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karán folyó tudományos munkának, ami kül- és belhonban egyformán rangot ad az egyetemnek. A könyvecske, mely 1667-ben Sárospatakon jelent meg Rosnyai János nyomdájának kiadásában, a címlapja szerint „az igaz keresztyének között a megmátkásodott és házasságban lévő személyeknek egymással való törvényes és helyes elválásoknak igaz tudománya”, vagyis egy 17. századi puritán házasságetikai kézikönyv.

A puritán etika és vallásgyakorlat vizsgálata a magyar protestantizmus történetének egyik fontos kulcskérdése, hiszen ez segítette megőrizni egyházainkat a 18. századi római katolikus ellenreformáció embert próbáló idején, és ez az etika lett az egyszerű protestáns emberek erkölcsének zsinórmértéke. Ezért a jellegzetes protestáns kegyesség megértésének kulcsa a puritán irodalomban van elrejtve. Igazat kell adnunk Révész Imrének, aki már 1943-ban ezt írta a puritanizmus kegyességéről: „A bibliás és zsoltairos magyar református ember és család típusa tulajdonképpen ebben a korszakban alakult ki.”¹ Ezt az állítást erősíti Tarpai Szilágyi András most közrebocsátott kis könyvecskéje is, amely máig modern gondolatokat fogalmaz meg a házasságról.

Tarpai Szilágyi András a Puritanizmuskutató Intézet felfedezettje. Az 2010-ben kiadott *Szegények prókátora* után, ami a keresztyén adás-vevés-kölcsönzés sajnós máig nagyon időszerű kérdésével foglalkozott, most a házassággal kapcsolatos puritán, bibliai elveket összegző értekezését bocsátja útnak a szerkesztő. Ezt a könyvecskét is a mai filológiai normákhoz igazított (de nem erőszakosan modernizált) formában olvashatjuk. A szövegek közlését három bevezető tanulmány előzi meg. Petrőczy Éva a kiadványsorozat szerkesztője nemzetközi összefüggéseket is felvillantva, irodalomtörténetileg mutatja be Tarpai Szilágyi András könyvét. Tanulmányának végkövetkeztetésével egyetérthetünk: „Ha Tarpai Szilágyi András műve nem egy kevesek által beszélt, hányatott sorsú nép nyelvén íródik, feltétlenül bekerült volna a legtöbbet idézett keresztyén házassági kalauzok kánonjába, méltó társaként többek között Rogers, Perkins, Baxter és Milton e témába vágó szövegeinek.” (23. p.)

Petrőczy Éva tanulmánya kitér a katolikus-protestáns hitviták kérdéskörére is, hiszen a puritán traktátus szerzője egyedülálló módon egy római

¹ RÉVÉSZ IMRE: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. Debrecen, 1943. 7. p.

katolikus műre, Archangelo Rossi 1622-ben, Velencében kiadott könyvére² hivatkozik, és a mű nagyon alapos ismeretében vitatkozik vele. Idézi a tridenti zsinat házasságra vonatkozó határozatait, Pázmány *Kalauzának* ide vonatkozó részeit, sokszor egészséges humorral fűszerezve (bár a „fűszer” nem más, mint a kecske golyóbis). Igaza van Petrőczinek: „A katolikusokra vonatkozó részlet itt – ismét a puritánoktól szokatlan módon – valamelyes megengedést, elfogadást, a interkonfesszionalitásnak legalább is a csíráját mutatja.” (16. p.)

A könyvecske második bevezető tanulmányát Szarka Miklós jeles családterapeuta írta. A tanulmánynak az a meglepő tanulsága, hogy a mű nemcsak saját korának kontextusában figyelemre méltó, hanem ma is érvényes megállapításokat tartalmaz. Ez a könyvecske nem lelki gondozói, hanem Szarka Miklós megállapítása szerint tanácsadó mű. A rossz házasságok megelőzését szolgálja, és derekas részében a „mátkásodással”, a jegyesek házasság előtti kapcsolatainak kérdéseivel foglalkozik. Szarka Miklós szerint Tarpai Szilágyi „prevenciós gondolkodása abszolút szakszerű – a 17. század magyar nyelvén” (45. p.). Több olyan megállapítást tesz, ami máig sem veszítette el az érvényét. „Tarpai Szilágyi András gondolataiban megjelenik a nemes puritanizmus, mely úgy fordul az ember felé a maga tiszta, biblikus gondolkodásával, hogy szolgálja, segítse az embert. A mennyet igyekszik lehozni a földre” (35. p.).

A harmadik tanulmány Horváth Csaba Péter munkája, amely a Tarpai-szöveg gondozás módszertani alapelveit teszi vizsgálat tárgyává. A szöveg hű átírás módszerét követi, aminek az a célja, hogy „a jelenkori olvasó ne érezze túl idegennek az olvasott szöveget, elsősorban a korabeli tipográfia és a még nem kodifikált helyesírási és központosítási elvek miatt”. (49. p.) Ez az írás azért példamutatóan fontos, mivel még nincs egyértelmű szabályozás a régi magyar irodalmat népszerűsítő kiadványok átírásához, bár néhány alapelv rögzítése már megtörtént.³

Tarpai Szilágyi András könyvének kiadása az MTA Könyvtárának Kézirattárában RMI r. O.92 jelzeten található példány alapján készült a kolozsvári példány figyelembevételével. A könyv szerkezete is tükrözi Tarpai Szilágyi András prevenciós gondolkodását. A könyv első része a „Grádus” fontosságát tisztázza, vagyis a családi élet különböző ciklusait, lépcsőfokait. Részletesen beszél a mátkásodásról (11-44. p.), vagyis a párválasztás során meggondolandó szempontokról, majd pedig a válásról. Foglalkozik a házasság mindennapjainak problémáival is. Röviden megemlíti a házassági ceremóniákat,⁴ valamint a válás esetén illetékes intézményeket.

A könyvecske az összefoglaló után egy rövid „Toldalék”-ban rövid tanítást ad a „hitnek regulájáról”. Ezt tartja az egész kereszténység alapjának. „Az hit és a jó lelki méret az szent Írásokban nyugosznak meg. Aki ezt nem hiszi, nem lehet az igaz vallású ember. Aki tökéletesen hiszi, és magát abban gyakorolja, annak vallása még csak gyanúba sem hívatatik, mivel az

² ROSSI, ARCANGELO [ARCHANGELUS RUBEUS]: In quator libros Sententiarum subtilissimi distinctiones. Velence, 1622.

³ DEBRECZENI ATILLA – KECSKEMÉTI GÁBOR: Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához. In: *Irodalomtörténet*, 2004. 328-330. p.

⁴ BÁRTH DÁNIEL: Esküvő, keresztelő, avatás: Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon. Bp., 2005. 117-122. p.

felépül a prófétáknak és apostoloknak fundamentumán.” (156. p.) Így értelemszerűen a házasságnak is a Biblia az alapja. Ezért hitvitát kezd az igazság felmutatása érdekében. Elsősorban a Biblia mértékadó volta ellen felhozott katolikus érveket cáfolja, majd az egyházzól szóló tanítás bibliai alapelveit összegzi, és az emberi hagyományok érvényességét kérdőjelezi meg. Ezért így inti olvasóit a könyvecske záró szakaszában: „Az a vallás méltán gyanús lehet mindenkinek, mely el nem szenvedheti, hogy őtet ki-ki az emberek közül magányosan megvizsgálja is fontolja. [...] Az igaz és valóságos dolgok örömes elszenvedik, ha ki őket megvizsgálja, a gyanús dolgot pedig azt nem szeretik. [...] A vak hit gyanús. De amely hit magát megvizsgálni nem engedi, az vak hit. Azért gyanús.” (167. p.)

(ism.: Szigeti Jenő)

Kovács M. Mária: Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945. Budapest, Napvilág Kiadó, 2012. 267 old.

Az első világháborút követően elsőként a magyar törvényhozás által alkotott zsidóellenes törvényről, annak összetevőiről, hatásairól, jog-, társadalom-, oktatás- stb. történeti vonatkozásairól számos feldolgozás, publikáció született már,¹ a téma élénken érdekelte a korszakkal, illetve az antiszemitizmussal foglalkozó kutatókat. Kovács M. Mária is számos publikációt szentelt korábban a témának,² mégis a most közreadott monográfiájáról az első, felületes átlapozás is meggyőzheti az olvasót: a korábbi eredményeket összegző és meghaladó, ugyanakkor azokat alapkutatásokkal ötvöző, hézagpótló munka. A nagyszabású vállalkozás egyáltalán nem túldimenzionált, a szerzőnek igaza van abban, hogy a numerus clausus nem egyszerűen egy törvény volt a Horthy-rendszer alapvetésének időszakából, jelentősége több szempontból is messze túlmutat önmagán.

A fülszöveget jegyző Konrád Györgynek teljesen igaza van, amikor Kovács M. Mária szövegét „fegyelmezett, lappangóan ironikus írásnak” minősíti, amely a történettudomány hivatalosságával úgy mutatja be a „zsidókvóta” számos vonatkozását, hogy közben nem téveszti szem elől: a parlamenti viták, statisztikai elemzések, egyetemi és sajtóháborúk mögött élő emberek álltak. Aki számára a továbbtanulást tette lehetetlenné, kényszerítette egész életét más pályára a törvény alkalmazásában tetet öltő diszkrimináció, egészen másként tekintett az eseményekre, mint a közvetlenül nem érintettek. A numerus clausus jelentőségére a szerző már a kötet előszavában, illetve bevezetésében rámutat: az antiszemitizmus intézményes rangra történt emeléséről, valamint olyan jogoknak a zsidóktól való elvonásáról volt szó, „amelyekről korábban azt lehetett hinni, hogy végérvényesen biztosították a zsidók egyenjogúságát a magyar társadalomban”. A magyar numerus clausus sajátosságát egyértelműen annak diszkriminatív, a társadalom egy felekezeti csoportjára való alkalmazása adta.

Kovács M. Mária a teljesség igényével fellépő forrásbázist és könyvészeti apparátust alakított ki, dokumentumai között a magyar törvényhozás anyagain (naplók, irományok) kívül a minisztertanácsi jegyzőkönyvek, közéleti szereplőktől származó levelek, feljegyzések egyaránt megtalálhatók. A Magyar Országos Levéltár anyagain kívül sokat kutatott a téma szempontjából releváns felsőoktatási intézmények iratórész helyein is, nem

¹ LADÁNYI ANDOR: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben. Bp., 1979.; N. SZEGVÁRI KATALIN: Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. Bp., 1988. stb. A 90. évforduló hatására két nagyszabású tanulmánykötetet is publikáltak: Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról. Szerk.: Molnár Judit. Bp., 2011.; The numerus clausus in Hungary. Studies on the First Anti-Jewish Law and Academic Anti-Semitism in Modern Central Europe. Ed.: Karady, Victor – Nagy, Peter Tibor. Bp., 2012. (Research Reports on Central European History, 1.)

² Ld. pl.: KOVÁCS M. MÁRIA: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, mérnöki és ügyvédi kar politikája 1867 és 1945 között. Bp., 2001.; UÓ: A numerus clausus Magyarországon, 1919–1945. In: Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról. Szerk.: Molnár Judit. Bp., 2011. 53-84. p. stb.

is beszélve a korabeli sajtó széles körű kiaknázásáról, a korabeli statisztikák „megszólaltatásáról” stb. A rejtett zsidókvóta törvénybe iktatásához vezető utak bemutatásakor részletesen ismerteti az első világháború éveiben átalakult, radikalizálódott társadalmi kérdéseket, a menekültektől a felsőoktatásban „feltorlódott” évfolyamok okozta problémáig. Meggyőzően bizonyítja, hogy a menekült diákok nagy száma távolról sem indokolta volna a zsidó diákoknak az egyetemekről történő kitiltását. Az egyik legfontosabb tézise szerint meggyőzően cáfolja azt a közkeletű vélekedést, miszerint a numerus clausus célja valamiféle szociálpolitikai probléma (az ún. „értelmiségi túltengés / túlképzés”) kezelése lett volna. Kezdetből egyértelmű volt ugyanis, hogy a numerus clausus a zsidóságra irányuló diszkrimináció intézményesítését szolgálta, minden más egykorú magyarázat csupán ennek a diszkriminációnak az elleplezésére, relativizálására szolgált, ráadásul a zsidóságnak egy alaposabb (a gazdaság és a közélet minden területén érvényesítendő) kiszorítását készítette elő. Logikailag nem elválasztható az 1938-ban kezdődő, „számozott” zsidótörvényektől.

Az 1920. évi XXV. tc. elfogadására a kor antiszemita közvéleménye számos igazolást hozott fel, például azt, hogy a zsidók kevésbé vették ki részüket a háborús szenvedésekből, a Galíciából beözönlő zsidóság forgatta fel a magyarság erkölceit, szorította ki a magyarságot a középosztály pozícióiból stb. E tételek azonban vagy nem feleltek meg a valóságnak (s mai szemmel is megdöbbentő, hogy a valóság mennyire nem érdekelte a döntéshozókat), vagy annyira bizonyosan nem, hogy intézményes, államilag végrehajtott diszkriminációt tegyenek indokolhatóvá. A bizonyos foglalkozási kategóriákban, társadalmi csoportokban mutatkozó „túlreprezentáltság” társadalomtörténeti folyamatokkal jól magyarázható jelenségei a politika világából a drasztikus beavatkozás igényét, reakcióját váltották ki.

Kovács M. Mária jó érzékkel veti fel a kapcsolódó kérdéseket, például azt, hogy miért nem a középiskolákban érvényesítették a zsidókvótát, hanem az egyetemeken, miért pont az egyetemi antiszemita diákmozgalmak tudták kikényszeríteni a diszkrimináció érvényesítését. A válasz egyértelműen a szimbolikus jelentőségben ragadható meg, ez az eszköz látszott legalkalmasabbnak a zsidóság széles körben vélt „bűneinek” megbüntetésére, a felhalmozott társadalmi és gazdasági problémák levezetésére. A faji típusú antiszemitizmus ugyanakkor idegen volt az 1918 előtti elittől, például Tisza István politikájától is, míg az 1919–1920-ban alakult rezsím tudatosan támaszkodott a bűnbakképző politizálásra, amely elsősorban az antiszemitizmusban öltött testet. Utóbbi megfékezését, jelentőségének kisebbitését vagy relativizálását alapvetően csak a rezsím külpolitikai okai magyarázták.

A kötetben a szerző gyakran visszatér a numerus claususszal kapcsolatos tévhitek, legendák eloszlatására. Így például arra, hogy 1928-ban eltörölte a magyar törvényhozás a sokat vitatott jogszabályt. Valójában „eltörlésről” szó sem volt – mutat rá meggyőző érveléssel, csupán a faji paragrafust érvényesítő jogszabály-szöveg átnevezéséről, amely távolról sem akasztotta meg a zsidóság egyetemeken tapasztalt diszkriminációjának folyamatát. (Jól mutatja ez a tény, hogy a Horthy-rendszer csak arculatjavító intézkedésként, külföld előtti országimázsként tekintett a numerus clausus módosítására, a zsidóság diszkriminációját jelentő lényegét változtatlanul fenntartotta.)

E bevezető, problémafelvető fejezetet követően részletesen foglalkozott a szerző a törvény keletkezésének kérdésével. Részletesen bemutatta az 1920-ban megfogalmazott zsidóellenes indítványokat, a szélsőjobboldali politikusok és egyesületek követeléseit a zsidóknak nemcsak az oktatásból, hanem a gazdaság minden területéről történő kizárását, pontosabban a számarányuknak megfelelő képviselőik érvényre juttatását. A numerus clausus elfogadását megelőző hónapok radikális antiszemitizmusát, a zsidóellenes tüntetések és atrocitások hatásait szintén ismerni kell, hogy ha a Horthy-rendszer geneziséét értelmezni akarjuk. A szerző utal a zsidókvóta nemzetközi (például orosz) párhuzamaira, részletesen foglalkozik a zsidóság jogállásának burkolt megváltoztatásával, a felekezetből fajjá, illetve nemzetiséggé történt átminősítéssel. Az antiszemita diák- és társadalmi egyesületek fellépése a nemzetgyűlési képviselőkre is hatást gyakorolt, s hogy a zsidóellenes diszkrimináció valójában a rendszerben kódoltan jött létre, azt jól mutatja a Teleki-kormány tevékenysége, a Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök által javaslatba hozott rejtett diszkrimináció érvényesítése. S ha már itt tartunk, a kötet külön erénye, hogy részletesen foglalkozik a numerus clausus ügyében érintett politikusok, közéleti személyiségek portréjának megrajzolásával (Prohászka mellett Teleki, Bethlen István, Bangha Béla, Kovács Alajos stb.) – jól bemutatva, hogy a diszkrimináció mögött nemcsak személytelen közvélemény, hanem befolyásos közéleti személyiségek tűntek fel. Ennek kapcsán ismét – jól alátámasztott hipotéziseket állítva fel – igyekszik eloszlatni bizonyos történeti tévhitet, melyek a szakirodalomban is széles körben fellelhetők. Például Prohászka kapcsán meggyőzően mutatja be, hogy nagyon is kezdeményező, sőt főideológusi szerepet játszott a numerus clausus megalkotásában, nem egyszerűen „társutasa” volt a folyamatnak. De arról is részletesen ír, hogy Teleki Pál elsősorban az antiszemita közhangulat leszerelése érdekében szorgalmazta a „zárt szám” intézményesítését. A katonai-félkatonai alakulatok ellen 1920 őszen–telén indított felszámoló akciók pedig csupán időben estek egybe a numerus claususszal, nem állott fenn ok-okozati összefüggés e két folyamat között.

A szerző terjedelmes fejezetet szentelt a „faji paragrafus első évtizede mérlegének”, vagyis a korabeli statisztikák értelmezésével mutatja be a zsidó diákok számarányának változásait. A téma kapcsán a számsorok ismét cáfolnak egyes állításokat, például azt, hogy a Trianon következtében áttelepült egyetemeken ne érvényesítették volna az első éveseknél a zsidókvótát, hogy általában ne akarták volna betartani a törvényt stb. A folyamatot különösen izgalmassá tette a törvény lényegében való betarthatatlansága: nemcsak arról volt szó, hogy a jogszabályok nem definiálták mindenki számára egyértelműen a zsidó fogalmát, hanem arról is, hogy – különösen Pécsen és Szegeden – a kevés nem zsidó jelentkező okozott problémát, a lemorzsolódás hatásairól nem is beszélve. Kovács M. Mária bepillantást enged az egyetemi zsidóverések légkörébe, a numerus clausus „hétköznapi” következményeibe, egyéni sorsokba, mintegy teljessé téve a jog-, társadalom- és politikatörténeti vonatkozásokat. A kötet negyedik fejezete a numerus clausus törvény 1928. évi módosításával, a kérdés nemzetközi kapcsolataival (például a történetírásunkban kevésbé ismert optánsperekkel, a Népszövetségben kialakult álláspontokkal) foglalkozik,

továbbá kitekintésként az 1930-as évek zsidóellenességével, a zsidótörvényekkel.

A könyvet tartalmazas kronológiai összefoglalás zárja a szokásos bibliográfia, illetve névmutató mellett. Külön ki kell emelni a remekül válogatott képmellékletet. A szövegbe illesztett egykorú ábrázolások nem pusztán az elemzett személyiségek illusztratív portréit tartalmazzák, hanem egykorú karikatúrákat, korabeli szövegekről készült fotókópiákat, és a kor nyomasztó antiszemita légkörét megidéző plakátokat is.

Összességében Kovács M. Mária egy tartalmas és tanulságos történeti monográfiát tett le a „szakma,” illetve az érdeklődő nagyközönség asztalára, legfőbb érdeme a forrásközpontúság, az alaposság, a következtetések világos megfogalmazása mellett a numerus clausus kapcsán léptenyomon felbukkanó jobboldali-szélsőjobboldali „legendárium” elosztatására tett kísérlet. Utóbbi sikerességét persze már nem elsősorban a szakmai fogadtatás, hanem a közéletnek a történelmi kutatásokra és oktatásra gyakorolt hatása befolyásolja.

(ism.: Fazekas Csaba)

Freikirchen und Juden im „Dritten Reich”. Instrumentalisierte Heilsgeschichte, antisemitische Vorurteile und verdrängte Schuld. Szerk: Daniel Heinz. Göttingen, V&R unipress, 2011. 343. old.

A 20. század diktatúrái az európai szabadegyházak életét is befolyásolták. A náci és a vele szellemi rokonságban lévő szélsőjobboldali rendszerek a Harmadik Birodalom és szövetségeseinek területén (illetve az általuk megszállt területeken), míg a kommunista rezsim a Kelet- és Kelet-Közép-Európa szocialista országaiban lévő újprotestáns egyházaknak a létét, szabad működését veszélyeztették. A diktatúrákhoz való viszonyulás – a nyílt ellenállástól a kollaborációig – egzisztenciális kérdésként nehezült e vallási entitások vezetőire, lelkészeire és a gyülekezetek tagjaira. Mindkét diktatúra államilag támogatott propagandája a társadalom többi tagjához hasonlóan a szabadegyházak gyülekezeti életére, tagjaik és lelkészeik gondolatvilágára is hatással volt. A múlt tanulságainak levonása pedig minden vallási entitás számára értékes tanulsággal szolgál még akkor is, ha vitákat vált ki, vagy mítoszokat dönt meg.

A Daniel Heinz által szerkesztett könyv tanulmányai a német történelem legkritikusabb időszakát vizsgálják szabadegyházi szempontból. Az első olyan közös szabadegyházi vállalkozás Németországban, amely e vallási entitások náci múltjához, és azon belül is az antiszemitizmushoz való viszonyulásukkal foglalkozik.

A holokauszt óta több mint hat évtized telt el, de a kérdés tudományos (és erkölcsi) vizsgálata nem vesztette aktualitását. Jól tükrözi ezt, hogy a Hetednapos Adventista Egyház németországi és ausztriai unióinak vezetői 60 évvel a második világháború befejezése után kértek bocsánatot azokért a tettekért, amelyeket a felekezet akkori tagjai elkövettek. Így nem vették észre időben a nemzeti szocializmus karakterét, és nem azonosították annak istentelen természetét. A német adventista kiadványokban Adolf Hitleret dicsőítő és az antiszemitizmus ideológiájával egyetértő írások jelentek meg. Bánatukat fejezték ki aziránt, hogy adventista gyülekezeti tagok is részt vettek zsidók és más kisebbségek elpusztításában. Továbbá sok hetednapos adventista nem osztozott a zsidó polgártársaik szenvedésében. Ezen felül azokért a gyülekezeti tagokért, akik zsidó származásuk miatt lettek a gyülekezetből kizárva.¹

A kötet 11 tanulmányát különböző szerzők írták. Wolfgang E. Heinrichs a szabadegyházak 19. századi és 20. század eleji zsidóságról alkotott képének jellemzőiről írt. Ezt követően Claus Bernet a kvékerek, Diether Götz Lichdi a mennoniták, Andreas Liese a Testvérmozgalom, Michel Weyer a metodisták, Gottfried Sommer a pünkösdi mozgalom, Andrea Strübind a baptisták, Hartmut Weyel a Szabad Evangélikus Közösség, Volker Stolle a Független Evangélikus-Lutheránus Egyház, Dietrich Meyer a Testvérközösség, míg Daniel Heinz a Hetednapos Adventista Egy-

¹ **Declaration Concerning the Sixtieth Anniversary of the End of the Second World War, May 8, 1945.**

http://www.jcrelations.net/Declaration_Concerning_the_Sixtieth_Anniversary_of_the_End_of_the_Second_World_W.3829.o.html

ház zsidósághoz való viszonyulását dolgozza fel a Harmadik Birodalom éveiben, míg Franz Graf Stuhlhofer az ausztriai viszonyokat mutatja be Arnold Köster baptista és Hinrich Bargmann metodista prédikátorokon keresztül.

A szerzők munkáját befolyásolta a rendelkezésükre álló forrásanyag. A gyülekezeti lapok és a szabadegyházak kiadványaiban található cikkek a hivatalos egyház reprezentánsaitól (lelkészek, vezetők, teológusok) származnak, és nagyon kevés maradt fenn az egyszerű tagokról. A szerzők azonban rámutatnak arra, hogy a szabadegyházak sem tudták magukat függetleníteni a korabeli társadalmi trendtől, amelynek része volt az antiszemitizmus.

A 20. század elején a zsidósághoz való viszonyulás inkább teológiai kérdésként jelenik meg körükben. Így különösen a zsidó nép végidőben betöltött szerepe foglalkoztatta őket. Elvetették a zsidóság örök időre szóló kiválasztottságának gondolatát, és érvelésükben felhasználták a korabeli faji antiszemitizmus számos elemét. A teológiai gondolkodásmódjuk a náci zsidótörvényekkel kapcsolatos reakciójukra is kihatott. A pünkösdiak kezdetben például a náci zsidókkal kapcsolatos politikájában Isten kezét látták, amely visszavezeti őket az ígéret földjére.

A szabadegyházak magatartását befolyásolta ezekben a nehéz években, hogy mindegyik entitás vezetője a közösségük betiltásának gondolatától félt. Elsősorban ez állhatott a náci rendszerhez való viszonyulásuk háttérében, vagyis, hogy valamilyen formában aktívan vagy passzívan támogatták a rezsimet. Lelkészeik, gyülekezeti tagjaik sem nagyon akartak a politika által gerjesztett antiszemitizmussal szembehelyezkedni. Legtöbbször ezért a hallgatást választották a túlélés érdekében.

A kvékerek kivételével a szabadegyházi közösségek nem is adtak intézményes formában segítséget a zsidóknak. Mindegyik entításban voltak azonban olyan bátor emberek, akik segítették zsidó felebarátjaikat. Daniel Heinz írásában a Harmadik Birodalom határain túlra is elkalauzol minket. Így tanulmányában a magyarországi adventista zsidómentőről is olvashatunk. Itt említést tett Michnay László tevékenységéről, aki szemben a németországi kollégáival, egyházvezetőként aktív szerepet töltött be az embermentésben. Heinz tanulmányában megemlíti, hogy a szélsőjobboldali Függetlenség 1942. március 29-ei tisztaeszlári vérváddal foglalkozó cikkére válaszul Michnay nyílt levélben tiltakozott a hírheft sajtófőnöknél, Kolozsváry-Borcsa Mihálynál. Prédikációiban is bátran elítélte a fajgyűlöletet és önfeláldozó emberszeretetre buzdított. Hivatkozik Mezőfi Vilmos visszaemlékezésére, amely szerint 1943 októberében Michnay több száz személy előtt – köztük ültek a rendőrség civil ruhás emberei is – beszélt a zsidókérdésről. Kifejtette azt hallgatói előtt, hogy Jézusnak csak úgy lehetnek igaz követői, ha a mellettük élő zsidókat védelmükbe veszik. Michnay a tettekben is részt vett a zsidómentésben. Segítőivel a Székely Bertalan utcai és más gyülekezeti termekben bújtatott adventista és nem adventista zsidókat. A kb. 50 megmentett zsidó között találhatjuk Peterdi Andor és Várnai Zseni költőket is.

Rajta kívül ír még Kubinyi Zoltán tevékenységéről is, aki Pechtol János adventista lelkésszel közösen Raoul Wallenbergerrel kapcsolatba lépve 26 zsidó számára szerzett védlevelet. Később, 1944-ben a frontra kerülve alhadnagyi fokozatban a 108/52. számú munkaszolgálatos szakasznál teljesít

tett parancsnoki szolgálatot. Tevékenysége során tiszteletben tartotta a kb. 140 zsidó vallási szokásait. Életüket úgy mentette meg, hogy a parancsot megtagadva nem egy németországi haláltáborba, hanem ellenkező irányba vezette őket, amíg a szovjet hadsereg katonáival nem találkoztak.

Összességében elmondhatjuk, hogy a németországi egyháztörténet-írás egy olyan fontos tanulmánykötettel gazdagodott, amelyet a témával foglalkozó szakembereken kívül a németül tudó laikusok is nagy haszonnal forgathatnak.

(ism.: Rajki Zoltán)